

АКАДЕМИЯ НАУК ТУРКМЕНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ МАХТУМКУЛИ

Р. РЕДЖЕПОВ

ПРЕДВОЕННАЯ ТУРКМЕНСКАЯ
СОВЕТСКАЯ
ЛИТЕРАТУРА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ТУРКМЕНСКОЙ ССР
АШХАБАД—1960

ТУРКМЕНИСТАН ССР ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСЫ
МАГТЫМГУЛЫ АДЫНДАКЫ ЭДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

Р. РЕЖЕБОВ

УРШУҢ ӨНҮСЫРАСЫНДАКЫ
ТУРКМЕН СОВЕТ
ЭДЕБИЯТЫ

ТУРКМЕНИСТАН ССР ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ—1960

Редактор—филология ылымларының кандидаты
К. ЖУМАЕВ

Редактор —кандидат филологических наук
К. ДЖУМАЕВ

1. УРШУҢ ӨНҮСЫРАСЫНДАКЫ ЭДЕБИЯТЫҢ УМУМЫ ЯГДАЙЫ

Уршуң өнүсүрасындакы йыллар түркмен совет эдебиятының ёкары гөтеришиш йыллары болды. Эдебият өзүниң идея-мазмуны боюнча совет адамларының гахрыманчылыклы ишлериин ачык беян этмегин, коммунисттик идеяның еңмеги угрунда гөреш алып бармагың ёлуна ымыклы дүшди. Онуң тематикасы байлашды. Совет адамсының образыны бермек, көнөниң галындыларына гаршы гөреш алып бармак, совет халкларының доганлык-достлугыны, социалисттик зэхмети васп этмек, зэхметкешлери аң ве медениете чагырмак темалары мундан өңки дөвре гаранда говы ишленди. Түркмен совет эдебиятында тарыхы-революцион тема дөреди. Эдебият жанр боюнча хем байлашды. Бу йылларда гысга хекая язмак дэби өсди ве кемала гелди. Эңчеме реалисттик повестлер дөреди. Түркмен эдебиятының биринжи романы эмеле гелди. Шейлеликте, бу йыллар түркмен совет эдебиятында чепер прозаның кемала гелен ве онда социалисттик реализмнің ымыклы орнашан йыллары болды. Бу йылларда прозаның гөрнүкли векиллери Б. Кербабаев, Н. Сарыханов, А. Дурдыев, А. Говшудов дагыдан ыбарат болды. Эгер шу чака ченли бу языжыларың дөредижилигинде белли бир меңзешлик довам эдип гелен болса, бу йылларда оларың дөредижилигинде хер бириниң өзүне махсус болан айратынлыклар пейда болды. Олар дөредижилик айратынлыклары ве стили боюнча өзбашдак языжы хөкмүнде бири-биринден тапавутландылар. Шейлеликте, оларың дөредижилигиндэки умумылык эхли совет языжыларына махсус болан умумылыктан, ягны совет дурмушының ве коммунисттик идеяның олары бирлешдирйәнлигинден ыбарат болды.

1940-нжы йылда Түркменистан дөвлет неширяты тарапындан Н. Сарыхановың хекаялар йыгындысы чап эдилеп чыка-

рылды. Бу йыгында языжының «Арзув» (1938), «Ширин» (1938), «Мерген» (1938—39), «Соңқы өй» (1939), «Ак там» (1939), «Сөйги» (1939), «Онуң какасы Ярнепес» (1939), «Байың гахары» (1940), «Гиев» (1940) диен хекаялары гиризилипдир. Булардан башга-да, языжы өзүниң «Китап» диен мешхур хекаясыны хем 1941-нжи йылда язды. Бу хекаяларын йүзе чыкмагы Н. Сарыхановың диңе бир өз дөреджилигинде газанан үстүчилиги болман, эйсем түркмен совет эдебиятының-да газанан үстүчилиги болды. Н. Сарыханов шол хекаялары аркалы гөрнүкли прозачы хөкмүнде таналды.

Ёкаркы хекаяларын үсти билен языжының дөреджилик айратынлыгыны аныкламак мүмкин. Н. Сарыханов түркмен эдебиятында колхоз обасының дурмушундан эсер язан зехинли хекаячы хөкмүнде таналар. Языжы тэзэниң артыкмачлыгыны гөркезмек үчин, элмыдама көнэни ве онуң галындыларыны гөркезйэр хем окыжыларында оңа гаршы гөреш рухуны тербиелейэр.

А. Дурдыевиң дөреджилигинде йүзе чыкан үстүклик хем эсасан шу йыллара дегншлидир. Бу йылларда языжыны өзболушлы языжы хөкмүнде танадан онуң дөрт саны эсери: «Ер уссатлары» (1939), «Баллы молла» хекаялары ве «Мерет» (1937) хем «Багтлы йигит» (1938—1940) повестлери болды. Бу эсерлерин йүзе чыкмагы А. Дурдыевиң дөреджилигине белли бир өзболушлылык ве айратынлык берип, оны бейлеки языжыларын дөреджилигинден хэсиети ве стили боюнча тапавутландырды. Шу чака ченли А. Дурдыевиң көбир хекаяларында юмор элементлери барды. Шол элементи языжы инди өсдүрди, бу ягдай онуң дөреджилик айратынлыгының эсасы болды.

Ёкаркы эсерлерде Чишигин ве Жайтыгүлүд яңса алнып, Баллы молланың масгара эдилиши, Аппагулының үстүнден гүлнүши—шуларын хеммеси языжының хут шу дөвүрде өзүне белли бир айратынлык гөзлөндигини хем оны тапандыгыны субут эдйэр. Догры, уршуң газалы гүнлеринде языжы өзүниң бу айратынлыгыны ызыгидерли довам этдирип билмеди. Языжының агыр кеселе сезевар болмагы зерарлы онуң дөреджилиги уруш йылларында песе дүшди. Эмма уруш гутаран бадына, языжының шол өңки айратынлыгыны довам эдип башландыгыны биз «Ханкүйли» (1946) эсери аркалы гөрүп билйэрис. Эмма оны өсдүрип, ёкары дережэ етирмэге языжының бивагт арадан чыкмагы мүмкинчилик бермеди. Хер халда А. Дурдыев түркмен совет эдебиятында зехинли юморист-кыссачы хөкмүнде таналмага мынасыпдыр, хем онуң бу айратынлыгының кемала гелмегиниң 1938—1941-нжи йыллара дегншлидигини айтмак герек.

Бейлеки бир языжы А. Говшудовың дөреджилигинде, умуман, түркмен совет прозасында гөрнүкли эхмиете эе болан «Ватан оглы» (1939) повести хем шу йылларда язылды. Бу повесть бейлеки эсерлеринде болшы ялы, А. Говшудовы өз эсерлеринде көп проблемалары өңе сүрүп, олары чөзмегин хөтдесинден гелип билен салдамлы бир прозачы эдип гойяр.

Шу чака ченли гошгулар, поэмалар, хекаялар язмак билен мешгул болуп гелен Б. Кербабаяев бу йылларда «Айгытлы эдим» диен улы романы дөретмегин үстүнде ишледи хем онуң биринжи китабыны 1940-нжы йылда язып гутарды ве нешир этди.

«Айгытлы эдим» романының дөремеги языжының өз дөреджилик тарыхында газанан улы үстүчилиги болмак билен бирликде, ол түркмен совет эдебиятының-да газанан улы үстүликлеринден бири болды. Бу үстүклик өз вагтында партия ве хөкүмет тарапындан белленди, автор Сталин байрагының лауреаты диен хорматлы ада мынасып болды.

Диймек, бу дөвүрүң чепер прозасы үч саны улы повестин, бир романың ве эңчеме реалистик хекаяларын йүзе чыкмагы билен өңки йыллардан тапавутланды. Бу тапавутлылык ве артыкмачлык эсерлерин мукдар тайына хем хил тайына дегншлидир.

Ёкардакы эсерлерин хер бириниң өз темасы, өз идеясы ве диңе өзүне махсус болан чеперчилик айратынлыклары бар. (Ол хакда шол эсерлер йөрите анализ эдилеңде айдылар). Шейле-де болса, буларын хеммесини бирлешдирижи бир умумы алааматлар хем бар. Бу эсерлерин арасындакы умумы бирлик, биринжи нобатда, шоларда беян эдилйән хақыкатың реал ве догручыл гөркезилйәнлигинден хем-де шол хақыката социалистик идея нукдай назарындан чемелешилйәнлигинден ыбаратдыр. Ёкарда биз Н. Сарыхановың дөреджилигинде колхоз дурмушыны, Совет хэкимieti йылларында түркмен обасында адамларын мадлы дурмушында, медениетинде ве дүшүнжесинде йүзе чыкан өзгеришлери гөркезмек илкинжи орунда дуряр дийип айдыплык. А. Дурдыевиң бу йыллардакы хекаялары болса юмористик хэсиетде болуп, олар адамларын аңындакы көнэниң галындыларының үстүнден гүлйэрлер. А. Говшудовың «Ватан оглы» повести коммунистич образыны гөркезйэр ве яш неслиң гахрыманчылыклы ишлерини, халкларын достлугыны ве агзыбирлигини беян эдйэр. Бу эсерлерин эсасында совет хақыкаты ятыр. Совет хақыкатыны олар дүрли темада ве дүрли чеперчилик тэрлерде гөркезйән болсаларда, геп бу языжыларын совет хақыкатыны догручыл беян этмегиндедир. Хақыкаты догручыл беян этмеклиге языжылар

асла дурмушын дашкы суратыны чекмек дийип дүшүнмейерлер. Олар дурмушы херекетде, гөрешде, гаршылыкда ве өсүшде гөркезйерлер. Өзлериниң дөредижилиги аркалы тэзе билен көнэниң арасындакы гөреше гатнашып, көнэниң ёк болмагына ве тэзэниң үстүн чыкмагына ёл ачярлар.

Хақыкаты догручыл гөркезмек ве она социалистик нукдай назардан чемелешмек диңе бир совет хақыкатыны беян этмэге багысланып язылан эсерлере махсус болман, эйсем шу йылларда дөрөн тарыхы хадысалары ве гечмиши беян эдйән «Айгытлы эдим» ялы эсерлере хем дегишлидир. «Айгытлы эдим» романы революцияның өңүсырасындакы түркмен дурмушыны бүтин чылшырымлылыгы билен айдың гөркезйэр. Автор дурмушын ички мазмунуна чүмүп, ондакы гаршылыктары, гөрешлери йүзе чыкарыр ве олар коммунистик идея жэхтден баха берйэр. Шейлеликте, бу йылларда түркмен совет прозасы дурмушы догручыл беян этмегин, хадысалара социалистик нукдай назарындан чемелешмегин анык ёлуна дүшйэр. Мунуң өзи бизиң эдебиятымызда социалистик реализмнің ененлигини гөркезйән алааматлардан бири болуп дуряр.

Бу дөврүң прозасы: «Айгытлы эдим» романы, Н. Сарыхановың, А. Дурдыевиң хекайалары, А. Говшудовың дөредижилиги өзлериниң мазмуну, идея ве формасы боюнча чуңкур халкыдырлар. Проза өзүниң көки-дамары билен халкың дурмушына даянып, онуң яшайшыны, гахрыманчылыккы ишлерини беян эдйэр. Халкың иң говы ислеглери, максады ве идеалы угрунда гөреш алып баряр. Эдебят догрудан-догры халк дурмушыны, беян эдйэр.

Түркмен совет эдебиятында халкылык принципи (коммунистик) партиялылык билен айрылмаз суратда багланышярлар. «Эдебят иши умумы пролетар ишиниң бир бөлеги болмалыдыр» дийип, В. И. Ленин 1905-нжи йылда айдыпды. «Айгытлы эдим» романындан башлап, овнук хекайалара ченли языжыларың дөредижилигинде Коммунистик партия халкы бейик еңишлере рухландырыжы еке-тэк ёлбашчы, халкларың доганлык-достлугыны амала ашырыжы, зэхметкеш халка азат ве багтлы дурмуш берен гүйч хөкмүнде гөркезилйэр.

Түркмен совет прозасында халкылык билен (коммунистик) партиялылыгың бирлешмеги эдебиятың Коммунистик партияның идеяларының ровачланмагы угрунда гөрешмегин анык ёлуна дүшмеги бу дөврү түркмен совет прозасында социалистик реализм методының ененлигини алааматландыряр.

1938—1941-нжи йылларда түркмен совет прозасы партияның мөхүм идеологик ве тербие ярагы болуп етишди.

Языжылар дөредижиликлери аркалы совет адамларының дүшүнжэ ве ахлак тайдан коммунистик рухта тербиелемекде,

совет ватанчылыгы, зэхмет сөйүжи, Ленин идеясына, пролетар интернационализмине вепалылык, дурнуклы, батыр, кынчылыклардан горкмаян рухта тербиелемекде Коммунистик партия ве Совет хөкүметине эгирт улы көмек этдилер. Шу хақыкатларың хеммеси бу йылларда түркмен совет прозасының социалистик реализм методына гутарныккы югруландыгыны гөркезйэр.

Ёкарда санап гечилен алааматларың бу ерде окыжы үчин умумы ве делилсиз сөзлер болуп гөрүнмеги мүмкindir. Биз бу алааматларың шу дөврү түркмен прозасында нәдережеде орнашанлыгының үстүнде эсерлериң йөрите анализинде дуруп гечйэрис.

Бу дөврүде, гечен йыллара гаранында, проза билен бир хатарда түркмен совет поэзиясы-да өсди. Поэзияның мазмуну байлашды, тематикасы гичелди. Бу йылларда түркмен совет поэзиясының эсасы векиллери Дурды Гылыч, Ата Салых, Ш. Кекилов, А. Кекилов, А. Ныязов, А. Аламышов, Р. Сейидов, Г. Сейитлиев, Б. Сейтэков, Н. Помма дагыдан ыбарат болуп дурярды. Поэзия бу йылларда айратын хем мукдар тайдан көп өсди. Илкинжи үч йылың довамында түркмен шахырларының он алты саны гошгулар йыгындысы, он саны поэмасы хем-де секиз саны улы коллектив авторлы китаплар чап эдилди. Шахырлар овнук гошгулар язмак билен бирликде, бир нэче поэмалар-да яздылар. Б. Сейтэковың «От ичинде», А. Кекиловың «Соңкы душушык», Н. Помманың «Еңиш», Р. Сейидовың «Лебап гызы», Ш. Кекиловың «Азгын», Дурды Гылыжың «Москва» диен поэмалары ве башга-да бир нэче поэмалар йүзе чыкды. Бу поэмаларың илкинжи үч санысы Түркменистанда болуп гечен гражданлык уршы темасында язылыпдыр. Түркмен совет поэзиясында шейле поэмаларың йүзе чыканыгына гарамаздан, гечен йылларда болшы ялы, бу йылларда хем овнук шыгырларың агдыккык эденлигини айтмак герек.

Түркмен совет поэзиясының газанан үстүнликлериниң жанлы шаятларының бири-де, бу йылларда халк шахырлары Ата Салыхың ве Дурды Гылыжың эдебиятта битирен хызматлары мынасыбетли орденлер билен сылагланмагы хем-де оларың «Халк шахыры» диен хорматлы ада мынасып эдилмегидир.

Түркмен совет эдебиятының биринжи дөврүнде поэзияда улы фигура болуп дуран Молламурт арадан чыкандан соң, онуң ерини Ата Салых эеледи хем онуң йөреден дөплерини довам этдирди ве өсдүрди. Ата Салыхың поэзиясы мазмуну, тематикасы ве формасы боюнча халк көпчүлигине якын бола-

асла дурмушын дашкы суратыны чекмек дийип дүшүнмейерлер. Олар дурмушы херекетде, гөрешде, гаршылыкда ве өсүшде гөркезйерлер. Өзлериниң дөредижилиги аркалы тэзе билен көнэниң арасындакы гөреше гатнашып, көнэниң ёк болмагына ве тэзэниң үстүн чыкмагына ёл ачярлар.

Хақыкаты догручыл гөркезмек ве оңа социалистик нукдай назардан чемелешмек диңе бир совет хақыкатыны беян этмэге багысланып язылан эсерлере махсус болман, эйсем шу йылларда дөрөн тарыхы хадысалары ве гечмиши беян эдйэн «Айгытлы эдим» ялы эсерлере хем дегишлидир. «Айгытлы эдим» романы революцияның өңүсырасындакы түркмен дурмушыны бүтин чылшырымлылыгы билен айдың гөркезйэр. Автор дурмушын ички мазмунуна чүмүп, ондакы гаршылыклары, гөрешлери йүзе чыкаяр ве олара коммунистик идея жэхтден баха берйэр. Шейлеликте, бу йылларда түркмен совет прозасы дурмушы догручыл беян этмегин, хадысалара социалистик нукдай назарындан чемелешмегин анык ёлуна дүшйэр. Мунуң өзи бизиң эдебиятымызда социалистик реализмнің еңенлигини гөркезйэн алааматлардан бири болуп дуряр.

Бу дөврүң прозасы: «Айгытлы эдим» романы, Н. Сарыхановың, А. Дурдыевиң хекайалары, А. Говшудовың дөредижилиги өзлериниң мазмуну, идея ве формасы боюнча чуңкур халкыдырлар. Проза өзүниң көки-дамары билен халкың дурмушына даянып, онуң яшайшыны, гахрыманчылыклы ишлерини беян эдйэр. Халкың иң говы ислеглери, максады ве идеалы угрунда гөреш алып баряр. Эдебят догрудан-догры халк дурмушыны, беян эдйэр.

Түркмен совет эдебиятында халкылык принципи (коммунистик) партиялылык билен айрылмас суратда багланышярлар. «Эдебят иши умумы пролетар ишиниң бир бөлеги болмалыдыр» дийип, В. И. Ленин 1905-нжи йылда айдыпды. «Айгытлы эдим» романындан башлап, овнук хекайалара ченли языкыларың дөредижилигинде Коммунистик партия халкы бейик еңишлере рухландырыжы еке-тэк ёлбашчы, халкларың доганлык-достлугыны амала ашырыжы, зэхметкеш халка азат ве багтлы дурмуш берен гүйч хөкмүнде гөркезилйэр.

Түркмен совет прозасында халкылык билен (коммунистик) партиялылыгың бирлешмеги эдебиятың Коммунистик партияның идеяларының ровачланмагы угрунда гөрешмегин анык ёлуна дүшмеги бу дөврү түркмен совет прозасында социалистик реализм методының еңенлигини алааматландыяр.

1938—1941-нжи йылларда түркмен совет прозасы партияның мөхүм идеологик ве тербие ярагы болуп етишди.

Языкылар дөредижиликлери аркалы совет адамларыны дүшүнже ве ахлак тайдан коммунистик рухда тербиелемекде,

совет ватанчылыгы, зэхмет сөйүжи, Ленин идеясына, пролетар интернационализмине вепалылык, дурнуклы, батыр, кынчылыклардан горкмаян рухда тербиелемекде Коммунистик партия ве Совет хөкүметине эгирт улы көмек этдилер. Шу хақыкатларың хеммеси бу йылларда түркмен совет прозасының социалистик реализм методына гутарныклы югуландыгыны гөркезйэр.

Ёкарда санап гечилен алааматларың бу ерде окыжы үчин умумы ве делисиз сөзлер болуп гөрүнмеги мүмкindir. Биз бу алааматларың шу дөврү түркмен прозасында нәдережеде орнашанлыгының үстүнде эсерлериң йөрите анализинде дуруп гечйэрис.

Бу дөврүде, гечен йыллара гараныңда, проза билен бир хатарда түркмен совет поэзиясы-да өсди. Поэзияның мазмуну байлашды, тематикасы гичелди. Бу йылларда түркмен совет поэзиясының эсасы векиллери Дурды Гылыч, Ата Салых, Ш. Кекилов, А. Кекилов, А. Ныязов, А. Аламышов, Р. Сейидов, Г. Сейитлиев, Б. Сейтэков, Н. Помма дагыдан ыбарат болуп дурярды. Поэзия бу йылларда айратын хем мукдар тайдан көп өсди. Илкинжи үч йылың довамында түркмен шахырларының он алты саны гошгулар йыгындысы, он саны поэмасы хем-де секиз саны улы коллектив авторлы китаплар чап эдилди. Шахырлар овнук гошгулар язмак билен бирликде, бир нэче поэмалар-да яздылар. Б. Сейтэковың «От ичинде», А. Кекиловың «Соңкы душушык», Н. Помманың «Еңиш», Р. Сейидовың «Лебап гызы», Ш. Кекиловың «Азгын», Дурды Гылыжың «Москва» диен поэмалары ве башга-да бир нэче поэмалар йүзе чыкды. Бу поэмаларың илкинжи үч санысы Түркменистанда болуп гечен гражданлык уршы темасында язылыпдыр. Түркмен совет поэзиясында шейле поэмаларың йүзе чыканлыгына гарамаздан, гечен йылларда болшы ялы, бу йылларда хем овнук шыгырларың агдыклык эденлигини айтмак гере.

Түркмен совет поэзиясының газанан үстүниклериниң жанлы шаятларының бири-де, бу йылларда халк шахырлары Ата Салыхың ве Дурды Гылыжың эдебиятта битирен хызматлары мынасыбетли орденлер билен сылагланмагы хем-де оларың «Халқ шахыры» диен хорматлы ада мынасып эдилмегидир.

Түркмен совет эдебиятының биринжи дөврүнде поэзияда улы фигура болуп дуран Молламурт арадан чыкандан соң, онуң ерини Ата Салых эеледи хем онуң йөрөден дөплерини довам этдирди ве өсдүрди. Ата Салыхың поэзиясы мазмуну, тематикасы ве формасы боюнча халк көпчүлигине якын бола-

ны үчин, зэхметкешлер арасында гызгын сөйгө мынасып болды.

Түркмен совет поэзиясында бир нэче поэмаларың дөрөмегине гарамаздан, бу йылларда хем овнук гошгулар агдыклык этди. Шу дөвүр поэзиясының кемчилик тарапларының бири хөкмүнде шол овнук гошгуларың аглабасының умумы хәсиетде боланлыгыны айтмак гөрек. Шыгырлар көпленч бири-бирине меңзеш болуп, стили боюнча бири-биринден тапавутланма-ярлар я-да аз тапавутланяярлар. Олар умумы сөзлерде, бир нэче бентде дурмушың әхли тарапларына дегип гечйәрлер. Шонун үчин-де олар зэхметкешлерин рухуна тәсир эдип билмейәр я-да аз тәсир әдйәр. Булардан башга-да, бу йылларда энчеме гошгулар классык шахырларә өйкүнилип язылындыр. Меселем, «Дилбер», «Бардыр», «Гелинлер», «Даглар», Дурды Гылыжың «Яранлар» шыгры ве шуңа меңзешлер. Бу шыгырларда классыкы поэзияның поэтики серишделерине дөредижилик билен чөмөлешмән, олар йөне гайталаныпдыр. Шонун үчин-де шейле шыгырлар чап эдилең бадына-да ятдан чыкды ве унудылды.

Бу дөвүр поэзиясының кемчиликлериниң бири-де, онда социализм гуружы тәзе адамларың конкрет образының ве бай рухы айратынлыкларының етерлик шөхлелендирилип билимәңлигиндедир.

Бу дөвүр поэзиясында юмор ве сатира өрән аз душмак боляр. Эгер танкыды хәсиетде кәбир эсерлер болан-да болса («Азгын»), олар чөперчилик тайдан кәмиллешен эсерлер дәл. Адамларың ацындакы көне жөмгыетин галындыларына, көне дүнийәгарайышларә, көне мейиллере ве ахлакларә гаршы гөреш алып бармаклык поэзияда говшандыр. Дурды Гылыжың поэзиясында сатираның өк боланлыгыңдан гүррүн ачып, умуман, Ш. Кекилов бу жанрың түркмен поэзиясында говшанлыгының себәбини шу чака чөңли болан «конфликтсизлик» теориясыны өңе сүрен әдеби танкытлардыр дийип гөркезийәр. Мунун өзи хаыкәтә якын болуп гөрүнйәр.

Драма жанрында хем бу дөвүр ичинде өсүш болды. Бу йылларда «Колхоз тойы» (1939), «Жума» (1939), «Шөмшат» (1938), «Кеймир көр» (1940), «Ачар» (1940), «Пул» (1939) пьесалары ве башга бир нэче овнук пьесалар йүзе чыкды. 1939-нжы йылда Г. Бурунов Шекспириң мешхур «Отелло» драмасыны рус дилиндей түркмен дилине гечирди. Дүрли темаларда болан ол драма эсерлериниң йүзе чыкмагы түркмен совет драматургиясының шол дөвүрдәки газанан үстүнлиги болды. Эмма бу эсерлеринң положител гахрыманлары энтек типик боларлык дережә етип билмейәрлер.

Чагалар әдебиятында шейле бир айратынлыгың йүзе чыкманлыгыны айтмак гөрек. 1936—1937-нжи йылларда Б. Кербабаевинң «Хөкайялар йыгыңдысы», А. Дурдыевинң «Сигнал» хөкайясы, Ш. Кекиловың «Яз», Ахундовың «Гелди ве Берди», Х. Шүкүровың «Мөрген» диен эсерлери чагалар үчин язылып, нешир эдилипди. 1937-нжи йылдан башлап, чагалар әдебиятында бирнөме пөсе дүшүш дуюляр. Шу мынасыбетли «Совет әдебияты» журналы 1940-нжы йылың үчүнжи китабында гойберен редакцион макаласында: «1937-нжи йылдан 1940-нжы йыла чөңли (тержимелери хасаба алманыңда) чагалар бара-да екежө-де эсер йүзе чыкмады» дийип язяр ве чагалар әдебиятыны өсдүрмөк барада журнал бир нэче чөрелери өңе сүрйәр.

Бу дөвүрде әдеби танкытда гөчөң йылларә гараныңда өсүш болды. Әдеби танкытчы хөкмүнде таналан белли бир әдебиятчы орта чыкмадык-да болса, айры-айры языжылар, шахырлар ве әдебият билен гызыклапян адамлар тарапыңдан энчеме таңкыды макалалар язылды. Эмма шу макалаларың хөммесини бир аякдан сүрмөклик мүмкин дәл, чүңки шоларың арасында әдебиятың өсөмегинде оңайсыз тәсир эден бир тараплы макалалар болды. Шуңа мысал эдип, Я. Насырлының ве А. Ныязовың «Айгытлы әдим» романы хаыңда» (1940) диен макаласыны я-да О. Гадамовың «Сона» диен макаласыны гөркезмөк болар. Я. Насырлы ве А. Ныязов өзлериниң ёкарда ады тутулан улы макаласында: «...шу эсеринң хәзирки жөмгыетимизе хызмәт эдип билмөжегини айтмага межбур болярыс» дийип, макаланың нетижесинде яздылар ве түркмен совет әдебиятында дөрөмеги улы үстүнлик хасап эдилйән романы бүтинлей инкәр әдйәрлер. Шейле танкыда болса, адалатлы коммунисттик танкыт дийип айтмак болмаз. Шейле хем О. Гадамов «Сона» (1938) диен макаласында Аламышовың «Сона» поэмасына сынпы-гөрөшден «четде» дуран эсер дийип адалатсыз баха берипдир.

Танкыды макалаларың өвги я-да йүз гөрүжилик хәсиетде языланлары-да бар. Бу хили танкытларда языжыларың ве шахырларың дөредижиликлериниң айратынлыклары, оларың өсүши гөркезилмейәр, кемчиликлери ве шол кемчиликлери дүзетмегиң ёллары барада дымыляр. Оларың эсерлери йөне өвлүп гөчилйәр. Я. Насырлының «Беки Сейтәковың дөредижилиги» (1941) диен макаласыны ве шуңа меңзешлери муңа айдын мысал хөкмүнде гөркезмөк болар. Бу зейилли макалаларың хем бир тараплылыгыны айтмак гөрек.

Башга бир хили макалаларда әдебиятың үстүнлик ве кемчилик тараплары айдыңлашдырлмага чалшылан-да болса,

слар өз өңүндө гоая меселесини долы чөзүп билмандирлер. А. Кекиловың «Гөтерилен гөвүн» (1939) диен макаласы муңа мысалдыр. Бу макала шахыр Р. Сейидовың «Гөтерилен гөвүн» диен шыгырлар йыгындысына баха бермеклиги, онуң эдебиятта тутян орнуны айдыңлашдырмагы максат эдийер. Эмма макала йыгындыдакы шыгырларың эсасан форма тарапына көп үнс берип, онуң чепер дилиниң, формасының үстүнликлерини ве кемчиликлерини йүзе чыкарыпдыр.

Шу ёкарда айдыланлар билен бирликде, сагдын танкыдын боланлыгыны хем айтмак герек. Шол хили макалаларың авторлары языжы-шахырларың дөредижилигини эдебиятың айры-айры меселелерини догры анализ эдйерлер, үстүнликлери ве кемчиликлери йүзе чыкарып, шол кемчиликлери ёк этмегиң перспективасыны гөркезйерлер. Шейле эдеби танкыды макалалар болса бу дөвүр түркмен совет эдебиятының өсмегинде онайлы роль ойнадылар. Ш. Кекиловың «Халк шахыры Дурды Гылыжың эсерлери» (1941), А. Аборскиниң «Н. Сарыхановың хекаялары» (1941), Б. Сейтёковың «Түркмен совет поэзиясыны ёкары дережэ гөтерелиң» диен макалаларыны ве шуңа мензешлери муңа мысал гөркезмек болар. Умуман эдеби танкыт хақында айданыңда болса, онуң эдебиятың өсмегинде положител роль ойнанлыгыны беллемек герек.

Түркмен совет эдебиятының өсмегиниң эсасы себэби, умуман, түркмен халкының медениетиниң өсмеги билен берк багланшыккылыгындадыр. Бу йылларда совет халкларының дурмушында мундан озал гөрүлмедик өзгериш ве өсүш эмеле гелди. Ёхли совет республикаларында болшы ялы, Түркменистанда ерли социалистик сенагат өсди ве пугталанды. Оба хожалыгы гутарныккы коллективизациялашды. Республикамызда пагтачылык иши ёкары дережеде яйбанланды. Халккы мадды дурмушы говуланды. Зэхметкешлериң медени дурмушында хем улы революция болды. Хеммэумумы хөкманы башлангыч окув амала ашырылды. Дүрли мекдеплериң санлары көпелди. Соватсызлык зэхметкешлериң арасындан ёк болуп айрылды. Түркмен аял-гызлары ёхли совет аял-гызларының хатарында жемгыетиң улы гүйжи хөкмүнде юрдун сыясы ве ыкдысады ишлерине эркеклер билен бир хатарда гатнашдылар. Эгер 1931—32-нжи окув йылында республикада 21200 саны окувчысы болан 87 саны едийыллык мекдеп болан болса, 1939 — 1940-нжи окув йылында 568 саны едийыллык мекдеп болуп, оларда 132600 саны окувчы окаярды. 1930 — 32-нжи йылларда республикада 13 саны орта мекдеп болуп, оларың 5374 окувчысы барды, 1940—41-нжи окув йылында болса 61 саны орта мекдеп болуп, оларың окувчысы 31500-е барыпды. Шол йылларда

республиканың мекдеплеринде 103113 саны гыз окаярды. Мекдеплердэки мугаллымларың саны болса 3549-а етди. Бу хақыкат Совет хакимиети йылларында Түркменистанда магарыф ишиниң хенизе ченли гөрлүп-эшидилмедик дережеде өсендигини айдың субут эдйер. 1941-нжи йылда СССР Ылымлар академиясының Түркменистан филиалы ачылды. Мунуң өзи түркмен халкының медени ве эдеби дурмушында улы вака болды. Республиканың өз ёкары окув жайларында, Москваның, Ленинградың хем-де бейлеки доганлык халкларың ёкары окув жайларында окуп, түркмен яшларындан ылмың дүрли угурлары боюнча энчеме ёкары билимли кадрлар етишди. Социалистик милли интеллигенция эмеле гелди.

Тэзе интеллигенцияның өсүп етишмеги билен түркмен совет социалистик ылмының ёхли пудакалары өсүш ёлуна дүшди. Шуңа лайыккыда республикада метбугат ве неширят ишлери хем гиң яйбанланды.

Совет дурмушының өсмеги билен ве Коммунистик партияның тербиеси астында совет адамларының дүшүнжесинде дүйли өзгериш эмеле гелди. Зэхметкешлерде зэхмете болан тэзе социалистик гарайыш өсүп етишди. Адамларда совет ватанчылык рухы тербиеленди. Совет Ватанының азатлыгы, онуң ишиниң ровачлыгы угрунда зэхметде ве гөрешде хер бир агыр ягдайы өз герши билен чекмэге мейлетин тайяр болан адамлар тербиеленип етишди. Стахановчылык херекети йүзе чыкды ве ёхли совет юрдунда, шол санда Түркменистанда хем яйбанланды. Гахрыманчылыккы зэхмет жемгыетиң иң мөхүм аламаты болуп, гечмишде сана гошулмадык түркмен зэхметкешлериң арасындан энчеме зэхмет гахрыманлары дөреди. Гахрыман совет авиаторлары биринжи болуп Демиргазык полюсы ачдылар. Түркмен чапыксуварлары Ашгабат—Москва ат чапышыгыны үстүнлик билен амала ашырды. Хер бир угурда совет адамлары мертлигиң ве гахрыманчылыгың белент нусгаларыны дүйё өңүнде гөркездилер.

1936-нжи йылың ахырында совет адамларының гөрешип газанаңларыны кепиллендирйөн Совет Конституциясы дөреди, мунуң дөремеги бизиң юрдумызда социализмиң гутарныккы еңендигини алапатландырды.

Эдебият барасындакы совет ылмы марксистик-ленинчилик эстетики таглыматындан угур алып, эдебията дурмушың шөхлеси дийип дүшүнйер. Эдебият билен дурмушың арагатнашыгыны идея билен дурмушың арагатнашыгына барабар хөкмүнде бу барада шөхратлы Ленин йөрелгесине эсасланар. Шунуң үчин-де, тэзе совет эдебиятының, шол сапта түркмен совет эдебиятының шу йыллардакы өсүшиниң эсасы ве баш

себаби ҳокмунде совет дурмушының өсендигини гөркезмек гек.

Түркмен совет эдебиятының өсмегинде Коммунистик партияның карарлары ве гөркезмелери мөхүм әхмиеге эедир.

Партияның 1925-нжи йылда кабул эден «Чепер эдебият барада партияның сыясаты хақында» диен тарыхы резолюциясы совет эдебиятының өсүш ёлуны аныклады. Партияның эдебият барадакы сыясатының догрулыгыны, онуң узага гиджи, дашдан гөрүжи сыясатлыгыны соңкы болан эдеби фактлар, шол сапта түркмен совет эдебиятының фактлары тассыкларлар. Меселем, эдебиятдакы зержеңлер (попутчики) хақында партияның сыясаты резолюцияда шейле беян эдилейрди: «Общей директивой должна здесь быть директива тактичного и бережного отношения к ним, т. е. такого подхода, который обеспечивал бы все условия для возможно более быстрого их перехода на сторону коммунистической идеологии».

Партияның коммунистик танкыт ве онуң өз идея белентлигине даянмалыдыгы хақындакы гөркезмеси, милли эдебиятлары өсдүрмек барадакы, гечмиш уссатлыгың техники үстүнклерини пейдаланмак хақындакы гөркезмелери бу йылларың эдебиятында хем өзүниң әхмиегини саклады.

Языжыларың арасында иң говы эсерлер үчин ярыш ыглан этмек хақда резолюциядакы гөркезме хазир хем өзүниң тэзелигини саклаяр ве эдебият дурмушында гүйчли пейдаланылар. Бу чөре оңат эсерлеринг изылмагында әхмиегли роль ойнаяр.

Партияның 1932-нжи йылда кабул эден чепер эдебият гурамаларыны бирлешдирмек хақындакы карары совет языжыларыны идея-сыясы ве максат тайдан бирлешдирди, олары Совет Языжылары Союзы диен бир гураманың төверегине йыгнады. Мунуң өзи совет эдебиятының социализм угрундакы гөрешижилик укубының хас өсмегине хызмат этди.

1934-нжи йылда Совет Языжыларының Бүтинсоюз Биринжи гурултайы болуп гечди. Гурултайда А. А. Ждапов ве А. М. Горький чыкып сөзлөп сөзлеринде совет эдебиятының мундан бейләк-де өсүш ёлуны гөркездилер. А. А. Ждапов совет эдебиятының хәсиетли алааматларыны ве социалистик реализм методының нәмеден ыбаратдыгыны гиң ве марксистик-ленинчилик нукдай назардан кесгитләп, совет языжыларына догры йөрелгәни салгы берди.

Эдил шол йылда Түркменистан Языжылар Союзы гуралды хем түркмен языжыларының Биринжи гурултайы болуп гечди. Түркменистан Языжылар Союзының гурулмагы түркмен совет эдебиятының тарыхында улы хадыса болды. Ол түркмен языжы-шахырларыны бирлешдирди ве яш талантлары

ёз төверегине йыгнады. Олара дөредижилик ишинде көмек берди, вагтал-вагтал түркмен совет эдебиятының гечен ёлуны жемләп, кемчиликлери ве үстүнкликлери йүзе чыкарды хем-де эдебиятың өңүнде дуран якын везипелерини гөркезип дурды. Союз түркмен совет языжы-шахырларының пикир алыш меркези ве эдебияты угрукдырыжы актив органы болды.

1936-нжы йылда чагалар языжыларының гөрнүклилериниң гатнашмагы билен ВЛКСМ МК-ның X пленумы болуп гечди. Пленумда А. А. Андреев чыкып геләп, чагалар эдебиятының өсдүрмеклиге айратып үнс берди. Пленумың чыкаран карарында совет языжылары чагалар эдебиятыны мундан бейләк хем өсдүрмеклиге чагырылды. Шунуң ызысүре 1936-нжы йылда Түркменистан дөвлет неширятьының янында йөрите чагалар эдебиятының бөлүми ачылды. Бөлүм чагалар эдебияты барада бир нәче ишлери ёла гойды.

1940-нжы йылың 17-нжи декабрында Түркменистан Коммунистик партиясы ве ТССР Халк Комиссарлар Совети республикада сунгаты мундан бейләк-де өсдүрмек барада йөрите карар кабул этдилер. Шу карарда болса сунгатың хер угруның өңүнде дуран везипе гөркезилеп, ол везипелери амала ашырмагың анык чәрелери гөркезилейр. Шу ве шуңа меңзеш энчеме хақыкатлар Коммунистик партияның эдебиятың гүлләп өсмеги угрунда ядавсыз алада эдйәнигини ачык гөркезийр.

Бу йылларда түркмен совет эдебиятының өсмегинде бейик рус эдебиятының, доганлык совет халкларының эдебиятының оңайлы тәсириниң ролы улы болды.

1938—1941-нжи йыллара чепли хем-де шу дөврүң өзүнде рус эдебиятының бейик векиллериниң көп санлы эсерлери түркмен дилине гечирилди. А. М. Горькиниң «Эне» романы, Д. Фурмановың «Чапаев», Н. Островскиниң «Полат нәхили бишишди», М. Шолоховың «Гөтерилең тарп» романлары, В. Ивановың «Бронепоезд 14—69» повести ве башгалар тержиме ве нешир эдилди. 1936-нжы йылда Л. Толстойың «Казаклар» повести тержиме ве нешир эдилди. 1937-нжи йылда А. С. Пушкиниң арадан чыкан гүнүниң 100 йыллыгы Түркменистанда улы дабара билең белленип гечилди. Шахырың ядыгәрлигине багышланып, онуң лирики эсерлериниң йыгындысы түркмен дилинде чап эдилеп чыкарылды. Түркмен дөвлет ылмы-дернев дил-эдебият институты тарапындан шахырың өмрүне багышланып, «Пушкиниң өмри» диен китап чап эдилди.

1938—1941-нжи йылларда рус эдебиятындан түркменчә тержиме этмек иши хас хем гүйчленди. Совет эдебиятының бейик векиллери А. М. Горькиниң ве Б. В. Маяковскиниң энчеме эсерлериниң я-да оларың эсерлеринден алнан бөлөклериң

тержимеси республиканың метбугатында йыгы-йыгдан чап эдилди.

Рус классыкы эдебиятының бейик векиллериниң эсерлери-ни тержиме этмек иши хем гүйчли темп билен алнып барылды. Л. Н. Толстойң, Некрасовың, Лермонтовың энчеме эсерлери бу йылларда түркмен дилине гечирилди. 1941-нжи йылларда Лермонтовың «Сайланан эсерлери» түркмен дилинде чап болуп чыкды. Йыгындыда шахырың «Хош гал инди ювулмадык Россия», «Япрак», «Шахырың өлүми», «Елкен», «Ватан», «Мцыри», «Гачгак», «Ысмайыл бег», «Демон» ве башга эсерлери ерлешдирилипдир. Булардан башга-да, «Бизиң заманымызың гахрыманлары» эсери хем шу йылда түркмен дилинде нешир эдилди.

Бу йылларда бейлеки доганлык халкларың эдебиятының бейик векиллериниң бир нәче эсерлери түркмен дилине гечирилди. Нызамының, Фузулының, Фаталы Ахундовың, Самет Вургуның, Новайының, Фирдөвсиниң, Лахутының, Тогтагулының, Сүлейман Стальскиниң, украин халкының бейик демократ шахыры Тарас Шевченконың көп санлы эсерлери түркмен дилине гечирилди. Шунуң билен бирликде, бу эсерлериң хут рус дилинде гечирилгендигини хем айтмак керек. Булардан башга-да, рус дилиниң үсти билең дүниә эдебиятының говы нусгаларының бир нәчеси түркмен дилине гечирилди. Шолардан Ч. Диккенсид «Домби ве оглы», Жюль-Верниң «Капитан грандиң чагалары», М. Казымының «Горкулы Тәхран», Ж. Свифтиң «Гуллвериң сыяхаты», Синклерид «Көмүрлер патышасы» ве шуңа меңзешлери гөркезмек болар.

Шу улы тержиме ишини алып бармаклык эсасан түркмен совет эдебиятының яш векиллериниң хут өз пайына дүшди. Тержиме иши бизиң яш языжы-шахырларымыз үчин улы дөреджилик мекдеби болды. Олар рус эдебиятының хем бейлеки СССР халкларының эдебиятының бейик векиллериниң өмри, дөреджилиги билең якындан таныш болдулар, оларың халкылык, партиялык, гуманистик хем бейлеки оңат дәплерини өзлишдирилди ве сөз сунгаты хакда олардан энчеме затлары өвренидилер.

Шу йылларда рус эдебиятының бейик векиллериниң яды-гәрликлери мынасыбетли түркмен совет эдебиятының векиллери метбугатда көп макалалар ве язгылар билең чыкыш этдилер.

Галыберсе-де, языжы-шахырлар рус эдебиятыны өзбашдак окаярлар ве өвренирлер. Б. Кербабоев, Н. Сарыханов, А. Дурдыев, Ата Салых, Н. Помма ве бейлеки түркмен языжы-

-шахырлары рус эдебиятының гөрелдели дәплерине эрмеклиге элмыдама чалшып гелендиклерини айдярлар.

А. М. Горькиниң инициативасы боюнча түркмен яш языжыларына йөрите көмек бермек максады билең, рус языжылар топары бир нәче гезек Түркменистана гелдилер. Олар яш түркмен языжы-шахырлары билең маслахатлар ве пикир алышмалар гечирдилер. Шу душушыкларда рус языжылары өз тежрибелерини яш языжылар билең пайлашярдылар. Шу фактлар түркмен совет эдебиятының доганлык халкларың эдебияты билең, айратын хем доганлык рус халкының эдебияты билең арагатнашыгының ве хызматдашыгының барха пугталананлыгыны гөркезийр.

Тәсириң түркмен совет эдебиятында йүзе чыкышы хакында конкрет материалларың анализине гечмезден, тәсир меселеси барада бир-ики агыз сөз айтмак керек.

Сонкы вагтларда кәбир эдебиятчылар тәсириң йүзе чыкышының бир формасы хөкмүнде эсерлериң арасындакы якынлыгы ве меңзешлиги рет эдйәрлер. Олар айры-айры эсерлериң арасындакы якынлык ве меңзешлик совет дурмушының, идеяның бирлигинден, бир партияның ёлбашчылык эдйәнлигинден гелип чыкар диййәрлер. Шу хакыкаты ятдан чыкармак болмаз. Дурмуш, идея, ёлбашчылык бир болса-да, эгер языжылар дөреджиликде өзбашдак ве индивидуал болсалар, бу бирликлер оларың эсерлериниң меңзешлигине гетирип билмез. Диймек, бу пикир билең асла разылашмак болмаяр. Галыберсе-де, дурмуш, идея, ёлбашчылык бирлиги тәсири инкәр этмейр, гайтам оны тассыкляяр. Хут дурмушның, идеяның, ёлбашчылыгың бирлиги совет халкларының эдебиятының бири-бирине якынлашмагына ве бири-бирине онайлы тәсир этмегине аматлы шертлер дөретди. Гечмиш рус эдебиятының түркмен классыкы эдебиятына тәсири хакында биз гүррүң эдип билмейэрис. Себәби шу халкларың арасында гечмишде дурмуш меңзешлиги, идея ве ёлбашчылык бирлиги ёкды. Хәзирки вагтда, хут шу бирликлериң болапы үчин, биз тәсир хакда гүррүң эдип билйэрис ве этмелидирис.

Бизиң пикиримизче, тәсириң эсасы йүзе чыкыш формасы эсерлериң арасындакы меңзешлик ве якынлыкдыр. Оны такыклап гөрмегиң биринжи ёлы болса депешдирмекдир. Бу хакыкаты сунгатың бейлеки гөрнүшлериниң тежрибесинде хем гөрмек боляр. Меселем, өзбек ве тәжик халкларының саз сунгатының арасындакы якынлык: музыкал инструментлериң бирлиги ве мелодияларың арасындакы якынлык шу халкларың саз сунгатының бири-бирине тәсир эденлигини гөркезийр. Түркмен ве гарагалпак халкларының саз сунгатының арасындакы якынлык барасында хем хут шуны айтмак болар.

2. Р. Реджебов

Тәсир бир халкың сунгатыны башга бир халкыңка табын этмейр я-да бир эсериң оригиналлыгыны асла ёга чыкарма-яр, гайтам онуң үстүни долдуряр. Хер бир халкың сунгатында онуң рухуна, талапларына, арзув-ислеглерине, якын бо-лан, шол халкың өзүне махсус болан тараптар саклан-яр. Онуң оригиналлыгы шундадыр. Икинжи халкың сунгаты-ның иң говы хем биринжи халка якын болан тараптары онуң үстүне гелип гошуланда, оригиналлык хас пугталаняр.

Зелилиниң дөредижилигинде Магтымгулының тәсирини эдебиятчылар бир агыздан тассыклайрлар. Шунда олар ики шахырың дөредижилигиниң арасында болан якынлыга салгы-ланярлар. Мунуң өзи хақыкатда хем шейле. Эмма Зелили өз оригиналлыгында гаяр. Магтымгулының иң оңат тараптары онуң дөредижилигини камиллешдирйэр, онуң өзбашдакыгы-ны пугталандыряр ве оригиналлык хем, Магтымгулының тәсири хем месе-мәлим гөрнүп дуряр.

Көбир эдебиятчылар языжыларың дөредижилигиниң ара-сындакы якынлыгы тәсир хөкмүнде кабул этмейрлер, ол йө-не гайталама дийрлер. Догры, эгер бу якынлык тәсирленйән языжының индивидуал йүзүни гизлейән болса, ол тәсир дәл-дир. Ол йөне гайталанмадыр.

Элбетде, хер бир якынлыга эсасланып, тәсир хакда белли бир берк нетижә гелип болмаз. Дөредижилиги анализ эдилйән языжының тәсирленен авторы я-да онуң дөредижилиги билен нәхили арагатнашыкда боланлыгыны хем өврнемек герек. Бу болса тәсирин йүзе чыкыш формасы болан якынлык билен тө-төндөн эмеле гелен якынлыгы бири-биринден сайгармактыга мүмкинчилик берер.

Өврнемек билен тәсири гатышдырмалы дәл. Языжы яшлы-гындан башлап, илки мекдепде өврнейэр, соңра институтда өврнейэр. Пушкини өзбашдак өврнейэр. Гоголы, Белинскини, Чернышевскини, Толстойы, Чеховы, Горькини, Фирдөвсини, Нызамыны, Новайыны, Магтымгулыны өврнейэр. Партияның эдебият хакындакы карарлары, марксистик эдебият билиминиң эсаслары билен таныш боляр. Халкылык, партиялылык, догру-чыллык, типиклик, сөз сунгаты ве эдебиятың гайры меселеле-ри барада окан материалларындан көп затлар өврнейэр. Өв-ренмеклик языжының талантының нетижеси үчин айгытлы әхмиете эдир. Языжының дөредижилигиниң хили онуң та-лантына, билим ве тежрибе байлыгына баглыдыр. Языжы нәче көп өврнен болса, онуң таланты шонча-да йитилешйэр, шон-ча-да эсерлериң хили белент боляр.

Языжының кимден я-да кимлерден өврненлиги онуң дөре-дижилигинде конкрет бир формада йүзе чыкмаяр. Пушкинден-

ми я-да Некрасовданмы, Белинскиденми я-да Чернышевски-денми, Гоголданмы я-да Шедринденми, Нызамыданмы я-да Новайыданмы я-да шуларың хеммесинден өвренипдирми — муны такыклап болмаяр. Себәби ондан ыз галанок ве галмагы мүмкин хем дәл, йөне мазмуның ве хақыкатың хайсы-да бол-са бир формада шекилленмеги хөкманыдыр. Авторың кимден я-да кимлерден өврненлиги конкрет йүзе чыкмаса-да, нәдере-жеде өврненлиги эсерлериң хилинде йүзе чыкяр. Башгача айдыланда, эсериң хили языжының тайярлык дережесиниң йү-зе чыкыш формасыдыр.

Бу меселәни тәсир билен гатышдырмак болмаз. Тәсир эден автор тәсирленен авторда ыз галдыряр. Шол ызың кимиңкиди-гини денешдирмек ве хайсы авторың стилине якынлыгыны барламак ёлы билен такыклап билйэрис. Бизин пикиримизче, ине, шуңа тәсир дийилйэр. Белли бир формада шекилленмедик тәсир болуп билмез. Ол хайсы-да болса бир шекилде өзүни гөркезмелидир. Биз оны такыклап, оңа акыл етирип, оны йүзе чыкарып билмелидирис (элбетде, етерлик тежрибәмиз бар болса). Якынлык, мензешлик тәсирин шекиллениш формасы болуп билмез диййән ёлдашлар келебин ужуны йтирирлер, олар өврнемеклиги тәсир дийип, ялңыш дүшүнйэрлер.

Совет халкларының эдебиятының бири-бирине оңайлы тә-сир этмегиниң эсасы чешмеси бизде дурмушын, социалистик идеяның ве коммунистик ёлбашчылыгың бирлигиндир дийип белләпдик. Шейле сораг берилмеги мүмкин, ягны дурмуш, идея ве ёлбашчылык бирлиги ёк, эмма нәме үчин рус клас-сыкы эдебиятының хәзирки заман түркмен эдебиятына, месе-лем, Чеховың Сарыханова тәсири хакында гүррүң эдйрлер? Бу ерде дурмуш ве ёлбашчылык бирлиги ёк. Эмма гечмиш рус эдебиятының бейик векиллери, шол санда Чехов хем йө-редйән идеялары боюнча бизин заманымыздан ве идеямыздан узакда дәлдирлер. Шонун үчин оларың тәсири хакда гүррүң этмек болар, чүнки ол эдеби фактдыр. Өзлериң идеясы бо-юнча бизден даш болан гечмиш авторларың тәсири хакында гүррүң этмек болмаз.

Тәсир меселеси чепер эдебиятың иң чылшырымлы ве етер-ликли ишленмедик меселелериниң биридир. Себәби ол өрән көп формада йүзе чыкяр. Хемме вагт оны сызмак, дуймак, гөрмек ве өзлешдирмек болмаяр. Шуңа гөрә-де, автор меселә-ни чөзөндирин диң пикирден жуда узакдадыр. Иң соңунда, тәсир меселесиниң өрән әхметли меселелигини белләп гечмен герек. Мунуң өзи эдебиятта совет халкларының доғанлык-достлугы меселесиниң айрылмаз бир бөлегидир. Доғанлык эдебиятларың бири-бирине эден тәсирини анализ этмеклик, бу

халкларың медениет, дүшүнже, ахлак тайдан бири-бири билен ве бейик рус халкы билен барха якынлашянылыгыны йүзе чы-
карыр. Меселәниң әхмети хем шундадыр.

А. Дурдыевиң дөреджилигинде С. Шедриниң оңайлы тә-
сири хақында Аборский гүррүң берйәр ве языжының элмыда-
ма Шедриниң эсерлерини хөвес билен оканлыгыны хем-де он-
дан дурмушдакы ызагалак хадысаларың үстүнден гүлмеги
ве масгараламагы өвреңенлигини айдяр.

Юмористик хекаялар түркмен әдебиятында Октябрь социа-
листик революциясындан соң, рус әдебиятының гөни тәсири
астында дөреди. Шу жәхтден, биринжи нобатда, бейик рус
языжысы Н. Гоголың А. Дурдыеве эден тәсирини беллемек
герек. Гоголың «Дерневичи» комедиясы ве башга-да бир нәче
юмористик эсерлери түркмен дилине 30-нчы йылларың бә-
шында гечирилипди. Көне рус дурмушындакы гүлкүнч ахлак-
лары паш этмек, оларың үстүнден гүлмек ве көпчүлик өңүнде
олары масгараламак Гоголың дөреджилигине хас болан ай-
ратынлыкдыр. Шунуң ялы хем А. Дурдыевиң хекаяларында
дурмушдакы ызагалак характерлериң үстүнден гүлүнйәр, олар
масгара әдилйәр. Гоголың «Май гижеси» я-да «Гарк болан
гыз» хекаяларында А. Дурдыевиң «Баллы молласы» билен
деңешдирмеклиге эсас болуп билжек якынлыklar бар.
Гоголь өзүниң бу эсеринде өз дөврүниң оңуқ хәким топарла-
рының гүлкүнч, масгара кешбини башлыгың образында гөркез-
йәр, оларың акмак, бихепбе, масгара адамлардыгыны айдың
бир суратда окыжының гөз өңүне гетирип гойяр. Әдил шунуң
ялы хем А. Дурдыев өзүниң «Баллы молла» хекаясында көне
моллаларың галындысы болан Баллы молланың гүлкүнч кеш-
бини, онуң бихепбелигини, гопбамсылыгыны паш әдип, оны
масгаралаяр. Гоголда башлыгың үстүнден оба огланларының
гүлши ялы, Баллы молланың үстүнден хем оба адамлары гүл-
йәр. Шейле-де болса, А. Дурдыевиң бу хекаясына Гоголың
хекаясының гөчүрмеси диймек болмаз. Дурдыевиң хекаясының
Гоголыңкыдан тапавуды—онуң социалистик идеялылыгында-
дыр. Гоголь башлыгы паш этмек билен бирликде, башлыгың
төверегини габап алан өз дөврүниң дурмушыны суратландыр-
яр ве хекая өз заманының өңде барыжы рус идеясыны синдир-
йәр. Гоголда башлыгың образында шол дөврде халкың ык-
балы билен иң салышяң адамларың гүлкүнч ве бичәре, надан
адамлардыгыны гөркезмек хәсиети бар. Дурдыевде болса Бал-
лы молла көнәниң галындысы хөкмүнде паш әдилйәр ве язы-
жы онуң өңүнде дүзелмек перспективасыны ачып гойяр. Совет
әдебиятында юмор ве сатира сынпы хәсиетде, барлышыксыз
душманчылык хәсиетде болман, әйсем социалистик жемгье-

тиң өсүшине пәсгел берйән бөветлериң ве адамларың аңында-
кы көнәниң галындыларыны ёк этмеклик мақсадына хызмат
әдйәр. А. Дурдыевиң дөреджилигиндәки юмористик хәсиет
хем ине шейледир ве онуң тапавутлылыгы хем шундадыр.

А. Дурдыевиң дөреджилигинде А. М. Горькиниң тәсири
гүйчлүдир. А. Дурдыев Горькиниң әдебият барадакы таглы-
маты билен говы таншыпдыр ве эсерлеринде гениал языжының
яш совет әдебиятчыларына болан несихатларыны дурмуша ге-
чирмәге чалшыпдыр. Догры, А. Дурдыевиң дөреджилигинде
дашкы гөрнүш тайдан хайсы-да болса А. М. Горькиниң эсерле-
рине шейле бир конкрет мензешлик бар диймейәрис, чүнки
тәсир хемише диңе бир дашкы мензешликде йүзе чыкмаяр.
Тәсир озалы билен—тәсир әдйән языжы, тәсирини етирийән
языжышың хут өз хусусы талантыны ве дөреджилик укыбы-
ны ояндырмалыдыр. Горькиниң Дурдыеве эден тәсири шейле-
дир. М. Горький А. Дурдыевиң хут өз дөреджилик укыбы-
ны ояндырды. Бу хақыкаты кичи гөвүнли түркмен кыссачысы
гениал рус языжысына миннетдарлык хөкмүнде йөрите белләп
гечйәр. Онуң «Эсерин тәсири» диен хекаясы йөрите М. Горь-
киниң дөреджилигиниң ылхамландырыжы хәсиетини гөркез-
меклиге багышланыпдыр, онда авторың өзүниң-де М. Горько
болан сөйгүсини, оны оканлыгыны, ондан язмаклыгы, адамлa-
рың рухуна тәсир этмеклиги өвреңенлигини ачык гөрмек бол-
яр.

Бейик рус языжысы А. П. Чеховың дөреджилиги түркмен
совет языжысы Н. Сарыхановың языжы болуп етишмегинде
улы роль ойнады. А. П. Чехов диңе бир рус әдебиятында дәл,
әйсем бүтин дүнийә әдебиятында хекая язмаклыгың бейик ус-
сады хөкмүнде таналяр.

Н. Сарыханов А. П. Чеховың дөреджилик айратынлыкла-
рыны назара алып, элмыдама бу айратынлыкларә эрмәге ча-
лышды ве шунуң нетижесинде-де гөрнүкли түркмен совет кыс-
сачысы болуп етишди.

Бу барада А. П. Чеховың «Унтер Пришибеев» диен хекаясы
билен Н. Сарыхановың «Байың гахары» хекаясыны деңешдир-
мек ызыклы бир нусга болуп дуряр. Чехов өзүниң бу хекая-
сында дурмушда мөвритипи гечиреңлигине дүшүнмейән, хас
догрусы дүшүнип билмейән, өзүниң бүтин системасы билен бир-
ликде зовала сезевар болуп барян гөдек элементиң образыны
берйәр. Унтер Пришибеев судуң өңүнде гүнәлилиги субут
әдиллип алнып барылярка, үйшүп дуран адамларә йүзленип:

— Халк, даған! Үйшмәң! Өйүңизе гилиң!—

дийип гыгыряр. Хич бир көнәниң, хатда ол өлүп барян-да бол-
са, мейлетиң билен өлмейәнлиги айдың гөрүнйәр. Чеховың

шу хекаясында болшы ялы, Н. Сарыхановың «Байың гахары» хекаясында бай араба мүндурилип, дервезеден чыкарылып алшып барыларка, ол өз мөвритиниң геченлигине дүшүнмән, аялларына йүзленип:

—Гырнак, сениң гөзүңде от якарын! Садап сени йтирим эдерин. Хан-гулы, мен сениң бу эдениң инине синдирип гойбермерин!— дийёр.

Өзүниң артыкмач ве биканун хукукларындан махрум эдилей көне буйрук берижи адатыны хениз хем довам этдиржек болян байың образыны гөркезмекде Н. Сарыхановың А. Чеховдан гөрелде аланлыгы эшгэр гөрүнйэр. Йөне мунда тарыхы ягдайлар ве шертлер башга. Автор тарыхы ягдайлары ве шертлери долы суратда назара алыпдыр.

Ёкарда айдышымыз ялы, А. Чехов хемише тэзэниң тарапдары ве көнэниң душманыды. Ол «Бус-бусы адам», «6-нжы палата», «Балаханалыжа там» ве башга эсерлеринде өз дөврүндэки көне ве гараңкы дурмуша гаршы гахар-газап билен жошяр ве онуң хайсы-да болса тэзе бир система билен, адамың яшамагы үчин мынасып болан бир дүзгүн билен чалшырылмагының зерурлыгыны өңүнден гөркезийэр. «Ёк, бу хили дурмушда мундан артык яшамак болмаз» дийип, А. П. Чехов «Бус-бусы адам» диен хекаясында айдың сес билен гыгыр-яр.

Н. Сарыханов А. П. Чеховың арзуларының бержай болан социалистик жемгыетде яшады ве дөретди. Шунуң үчин-де хер бир меселеде болшы ялы, Н. Сарыхановың дөредижилигинде тэзэниң тарапында дурмак ве көнэ гаршы гөрешмек меселеси-де Чеховыңкыдан тапавутланып, онуң дәплериниң довамы ве өсүши болуп дуряр. Көмек өзүниң аялына:

Дурмуш хемме затлан гүйчлүдир, шейле хем ол өке гидйөр ве өз яны билен бизи-де алып баряр.— дийип айдяр.

Бу ерде Н. Сарыхановың тэзе ве көнэ гарайшы марксизм-ленинизм таглыматы билен гөс-гөни багланышыклыдыр. Языжы бу меселеде-де социалистик жемгыетин бэхбидинден угур аляр ве онуң өсмегине, өке гитмегине бөвет болян затлары ёк этмегин тарапында дуряр.

В. И. Ленин А. Чеховың «6-нжы палата» диен эсери барада шейле дийёр:

«Мен дүйн агшам бу хекаяны окап боланымдан соң, бир хили гаты эрбет болуп, өз отагымда отурып билмедим, туруп чыкыберипдирин. Мен өзүми эдил «6-нжы палатада» салнып гулпланан ялы дуйдум».

Эгер А. П. Чехов өз дөврүнде социалистлерин йыкмак угрунда гөрешен көне деспотизм системасыны шейле гөркезийән

болса, Н. Сарыханов көне жемгыетин галындыларына, социалистик жемгыетин өсмегине пэсгел берйән галындылара гаршы гөрешйэр. Йөне Чеховың кемчилиги арзув эден тэзе дүйнэсиниң нөхили эсасда болжакдыгыны марксистик нукдай назарындан гөрүп билмәнлигиндедир.

Тебигат гөзеллигини ве байлыгыны гөркезмек аркалы оқыжылары Ватаны сөймек рухунда тербиелемекде хем Н. Сарыханов гөс-гөни Чеховдан гөрелде аляр.

А. П. Чехов «Сәхра» диен эсеринде:

Рехимсиз гөзел ватан гөвиүңи гөтерйэр ве гиже гушлары билен бирликде сәхраның үстүңде учуп йөресин гелйэр. Бу гөзеллигин дабарасында хич ким оны васп этмән, хич киме герек дәл ялы болуп, адамының гөвиүни гөтерйән байлыгы халка пайдасыз билдерек көйән ялы ве шатлыклы оваларың арасында; «багшы герек! багшы герек!»—дийип, онуң чагырян гайгылы ве нәумыт сесини эшидйән ялы болуп, кыңчылык ве тамгынлык аяларсын.—

дийип, Ватаның гөзелликлериниң ве байлыкларының көне Руссияда зәхметкеш халк көпчүлиги үчин пайдасыз хем-де хич киме герек дәл ялы болуп ятанлыгыны гөзел бир суратда беян эдйэр. Шунуң билен бирликде, бейик языжы өзүниң рус Ватанына, онуң тебигатына ве чәксиз байлыкларына болан чуңкур сөйгүсини дине өзүне махсус болан, гең галдырыжы уссатлык билен беян эдипдир.

Н. Сарыханов хем көне түркмен дурмушында юрдуң гөзелликлерини ве байлыкларыны гөркезип, ондан догры нетиже чыкармагы башаряр. «Шүкүр багшы» повестинде языжы Түркменистаның гычак-гычак болуп үстүңе абанып дуран гарадагларыны, онуң гөк багларыны, обаларыны, сүри-сүри малларыны, Гарагум депелерини гөркезийэр-де, эдил Чехов ялы, «Нөхили хезил! Нөхили гөзел!...» дийип, өзүниң ички дуйгусыны беян эдйэр. Эмма шунуң ыз яны билен Шүкүр багшының гамгын айдымының сеси дагларың гөк жүлгелеринде яланаяр. Даглар гөзел-де болса, тебигат бай-да болса, онуң тукатлыгыны, эсизлигини Н. Сарыханов хут А. Чехов ялы Шүкүр багшының сергезданчылык чекмегинде ве онуң гамгын айдымында гөзел бир суратда гөркезипдир.

А. М. Горькиниң эдебиат барадакы таглыматы Н. Сарыхановың дөредижилигиниң ичинден эриш-аргач болуп гечйэр. Мунуң элбетде, биринжи нобатда, эсерин хәсиети ве идеясы барадалыгыны айтмак герек. Шунуң үчин хем М. Горькиниң эдебиат хақындакы таглыматының Н. Сарыхановың дөредижилигинде нәдережеде амала ашырыланлыгыны, Н. Сарыхановың өз эсерлеринде М. Горькиниң таглыматына нәдережеде

сес беренлигини гөркезмек, гениал языжының яш түркмен совет языжысына эден тәсирини гөркезмек болуп дуряр.

А. М. Горький зәхмет ве зәхмет адамларыны өзлериниң эсерлериниң эсасы этмеклерини хемише яш языжыларә өвред-йәрди.

Н. Сарыхановың дөредижилиги билен таныш хер бир адам онда М. Горький мектебиниң шу таглыматындан угур алианлыгыны аңсатлык билен гөрүп билер. Онуң хекаяларында гатнашян Аман, Жемал, Көмек, Огулгерек, Ярнепес, Гараш ага ялылар түркмен колхоз обасының зәхмет адамларының реал образыдыр.

Шу адамларың ички портретини гөркезмекде-де А. М. Горькийниң тәсири гүйчли дуюляр. М. Горький өзүниң эсерлеринде ве макалаларында гам чекмеклиге ве умытсызлыга гаршы гөрешйәрди. Пессимизмиң, говшаклыгың аламатылыгыны ол өвредйәрди. Н. Сарыхановың гахрыманлары өзлериниң психикасы боюнча шат, яшайшы сөййән ве гелжеге чуңдур ынам билен гараян адамлардыр. Н. Сарыхановың эсерлериниң оптимистик рухы, биринжилен, совет яшайшының өзүнден гелип чыкян болса, оны сызмак, она гөз етирмек, оны эдебията синдирмеги башармак, ине, бу М. Горькийниң тәсиридир.

Халк дөредижилиги милли медениетниң айдың бир гөрнүшидир. Бу йылларың эдебиятында халк дөредижилигиниң тәсири гүйчли болды. Б. Кербабиевиң, А. Говшудовың, Н. Сарыхановың, А. Дурдыевиң хем-де гөрнүкли түркмен совет шахырларының дөредижилигинде накыллар, аталар сөзи, халк дөредижилигиниң образлары ве бейлеки чеперчилик серишделери дөредижиликли пейдаланылды. Булары пейдаланмак болса, языжы-шахырларың дөредижилигине милли айратынлыгың аламатыларыны гиризди. Халк дөредижилигиниң эдебиятдаки тәсирини бу ерде тутушлыгы билен гөркезмек мүмкин дәл, онуң үстүнде йөрите иш алып бармак гөрөк. Шейле-де болса, кәбир мысаллары гөркезип гечмеги макул билйәрис.

«Айгытлы эдим» романында халк дөредижилигиниң тәсири айратын хем гүйчлүдир. Артык мираплыга гөркезилйәр. Баллы муңа гаршы чыкып, «Артыгың ити бармы, ялагы болар ялы» (20 с.) диййәр. Шейле гысга сөзлерде автор ёкары гатлагың зәхметкешлере нәхили гарайшының боланлыгыны айдың эдйәр. Романың 21-нжи сахыпасында «Док чайканман, ач доймаз» диен накыл эдил ёкарки идеяны аңлатмак үчин уланылыпдыр. Шу сахыпада «Агзыбире таңры бир, агзаланы таңры бир» диен накылы зәхметкешлери байлар билен ылашдырмак мақсады билен дин векили мекир хожам уланяр ве текстниң ичинде геленде накыл онуң мекир кешбини ачып

гөркезийәр. Кәренде сөвдасында хожам ене байларың бәхбидини горайжы болуп сөзлейәр. Онуң «Дөвлетлиден дөвлет ёкар, бидөвлетден мәнхет» (83 с.) диен сөзлеринде зәхметкешлер барасындаки гарайшы ене йүзе чыкарыляр. Романың 140—141-нжи сахыпаларында «Молласы көп болса, токлусы харам өлер», «Гамшы говшак тутсаң, эл гыяр», «Эшеги йүке чек, гелмесе, йүки эшеге» диен накыллар пейдаланылыпдыр. Бу накыллар көпчүлиги эсгермезлик барадаки, олары өз ыкбалы чөзүлйән меселесинден четлешдирмек барадаки ерли хәкимлериң вагшы ве реакцион пикирини аңлатмак үчин пейдаланылыпдыр. 250-нжи сахыпада хүшүр йыгнамага чыкан дин хадымы хожамың мугтхор кешби «Экгенде ёк, дикгенде ёк, харманда хәзир хожалар» диен накылда өрән йити паш эдилипдыр. Артык харманыны атып тайынлаяр. «Алгыдарлар» гелип, онуң бүтин йылкы азабының хасылыны бөлүшйәрлер. Галла үстүнде оларың арасында уруш гидйәр. Оларың бүтин болуп дуршуны, таланчы габахат кешбини языжы бир сөзлемде «Жөвөн эеси жөвөнден гечен вели, сөрчелер оңшанок» диен накылда өрән образлы ве йити гөркезийәр. «Ер гаты болса, өкүз өкүзден гөрер» (6 с.), «Мени ураны худай урсун» (7 с.), «Ягышы ниет, ярым дөвлет» (18 с.), «Акыл яшда болмаз, башда болар» (20 с.), «Эл дөвлер, эгри битмек үчин» (45 с.), «Мал эесине гөрөк болса, гоңшусына харам» (52 с.), «Огрының ша малыны йидиги хем бардыр» (113 с.), «Саглык болса, беглик болар» (114 с.), «Бай бая берер, худаям бая» (129 с.), «Ил билен гелен той-да байрам» (138 с.), «Эшек-эшөкден хапа йимесини өвренер» (141 с.), «Сыгрың шахына урсаң эндамы сызлар» (142 с.), «Ил огрусыз болмаз, даг бөрүсиз» (152 с.), «Ямандан боюңы сатын ал» (159 с.), «Худай ураны пыгамбер хасасы билен дүртер» (202 с.), «Алманы гөге ат, дүшйәнчә я пелек» (207 с.), «Өлчегли бичилең дон гысга болмаз» (207 с.), «Гүйжи етмез, гөрө галар» (208 с.), «Горкагы ковсаң батыр болар» (209 с.), «Бир гүнүм—хош гүнүм» (217 с.), «Бир окда ики товшан» (225), «Ятып галандан, атып гал» (225 с.), «Ягышы сөз йыланы хинден чыкар» (251 с.), «Айбыны яшыран айналмаз» (251 с.), «Хайырлы мал эесини тапар» (295 с.), «Бир языкдан эр өлмез» (302 с.) ве шуларә мензеш накыллар ве аталар сөзи «Айгытлы эдим» романында көп мукдарда уланылыпдыр. Олар айры-айры ягдайлары, адамларың арагаташыгыны, дүнйәгарайшыны, гылык-хәсиетлерини, оларың портретини, мораль кешбини гысга сөзлерде, образлы, конкрет беян этмек үчин языжы тарапындан хас уссатлык билен пейдаланылыпдыр. Булардан башга-да, халк дөредижилигиниң образлары романда көп ерде дөредижиликли уланылыпдыр.

Романда «Аждар» хақындакы эртекини баян этмек билең, языкы бай-феодалларын ве руханыларын аял-гызлар барадакы соңкы дережеде реакцион гарайшыны паш эдйэр. Кербабаев халк доредижилегине танкыды чемелешйэр ве олары доредижилеги пейдаланяр. Романда пейдаланылан накыллар, аталар сөзи, гысга эртекилер милли форманың гөрнүшлеринден бири болмак билең бирликде, олар социалистик идеяның хас айдың ве тәсирли йүзе чыкмагына хызмат эдйэрлер.

Фольклор материаллары: образлар, халк доредижилегиниң чеперчилик серишделери, накыллар ве аталар сөзи Н. Сарыхановың доредижилегинде хем эсли орун эелейэр.

Накыллар уланылан вагтында персонажларың диллерине халкылык берйэр. Меселем, Аман ве Жемалың арасында дегишме сөз гидйэр. Дегишмәниң артык довам этмеклигини халамаян Аман «Билйэрмин, гарры ойнаса гай болар» диййэр. Аман ве Жемалың арасында Мәммет үчин говы гыз тапмак хақында гүррүн гидйэр. Жемалың пикириче, эне говы болса, гызы хем говы болмалы. Ол шу пикириниң «Гырасыны гөр-де, бизини ал, энесини гөр-де, гызыны ал» диен накыл үсти билең баян эдйэр. Бу накылда көне түркмен дурмушында гызың еке-тәк тербиечисиниң энеси болуп дурянылыгы шөхлеленйэр. Түркмен халк дурмушундан сусулып алнан аталар сөзи (аз мукдарда болса-да) Н. Сарыхановың доредижилегинде өрән ерликли уланылар. Олар гахрыманларың ахлагыны, дүшүнже дережесини хас айдың йүзе чыкармакыга көмек эдйэр. Жемал Амана шейле диййэр:

Пархы ёк, какасы, эгер нирәдигини билмейән болсагам, оглумыз нирә дийсе, бизиң шол ере гидибермегимиз герек. Озал айдыпдырлар ахырын: «Дүе гарраса көшегине эйэр» (48 сах.), «Узының аклы гичден гелер» (113 сах.).

Мундан башга-да: «Ит гара гөрмесе үйрмез» (113 с.), «Ил билең гелен той-да—байрам» (120 сах.), «Берим гөкден ёл ясар» (150 с.), «Гырмылдан гыр ашар» (248 с.) ве шуңа меңзеш накыллар ве аталар сөзи башга сахыпаларда хем душ гелйэр. Эмма умумылыкда аланыңда, Н. Сарыханов накыллары бейлеки языкылардан аз мөчберде пейдаланыпдыр.

Н. Сарыханов илиомалары, халк аңлатмаларыны ве меңзетмелерини хем жайдар пейдаланяр. Меселем: «Айтма сен муны, шу китабы билең энек бермән өвнүп отыр» (10 сах.). Энек бермезлик—эржеллик билең өз пикириң догрудыгыны горамакдыр. Оны тассыкламак үчин халк аңлатмаларыңдан шу мысалы алып гөрелиң: «Аялы хем диң гөкден гелди» (11 сах.). Бу аңлатма гарашылмадык хабардан айратын бир халата дүшмек, хайран галмак билең хабары гаршыламакыгы аңладяр. Башга бир ерде халк меңзетмеси эсасында языкы

«Ягы ялы гыш» дийип, гышың рехимсизлигини талаңчы яга меңзедйэр. «Хей сениң аягың ашагыны газып йөрән бармы» дийип, гахрыманларың бири геплейэр. Бу аңлатма халк дилинде душманы хеләк этмек үчин, ызына гизлин дүшмек, ызарламак, ол хақда айыплайкы материал топламакыгы аңладяр. Хер юрдуң өзүне махсус айратынлыгының барлыгыны языкы бир сөзде «...ер ала, юрт ала» (160 сах.) диен формада баян эдиңдир. Гарры эне оглы хақда алада эдйэр: «Ол бир задың үстүнден бараймаса боляр» (167 сах.) дийип, ичини геплейэр. Халк дилинде бу бир шовсузлыга, хеләкчилеге дүшмеклиги гөркезйэр.

«Шүкүр багшы» повестинде халк сазының кувватыны гөркезмекде фольклор эсерлериниң айдың тәсири бар. Сазың ве шыгрың гүйжүниң гаршысында бейик даглар баш эгип, Тахыра ёл берйэрлер. «Саятлы-Хемрада» дутарың ве айдымың сесине учуп барян дурналар ашак иийэрлер. Халк дессанларының гахрыманлары өзлериниң рухы гозгалаңларыны хемише дутарың сеси билең бирлешдирйэрлер. Н. Сарыханов хем халк сазының гүйжүни гөркезип, онуң гаршысында залым ханы баш эгдирйэр. «Шүкүр багшы» повестинде халк сазандасы Шүкүр багшы билең Гулам багшының бири-бирине гаршы гойлуп, халк сунгатының үстүн чыкышыны гөркезмекде автор фольклор материалларына эсасланыпдыр. «Нежеп оглан» дессанында халк сунгатының векили болуп гатнашян Нежеп оглан ханың көшгүнде Элбент багшыны ярышда еңйэр. Бу өзүниң мазмуны тайдан-да, формасы тайдан-да «Шүкүр багшы» повестиниң доремегиниң эсасыны эмеле гетирйэр. Хатда тема тайдан буларың меңзешлигини аңсатлык билең гөрмек боляр.

Шүкүр багшының ханың галасына барян махалындакы ички рухы ягдайыны йүзе чыкармак үчин языкы халк айдымларына йүзленйэр:

Гожа дагдан ёллар ашып,
Яз боланда чайлар дашып,
Гыратымдан айра дүшүп,
Баш бир яна, ләш бир яна.

Ах чекдим билим бүкүлди,
Сүтүним арша чекилди,
Гөзүмден сил дек дөкүлди,
Ган бир яна, яш бир яна.

Бу айдым бөлөклери «Гөроглудан» алнан. Гөроглының дагларың дерелерини сөкүп барян махалындакы ички дүниәсини гөркезиши ялы, шу ерде олар Шүкүр багшының рухы дүниәсини баян эдйэрлер.

Повестиң овнук деталларында хем фольклорын тәсирини гөркезмек боляр. Меселем:

Багшы дагдан дүшди. Ат оны хокранып гаршылады. Атланмагы үчин гелип ян берип дурды.

Атың өз ээсине болан мәхри «Гөрогтуда», түркмен халк эртекилеринде болшы ялы, шу ерде гөркезилйәр. Ене шол ерде:

Сазанда бир гүн йөреди, ики гүн йөреди, онсоң үч гүн йөреди. Ахыры ханың галасының ишигине етип аяк чекди.

Гахрыманың ёл процеси гөркезиленде сөзлемиң шейле гурдушына, беян этмеклигиң шейле тәрине эртекилерде көп душмак боляр.

А. Говшудов дөредижилик ишини алып бармак билен бирликде, фольклор материалларыны топламак ве чапа тайярламак ишини хем үнсден дүшүрмеді. Ол илки халк шахырана дөредижилигинден бир йыгынды чап этди. Соңра болса «Гөроглы» эпосының үстүнде ишледи ве оны 1940-нжы йылда чап эдип яйратды. Халк дөредижилигиниң үстүнде ишлемек А. Говшудовың уссатлыгыны өрән көмиллешдирди. Фольклор языжының дөредижилигине оңайлы тәсир этди. Халк дөредижилиги, хатда типлери дөретмекде хем А. Говшудовда эп-эсли ыз галдырыпдыр. Меселем: «Жума» пьесасындакы романтик образ Ягмырың өз дөврүндәки система билен ылалашып билмән, ягы болуп чөле чыкмагы Мойсепит сердарың, Камарылзаманың Бабахана, Адыбег өленден соң кырк йигидиң чөлде ягы болуп, Хункара гаршы гөреш алып бармаклары билен мензеш. Эмма языжы хорлук чекен сынпың векили боланы үчин, Ягмыра дуйгудашлык билдирйән болса-да, онуң гөреш усулыны макулламаяр. Ягмырың хеләк болмагы хем шуны тассыкляяр.

А. Говшудовың бир айратынлыгы совет дөврүнде яшаян көне неслиц векиллериниң образыны ишлемекликдир. Бу тип языжының дөредижилигинде тутуш бир галерея эмеле гетирйәр. Халмерген, Гандым авчы, Гылыч мерген, Гажар ага ве шуңа мензешлер шу система гирйәрлер. Бу тип өзүниң көп тараплары боюнча: гаррылыгы, тежрибелилиги, оба адамлары арасында көп хормата эелиги, догры ёл гөркезижилеги, маслахат берижилеги билен фольклор гахрыманларына якындыр. Хал мерген билен Жыгалы бегиң арасында көп якынлык бар. Эмма Жыгалы бег белли бир тарыхы шертлерде ве дөврде болан типдир. Хал мерген социалистик шертлерде яшаян көне неслиц векилидир. Хер дөврүң өзүниң гарран, хорматланян тежрибели несли бар. Оларың арасындакы умумылык дине көне неслиц векили болмак билен гутаряр. Тежрибелериң, дүшүнже дережелериниң мертебеси башга-башга ве өз

яшаян тарыхы шертлерине лайык боляр. Жыгалы бег ве Хал мерген барада хем шейле дүшүнмек герек. Хал мергениң образы Жыгалы бегиң образының социалистик шертлерде түркмен совет эдебиятында өсүшидир.

А. Дурдыевиң дөредижилигинде хем фольклор материалларының дүрли гөрнүшлерине йыгы-йыгдан душмак боляр. Биз оларың хемме гөрнүшини анализ этмән, дине халк мензетмелериниң үстүнде дуруп гечйәрис.

Эжеси Аннагулыны укудаң турузмак ислейәр. Укының хумары Аннагулы шейле диййәр: «Бай, эже сенем ичагыры болан болсаң, бир эййәм алардың» (А. Дурдыев, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 13 сах.). Бу мензетме халк арасында игенжиң ичагыры ялы азарлыдыгыны аңладяр. «Ай, Берди аганың шол оглы боландан-а, бир сокы даш болан болса, Берди аганың өзүне ве илине пейдалы боларды» (14 сах.) дийип, персонажларың бири Аннагула баха берйәр. Машгала ве халка пейдасы болмадык огулдан халк сокы дашы ёкарда гойяр, себәби сокы дашы гоңшулар бири-биринден алып пейдаланып билйәрлер. «Нәлеткерде огул догды, догмады» дийип, Магтымгулының бу типе берйән бахасы хем халк дүшүнжесине эсасланяр. «Аннагулыны ит алан санажа дөндердилер» (14 сах.) дийип, автор гөркезийәр. Бу-да халк арасында йөргүнли мензетмедир. Бир адам көпчүлик тарапындан далананда, ол итиң пенжесине, динине дүшен санажың чекеленишине мензедилйәр.

Гүррүң Аннагулы билен эжесиниң арасында довам эдйәр:

—Эже бес эт!

—Бес этжәк дәл, сыпаты гуран.

—Бар, онда асманы чек!

Бу идиома әхли гүйжүни, хемме кувватыңы гөркез диен маныны аңладяр, тоны гыжытлыдыр. Мунуң үсти билен сөзлейжи өз гаршысындакыдан гүйжүниң асгын дәлдигини аңладяр.

Гудачылыга гидип, шовсуз доланып гелен Берди аганың гахарлы кешбини языжы «Йүзүнден гар ягяр» (20 сах.) дийип гөркезийәр. Аялы Берди агадан хабар соранда илки билен «Гуртмусың, тилки» дийип сораг берйәр. Бу сораг әхмиетли иш үчин гидип, гайдып гелен адама берилйәр. «Гурт» ишиң оңанлыгыны, «тилки» ишиң оңманлыгыны аңладяр.

«Илләп, гүнләп кел гызы әре берен ялы, муны-да бир сана гечирелиң» дийип, Акнабат эже Аннагулы хакда онуң ёлдашларына йүзленйәр. Бихепбе адамың сана гошулмагының кынлыгы халк дөредижилигинде кел гызың әре чыкмагының кын болшы билен деңешдирилйәр. Халк гызың сачына, зүлпү-

не көп үнс берйән болара чемели. Болмаса кел гызың әре чык-
магы шейле кын болмазды.

Сынчының гелмегинден Аннагулы ховсала дүшйәр. Онуң кешбиниң үйтгәнлигини аңан ёлдашларындан бири: «Я, буя оңаржагов, бизи йуң сакгал этжегов» диййәр. Халк дилинде йуң сакгал болмак масгара болмак, масгара этмек, масканың сыпырылып, хақыкы кешбиң паш болмаклығыны гөркезйәр. Хақыкы кешбини гизлемек үчин йүнден эдилен сакгалың берк болмаянлығы, сыпырылмагының мүмкинлиги гөз өнүнде тутулар.

А. Дурдыев кә махаллар гахрыманларың портретини берен вагтында халк дөредижилигиниң меңзетмелерини пейдаланяр. Меселем: «Йүзлери гар ялы, дулуклары нар ялы, башындакы шайлы тахя гүн дүшүп, онуң шөхлеси Мередиң йүзүне дүшүп, Мередиң гөзүни гамашдырды» (81 сах.) дийип, дессанларда ве эртекилерде дөп болан меңзетмелер ве сөз аңлатмалары үсти билен берйәр... «Мерет, сен Аллаберди байың ерини алайдыцов» дийип, оңа сораг беренде, ол «алман хек эдерис» дийип жогап берйәр. Бу хем халк аңлатмасы болуп, горкман, чекинмән, шек-шүбхе этмән аларыс диен маныны аңладяр. «Мерет ол хаятың хасылыңы ине-гана инине сиңдирмесе герек» дийип, Аллаберди бай хайбат атяр. Мунуң өзи Мерет онуң эшретини гөрүп билмез диен маныны берйәр. Шунуң билен бирликде, сөзлейжиниң өз гаршысындакыны горкуз-яндыгыны аңладяр. Мерет Аллаберди байың хайбатына «Гуртдан горкан токая гирмез» дийип жогап берйәр. Душман халк накылы эсасында гурда ве эдилен иш токая меңзедилйәр. Мерет башга бир ерде Аллаберди бая шейле гайтаргы берйәр: «Сениң гит диенинде гидип, гел диенинде гелинйән вагтдан оба гөчди» (86 сах.). Мунуң манысы өңки заман гөчди диймекдир. Халк арасында актив уланылян бу аңлатманың гелип чыкышының гечмиш түркмен гөчме-гонма чарвачылык яшайшы билен багланышыкы болмагы мүмкиндр.

Болуп дуран вакалардан Мерет өзүниң хабарының ёклугыны «Дүнйәлер дүйшдүр күйкүге» (88 сах.) диен халк аңлатмасы билен беян эдйәр.

Ики задың деңлиги, барабарлығы я-да бир ишин боланына-болманына бир шахсың первайсыз ве дең дережеде гараянлығы түркмен халкы арасында көпленч атың гулагының деңлигине меңзедилйәр. Шу меңзетмәни А. Дурдыев көп ерде пейдаланындыр. Меселем, Бибижемал Баллы молла шейле диййәр: «Бар, барсыны хем айырсаңа, биз-ә белли атың гулагы ялы» (118 сах.). Баллы молланың гизлин хасап эдйән максатларындан халкың хабарлыдыгыны Бибижемал шейле гөр-

кезйәр: «Ил ер астында йылан гәвүшесе билйәр» (124 сах.). Бу аңлатма киме йөңкелйән болса, ондан хич бир хадысаның гизлин галып билмейәнлигини гөркезйәр. Гөзелиң ышкына дүшен Баллы молла ахырда Гөзелден шейле жогап аляр: «Мен дүе болуп өлемде-де, саңа бир чорбалыгым етмез, ондан яңа умыдың гыл ювдан ялы болсун» (131 сах.). Бу аңлатманың гүйчли ирониялы хәсиетде бир теклиби рет этмек хәсиети бар.

«Ватана сөйги» хекаясинда көне неслиң векили Пәлван аганың ички дүнйәсиниң энтек фольклор гахрыманларындан араны дүйпли ачманлығыны языжы Магтымгулының ашакдакы сөтирлериниң үсти билен йүзе чыкарыпдыр.

Яшы етен арап атың шанында,
Мәлим болмаз депе неدير, дүз неدير.
Йүңи етен гөч йигидиң янында,
Алтмыш неدير, етмиш неدير, йүз неدير.

(157 сах.).

Булардан башга-да, А. Дурдыевиң шу йыллардакы дөредижилигинде накылларың ве аталар сөзүниң шовлы пейдаланылан ерлерине көп душмак боляр, эмма биз оларың үстүнде дурмадык.

Халк дөредижилиги эсасында А. Кекиловың «Чопан ве патыша», «Күйзе ве тилки» диен поэмалары язылды. Булардан башга-да, айры-айры эсерлерде накыллар, аталар сөзи, халк дөредижилигиниң бейлеки гөрнүшлери гия мөчберде уланылды. Халк дөредижилиги билен әдебиятың арасы хас хем якыңлашды.

Шахырлар халк дөредижилигини уланыларында, оны диңе бир гайталаман, эйсем, онуң идеясыны зәхметкеш халкың бәхбиди нукдай назарындан хас айдыңлашдырмага ве йитилешдирмәге чалышдылар. Халк дөредижилигиниң говы нусгаларыны зәхметкешлери рухы тайдан тербиелемегиң мақсадына гөнүкдирдилер.

А. Кекиловың «Чопан ве патыша» диен эсеринде зәхметкеш халкың көне жемгыетдәки агыр ягдайы, махрумчылыклары хем-де оларың ислег-арзулары ве багтлы дурмуша болан ымтылышлары беян эдилипдир. Эсерде зәхметкеш халкың ганым душманы болан патыша ве патышалык дүзгүни паш эдилп, деспотизме гаршы окыжыда йигренч дөредилйәр. Шахырың бу эсери «гайың» турмагы билен, деспотизм дүзгүниниң вейран болмагы билен гутаряр.

Фольклор материалы эсасында шу йылларда язылан оңат эсерлерин бири-де Г. Бурунов билен Б. Амановың «Кеймир көр» пьесасыдыр. Пьесада халк гахрыманы Кеймир көрүң ёл-башчылығы астында түркмен халкының өз юрдуның өзбаш-

даклығы угрунда кесеки юртбасарлара гаршы алып баран гахрыманчылыклы гөрешлери гөркезилйәр. Кеймириң дөрән ве херекет эден дөври, фольклорда гөркезилиши ялы, пьесада хем Недир шаның дөврүне габат гелйәр. 1741-нжи йылда Недир ша Орта Азия гаршы талаңчылыклы йөриш гечирийәр. Түркмен халкының азатлык угрунда Недире гаршы алып баран мердана гөрешини онуң гечмишинде гахрыманчылыклы айдың бир нусгасы болуп галды. Халк өзүниң гүйч тайдан душман билен дең дәлдигине гарамаздан, өз эзиз юрдуның үстүнде гахрыманларча сөвешйәр. Шол газаплы, эмма адалатлы урушларың ичинде халк гахрыманы Кеймир хақындакы роваятлар дөрейәр ве формалашйәр.

Н. Г. Чернышевский «Народная поэзия развивается только у народов энергичных, свежих, полных, кипучей жизни, искренности, достоинства и благородства, поэтому она всегда полна свежего, энергического, истинного, поэтического содержания. Каково ее содержание, таково и форма ее: проста, безыскусственна, благородна, энергична» дийип гөркезийәр. Хут шунуң ялы хем Кеймир хақында эртекилер ве онуң эсасында язылан пьеса халкың энергиясы, укыбы, гайраты, таланты, махри билен долудыр. Кеймириң образында батырлыгың, парасатлылыгың, угур тапыжылыгың, адамкәрчилигиң өз дөврүндәки белент мертебеси берлипдир. Дурдумырадың кешбинде яшларың гайратының ёкары дережеси гөркезилйәр. Кеймириң образына хем ол хакдакы дөредижиле Гөроглының довами дийип дүшүнмек болар. Эмма Кеймир Гөроглы ялы эхли түркмен халкы тарапындан тассыкланан дережә ченли ёкары галып билмәндир.

Пьесаның эп-эсли өвредижилик әхмиети бар. Түркмен халкының гечмишде үч тарапдан эзилениги, иң ховпылы душманың Эйран шалары боланлыгы пьесада айдың ыз галдырыпдыр. Түркменистаның география шертлери боюнча Эйран, Хыва, Бухара хәкимлериниң уруш ве чапавул мейданы боланлыгы эсерде ынандырыжы берлипдир. Ер-сув меселесиниң түркмен халкы үчин баш меселе болуп дурянлыгы, конфликтлери йүзе чыкармакда онуң ролы пьесада догры гөркезилйәр. Нәзигиң, Жемалың, Лейланың образларында аяллар шахсietiниң шол дөвүр түркмен дурмушында нәдережеде боланлыгы реал берилйәр. Халкың шол дөвүрдәки харбы техникасы усса Хайларың образында гөркезиллипдир. Түркмен тирелерини бөлүшдирмек, оларың бирлешмегине пәсгел бермек, ерли дөнүк хаплары сатын алмак ялы кесеки патышаларың махияциялары Угурлы ханың кешбинде догры беян эдиллипдир.

Пьесада фольклор материалларының тарыхы фактлар биле утгашмагы онуң өвредижилик әхмиетини хас хем гүйчлен-

дирйәр. Меселем, пьесада гатнашян Аба сердарың рус патышасы Елизавета көмек үчин иберилмегиниң эсасында тарыхы хакыкат бар. 1741-нжи йылда түркменлер Недирден еңленден сон, Маңдышлага гачып гелйәрлер. Бу ерде галла етмезчилик эдйәр. Олар рус дөвлетине йүз тутярлар. Н. Веселковский шу хакда шейле язйр: «С просьбой о хлебе обратились к нам в 1741 г. туркмены, удалившиеся на Мангышлак из Хивы и Бухары вследствие нашествия на эти ханства Надира. Из Астрахани отправлено было просителям судно, нагруженное мукою. Приняли они нашу помощь и ушли в прежние места, известивши что шах удалился уже в Персию».¹ Шейлеликте, пьесада гөркезилйән шу эпизодың эсасында дурмуш хакыкаты болуп, онда рус-түркмен арагатнашыгының башлангыч этаплары тарыхы фактларда беян эдиллипдир. Йөне шу гатнашыгың векили хөкмүнде берлен Аба сердарың образы сыясы шахсietiң образы болуп чыкмандыр. Ол хем сыясат адамсы, хем сөйги адамсы. Пьесада тарыхы шахслар, оларың херекет эден дөври, тарыхы сенелер догры берилйәр. Недир, онуң Хиндистана, Овганыстана, Орта Азия, Дагыстана эден талаңчылыклы йөришлери, рус патышасы Елизавета Петровна, онуң хәкимлик дөврүниң Недиреңки биле габат гелши пьесада догры берлипдир. Россияның Гүндогара ымтылышы, онуң Каспи кенарындакы дуралгалары, она гаршы Недирин душманчылыклы сыясаты эсерде догручыл беян эдиллипдир. Шулар биле бирликде, олар сюжетең фольклор хәсиетине шикес етирмейәр. Херекет эдйән онайлы персонажларың хеммеси фольклор гахрыманларыдыр. «Кеймир көр» пьесасы шу йылларда язылан драма эсерлериниң шовлы чыканларының биридир. Ол түркмен халкының гечмишини ёйман, реал беян эдйәр. Гечмиши догры гөркезмек яш несилде совет ватанчылыгыны тербие-лемекде мөхүм әхмиете эдир.

Әдебиятың милли формасының эсасы элементлеринден бири-де дилдир. Түркмен әдеби дилиниң эмеле гелши, онуң өсүши ве гүррүң эдилйән йылларда онуң ягдайы барада долы дуруп гечмеклик бизиң везипәмизе гирмейәр. Шуңа гөрә-де, бу барада кәбир умумы маглумат бермек биле чөкленйәрис.

Түркмен әлеби дили халк дилиниң ве классыкы түркмен әдебиятының дили эсасында совет дөврүнде эмеле гелди ве өсди. Октябрь социалистик революциясыны илки вәсп эден халк шахырлары Көрмолла, Дурды Гылыч, Байрам шахыр дагы өз эсерлерини көпчүлиге дүшнүкли халк дилинде яздылар. Бу шыгырларда уланылан образларың, меңзетмелериң, сөзлериң ички гурлушының халкы болмагындан башга-да, оларда

¹ «История Туркменской ССР».

көпчүлиге ят болай арап-парс элементлери, дини ве фантасти-ки терминлер ве жаргонлар уланылмады. Оларың дилиндэки халкылык бу шахырларың гөнүден-гөни зэхметкеш халкың арасындан дөрөнлиги билен дүшүндирилйэр. Бу шыгырлар метбугатда чап болуп чыкмады.

Түркменистанда метбугат эмеле геленден соң, түркмен эде-би дили барада дүрли-дүрли пикирлер йүзе чыкып башлады. 1924-нжи йылың соңуна ченли «Түркменистан» газетинде чап болуп чыкан шыгырларың көпүси түркмен дилинде язылман-дыр. Бир нэчелери болса түркмен зэхметкешлерине дүшнүкли болмадык арап-парс сөзлери билен долдурылыпдыр. Түркмен эдеби дили барада ерли миллетчилер, пантүркистлер түркмен эдебиятыны зэхметкеш халкдан дашлашдырмак максады би-лен «умумы түрк дили» барада янраярдылар. Олар өзлериниң шыгырларыны-да кесеки түрк дилине уйгунлашдырардылар. Олар түркмен дилини эсгермейэрдилер, дилде көпчүлиге дүш-нүксиз арап-парс элементлерини мүмкин болдугыча көп улан-магың хем-де асыл гөрнүшини үйтгетмэн уланмагың тарапын-да дуярдылар.

Бу реакцион элементлер шу позицияда дуруп, түркмен эдебиятыны халкдан дашлашдырмак угрунда жан эден махал-ларында Молламурт ялы халкың иң говы огуллары хем-де би-ринжи дөврүң икинжи ярымында дөреджилик ишине гиришен Ш. Кекилов, Дурдыев, Аламышов ялы яш языжы-шахырлар өз эсерлериниң дилиниң халка якын болмагы угрунда гөреш-йэрдилер ве шыгырларыңы түркмен зэхметкешлерине дүш-нүкли дилде язардылар. Шейле-де болса, бу шахырларың дөреджилигиниң дилинде энтек: «ыңкылап, майдар, жемху-рыет, шарк» диен ялы дүшнүксиз арап-парс элементлерине көп душмак болярды. Шейле хем дилиң поэтики гурлушында-да шахырларда говшаклык дуюлярды. Дөврүң икинжи ярымында Молламуртуң ве бейлеки шахырларың тагалласы билен ят элементлер дилиң сөзлүк составындан дүшүп башлайр. Түрк-мен дили тэзе дурмушың хажатларыны аңладян сөзлериң хасабына байлашып уграйр. «Совет, комиссар, союз, партия, коммунизм, комсомол, социализм, кандидат, заём, трактор, автобус» ве ене шулар ялы көп сөзлери халкың жанлы гепле-шик дилине салмакда шахырлар улы роль ойнадылар.

Ят элементлериң түркмен дилинден дүшүп галмагы ве ди-лиң тэзе совет-интернационал сөзлериң хасабына байлашма-гы социалистик гурлушыгы йылларында хем довам этди. Ол 1938—1941-нжи йылларда түркмен совет эдебиятында че-пер прозаның дүйпли кемала гелмеги билен хас көмиллеши.

Биз мазмун билен форманың бири-биринден айрылмазлы-гыны билйэрис. Эдеби дилиң эмеле гелши ве өсүш тарыхы

эдебиятың тема ве идея тайдан өсүш процеси билен айрылмаз багланышыкдыр. Эдебиятта пикир образларда ве образлы сөзлерде яшайр. «Слово одежда всех фактов, всех мыслей. Но, за фактами скрыты их социальные мысли, за каждой мыслью скрыта причина: почему та или иная мысль именно такова, а не иная». Чепер эдебиятың дили гөркезийэн фактла-рыны долы, хемме тараплайын окыжының гөз өңүне ге-тирип билен махалында, ол фактларың ичини ачып, онуң ичин-дэки себэплери ве пикирлери жикме-жик баян эдип билен ма-халында, окыжының аңына ве дүшүнжесине тэсир эдип, онун рухуны гозгап билен махалында, ол хакыкы эдебият дили бо-луп билер. Эйсем, түркмен эдеби дилиниң эмеле гелшине ве өсүшине шу нукдай назардан хем баха бермек герек. Айры-айры дөврүрлерде эдебиятың дилиниң шу везилэниң хөтдесин-ден нэдережеде гелип биленлигини аныкламак герек. Муны аныкламак дүрли этапларда эдеби дилиң нэхили ягдайда бо-ландыгыны гөркезмегинден башга-да, эдебиятың өзүни дөврү-лере бөлмек меселесинде хем улы эхмиете эе болар. 1938—1941-нжи йылларың эдебиятында чепер прозаның кемала гел-меги ве онда социалистик реализм принциплериниң еңмеги ба-рада гүррүң эденимизде, биз эдебиятың дице бир идея-тема-тики тайдан баянлыгына эсасланман, эйсем түркмен эдеби ди-линиң кемала гелеңлигине-де эсасландык. Шу йыллара чен-ли түркмен прозасының гөрнүкли векиллери: Б. Кербабаяв, А. Говшудов, А. Дурдыев, Н. Сарыханов улы бир дөреджилик мекдебини гечдилер. Дурмуш хакыкатларыны догручыл ве ге-зел баян этмекде, дегерли сөзлери сайлап алмакда, гысга сөз-лерде чепер маныны аңлатмакда, сөзлери тыгшылламакда бу языжылар түркмен классыкы эдебиятындан, халк дөреджи-лигинден, доганлык халкларың эдебиятының иң говы векил-леринден кэн-кэн затлары өврэндилер. Языжы ве шахыр-ларың дөреджиликли тагаллалары нетижесинде шу йыллар-да халка дүшнүксиз арап-парс элементлери, дини терминлер, жаргонлар эдебият дилинден гутарныкы дүшүп галды. Ди-лиң сөзлүк составы ылмың ве медениетинң өсмеги билен өп-күден-де байлашды. Языжылар халкың сөз запасындан ба-шарныкы пейдалачдылар. Дил өңкүден хас тимарлашды. Ол совет мелениетини яйратмакда, совет адамсының дуйгы-дү-шүнжесини ачып гөркезмекде хас укыплы болды. Чепер про-заның дилинде өңки йылларың эдебиятында болшы ялы, дил чиглиги болмады: персонажларың дилини типизациялаш-дырмакда, оларың ички дүйэсини ве портретини гөркезмек-де, пейзаж бермекде, лирики ыза чекилишлерде языжылар өз уссатлыкларыны гөркездилер. Элбетде, түркмен дилиниң эса-

сында дүйпли өзгериш болмады ве болуп-да билмезди. «...язык создается народом. Деление языка на литературный и народный значит только то, что мы имеем, так сказать «сырой» язык и обработанный мастерами»¹ дийип, М. Горький өвред-йер. «Чиг» дилиң түркмен сөз уссатлары тарапындан ишлен-мегинде 1938—1941-нжи йыллар эхмиемли йыллар болды.

II. ПОЛОЖИТЕЛ ГАХРЫМАНЫҢ ОБРАЗЫ ВЕ КӨНӘНИҢ ГАЛЫНДЫЛАРЫНА ГАРШЫ ГӨРЕШ

Теманың чепер прозада ишленилиши

Положител гахрыманың ахлак алапатларыны жемгыет тарапындан адамларың өңүнде гойлан нобатдакы бейик везипелер кесгитлейерлер. Шу везипелери амала ашырмак угрундакы бейик гөрешлериң ичинде адамларың ахлак айратынлыклары формалашар хем йүзе чыкар. Совет жемгыетчилик дурмушы Бейик Ватанчылык уршуның өңүсырасында СССР-де социализмнің енен ве юваш-ювашдан коммунизме гечмеклигиң башланан этапы болды. Жемгыетиң халкың өңүнде гоян везипеси—коммунизмнің эгирт улы гурлушыкларыны амала ашырмакдан, социалистик юрдуң гораныш кувватыны гүйчлендирмекден—буларың хеммеси үчин жан аяман зэхмет чекмекден ыбарат болуп дурярды. Положител гахрыманың ахлак айратынлыклары, эсасан, иңе шу везипелерден угур алярды. «Основным героем наших книг мы должны избрать труд, то есть человека, организуемого процессами труда...»²—дийип, А. М. Горький языкларың Биринжи гурултайында сөзлән сөзүнде айдыпды. М. Горькийнің шу гөркезмеси совет эдебиятының эхли дөвүрлери үчин уланарлыкдыр. Социалистик зэхмет совет эдебиятының мыдама баш темасы болуп гелди, шейле болуп хем галяр. Эмма кәбир языклар шу меселә ялңыш чемелешйерлер. Зэхмети тема эдинип аланларында, олар эсасы үниси өнүмчилик процеси гөркезмеклиге, техника чылшырымлыкларыны гөркезмеклиге берйерлер. Адам ве оларың бири-бири билен арагатнашыгы, ахлак айратынлыклары икинжи плана гечйер.¹ Зэхмет процесинде адамың эмеле гелши, онуң мораль кешбиннің формаланыш процеси йүзе чыкман галяр. «Гудок», «Гызыларбат ремонт заводында» диен эсерлери шу хили эсерлериң мысалы эдип гөркезмек болар.

¹ М. Горький, Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 330.

² М. Горький, О литературе, Москва, 1955, 745 сах.

³ Серет, Шепилова, Эдебият теориясына гириш, Москва, 1956, 308 сах.

Уршун өңүсырасында түркмен совет эдебиятының эсасы материалы зэхмет адамы болан болса-да, көп эсерлерде бу адамың херекет эдйән тарыхы шертлери айры-айры. Меселем, «Айгытлы эдимиз», «Жуманың», «Ачар» пьесаларының гахрыманылары гражданылык уршы йылларында херекет эдйерлер. А. Дурдыев «Мерет» повестинде ер-сув реформасы йылларының адамыны гөркезйер. Шу темаларың түркмен совет эдебиятында гич шөхлеленмегиниң себәби, биринжиден, форманың мазмундан ыза галынылыгы, икинжиден, мазмун дурмушында йүзе чыккан махалында етерлик тежрибелі эдеби кадрларың болманлыгыдыр. Шуна гөрә-де, уршун өңүсырасындакы эдебиятың өңүнде ики хили тема дуряр: гечмишде йүзе чыккан, эмма өз вагтында ишленмедик темалар хем жемгыетиң хазирки өсүш этапы тарапындан өңе сүрлен темалар. Бу бөлүмде жемгыетиң хазирки өсүш этапы билен дөвүрдеш гахрыманылар анализ эдилйер. Шейле-де болса, «Мерет» повестиниң үстүни басып гечмеклиги макул билмедик. Себәби бу эсер языкының дөредижилигинде илкинжи түммек ер болуп, шондан соң языкыдан бирсыхлы ёкары гөтериличи талап этмек кануны ве адалатлы талапдыр.

А. Дурдыевиң эсерлериниң анализине гечилмезден өң, онуң гахрыманылары барада танкытчыларың пикириниң үстүнде гысгача дуруп гечйерис.

А. Дурдыевиң гахрыманылары барада илкинжилериң хатарында дурнуклы пикир йөреденлериң бири Н. Ашыровдыр. Н. Ашыровың языкының бизиң дөвүрүмизе дегишли болан эсерлери барадакы пикирлери гысгача суратда 1954-нжи йылда нешир эдилен 10-нжы класың окув китабында жемленипдир. Н. Ашыров языкының хекаяларының гахрыманыларына догры баха бермекден башга-да, онуң дөредижилик айратынлыгыны кесгитлейән үч саны аламаты өңе сүрйер. Биринжиден, онуң дөредижилигиниң тематикасының колхоз дурмушындан болмагы, икинжиден, эсерлериң юмористик гүлкі хәсиетде болмагы, үчүнжиден, языкының дилиниң садалыгы. Бу догрудыр. Шу үч алапат билеликде А. Дурдыевиң дөредижилик айратынлыкларыны кесгитлейерлер. Эмма авторың языкының дили барадакы айдан сөзлери умумы болуп чыкыпдыр. Башгача айданда, хекаяларың дил айратынлыгы китапта гөркезилмәндир.

Хекаяларың гахрыманыларына баха берленде хем ек-ярым гылтыз какян ерлерине душмак боляр. Меселем, «Багты йигит» повестинде душман сынпың галындысы болан Хожагулының образы хакда гүррүң эдиленде, бу типиң хакыкы йүзи, адамчылык кешби, ахлагы йүзе чыкарылмагың дерегине, дине

онун эден бет ишлери саналып гечилйэр. Хер халда, А. Дурдыевиң дөреджилиги барада догры пикир айданларың илкинжи хатарларында Н. Ашыровың дурмага хаклыдыгыны айтмак герек.

1955-нжи йылда Б. Ахундовың «Агахан Дурдыевиң өмри ве дөреджилиги» диен китабы нешир эдилди. Бу китап түркмен совет эдебиятының тарыхында илкинжи монография хәсиетинде болан ишлерден бири боланы үчин гөрнүкли әхмиете эедир. Автор китапда А. Дурдыевиң әхли эсерлериниң үстүнде дуруп гечйэр, языжының хекаяларының идея-тематика эсасына догры баха берйэр. Китапда А. Дурдыевиң хемме эсерлериниң санында бизиң темамыза дегишли болан эсерлери хем анализ эдилйэр («Ер уссатлары», «Баллы молла», «Багтлы йигит»). Бу эсерлериң идея-тематика эсасы умуман догры гөркезиллипдир. Олар барада бу ерде сөзи узалдып отурман, кәбир кемчиликлери хакында айдалың.

А. Дурдыевиң икинжи жахан уршунуң өң янындакы дөреджилиги түркмен прозасының шу дөвүрдәки векиллериниң дөреджилигинден үзге алынар. Бу дөвүр түркмен прозасының айгытлы өсен дөври болды. Прозаның өсүши, онун эсасы себәплери китапда гөркезилмейэр. А. Дурдыевиң дөреджилигинде болан шу йыллардакы өсүш умумы эдебиятың өсүшинде гөркезилген вагтда хас дүшнүкли болуп билер. Мундан башга-да, эсерлериң анализинде хем кәбир кемчиликлер бар. Меселем, автор А. Дурдыевиң «Ер уссатлары» хекайсына хакыкы реалистик эсер дийип баха берйэр. Шонда авторың дыкгатының меркезинде дурян зат адам ве онун ахлагы, ички дүнйәси болман, әйсем хекайда гөркезилйән кәбир пейзажлар болуп дуряр. Хакыкатда болса, бу хекайда А. Дурдыев положител адамың образыны долы ве догручыл гөркезип билмеди. Хекайаның баш гахрыманы хөкмүнде агзалаң Байрам хениз ишленмедик, адамчылык айратынлыгы боюнча аныклашдырылмадык умумы бир атдыр. Мунуң терсине, Чишик, Жайтыгүл ялы отрицател хәсиетли образлар белли бир тип и гөз өңүне гетирип билйәрлер. Буларың үстүнден гүлмек билен языжының бир эдеби айратынлык агтарянлыгыны, онун юмористик хекаяларының башлангыжылыгыны гөрмек боляр. Эмма шу хакыкатлар хакында китапда айдылмаяр. Хекайаның эсасы кемчиликлери хөкмүнде гөркезилген туталгалар хем әхмиети болмадык садача затлар, меселем, Ажабың яш айратынлыгы языжы тарапындан гөз өңүнде тутулманлыгы ве шуна мензешлер.

«Баллы молла» хекайсында автор молланың ахлак айратынлыкларыны, онун комики тагашыксызлыкларыны хем

эсеринң идеясыны эсасан догры йүзе чыкарыпдыр. Эмма мунда-да кемчиликлер бар. Хекайда танкыдың ролуны гөркезмек я-да комсомол гурамасының молланың ишине контроллык гечирмеги—булар, биринжиден-ә, хекайда долы ве догры гөркезиллип билинмәндир, галыберсе-де, хекайда шу затларын артыкмачылыгыны, ясама хәсиетде болуп дурянлыгыны айтмак герек. Языжының көпчүлик өңүнде Баллы молланың үстүнден гүлүп, масгара этмеги билен меселе чөзүлйэр. Соңгы вакалар, йыгнак ве онун бир танкытдан соң тербиеленмеги артыкмак хем ынандырыжы дәл затлардыр. Әгер бир танкыт билен бүтин йыллар боюнча тербиеленмедик адамы идеал эдип болян болсады, онда гүлала-гүллүк боларды. Соңра, китапда бу хекайда бар болан, шонун ялы-да А. Дурдыевиң бүтин дөреджилигинде хем умуман түркмен эдебиятында бар болан юмор хакында хич бир теоретик задың айдылманлыгыны хем беллемек герек.

«Багтлы йигит» повестинде автор повестиң баш гахрыманы Аннагулының адамчылык айратынлыгыны догры йүзе чыкарыпдыр. Эмма бейлеки персонажларың характеристикасы гысгач мазмунуң баяны болуп чыкыпдыр. Мундан башга-да, повестиң чеперчилик айратынлыгы, тема чеперчилиги, композициясы ве бейлеки чеперчилик серишделери барада хич зат айдылмаяр. Китапда шулар ялы кәбир кемчиликлериң болмагына гарамаздан, А. Дурдыевиң дөреджилиги барада бу ишиң көп затлар берип билйәнлигини айтмак герек.

А. Дурдыев 1927-нжи йылда ер-сув реформасы темасында «Аннагөзел хак-хукугының үстүнде» диен эсерини языпды. Эмма бу эсерде тема өзүниң долы баяныны тапып билмеди. Реформа угрундакы чылшырымлы гөрешлер, гөрешлерде әмеле гелен адам эсерде шөхлеленип билмеди. Он йылдан соң, языжы өңки темасына йүзленип, оны гайтадан ишледи ве «Мерет» повестини язды. «Мерет» повести языжының тайярлык дөвруниң соңы, дөреджилигиниң гүллән дөвруниң башлангыжы болды. Автор бу эсеринде реформа угрундакы чылшырымлы гөрешлери, эксплуататор сынның галымдылары билен зәхметкеш дайханларың арасындакы гаршылыклары ве ол гаршылыкларың социал себәплерини долы ве догручыл ачып гөркезилдир. Шу гөрешлериң ичинде-де повестиң гахрыманы Мерет өсүп етишйэр. Зәхмети сөймек, хүшгәрлик, дурнуклылык, көпчүлик бәхбидини хусусы бәхбитден ёкары гоймак Мередиң хәсиетли айратынлыгыдыр. Көне жемгыетде гурал хөкмүнде пейдаланылан адамларың социализм шертлеринде шахсыет тайдан янадан формалашышыны, өзүниң ыкбалы, хукугы, адамкәрчилик мертебеси угрунда гөреше гал-

шыны Мередиң образында языжы реал гөркезип билипдир. Мерет ер-сув реформасы йылларының адамсыдыр. Онуң дүшүнжө дережеси, билими, яшайыш кешби өз дөврүне лайыктыкта берлипдир. Ол дүшүнжеси боюнча языжының 30-нжы йылларың соңунда дөреден гахрымандарыңдан ашакда дуряр.

Уршун өңүсрасындакы прозада гечмиши гөрмедик, онуң билең диче китапларың ве гаррыларың гүррүңлериниң үсти билең таныш болан, социализм шертлеринде өнүп-өсөп яш неслиң образы формалашып башлар. Меселем, Байрамың, Аннагулының, Чарының, Мэхриниң образлары ве башгалар. Шу образларың кэбирлери энтек етерлик ишленилмедик болса-да, оны ишлемеклиги эдебиятың өз гүн тертибиндэки везипеси хөкмүнде орта атмагы гүррүңсиз үстүңликдир.

А. Дурдыев Мередиң образында йигриминжи йылларың ортасындакы адамың кешбини ишлэнден соң, «Ер уссатлары» хекаясында Байрамың образында социализмиң енен йылларындакы оба яшларының кешбини ишлемеклиге ымтылар. Эсериң ады эййэм онуң темасының ве гахрыманың адамкэрчилик хилини умумылыкта аныклар. Эгер Мерет зэхмети ве өнүмчилик серишдесини азат этмек билең өз дөврүнде өз везипесини бержай эден болса, Байрамың өңүнде тэзе везипе—коммунизме гечмек угрунда гөрешмек везипеси дуряр. Хекаяның ахырында Байрамың гөзүниң өңүне гелйән гөзөл гелжегиң гөрнүши гахрыманың идеалы ве айдың максадыдыр. Оны амала ашырмактыгы языжы дурмушын өңе сүрмеги эсасында эсасан яш неслиң везипеси эдип гойяр. Шуңа гөрә-де, Байрам Мереди ызда галдырар. Ол өзүниң дүйә сөөрлиги, шәхдачыктыгы, ачык сөйүшмеклиги башарянлыгы хем яшайыш кешби ве дүшүнжө дережеси боюнча-да Меретден тапавутланяр. Эмма онуң шу тапавутлы тараплары эсерде етерлик ишленмэндир. Гахрыманың адамчылык кешбиниң хер бир айратынлыгына деглип гечилйәр-де, олар чуңнур анализ эдилмейәр, дүйпли ачылып гөркезилмейәр. Хекаяда бүтин сюжет боюнча довам эдйән гаршылык ёк. Байрамың мораль кешби, онуң зэхмет сөйүжлиги, шат психикасы ве арзулары гаршылыкларда, гөрешде, адамлар билең болан арагатнашыгында йүзе чыкмаяр. Байрам адамчылык хили боюнча йитилешдирилмедик, индивидуал ве конкрет дәл бир адам болуп галяр.

Мунуң терсине, эсерде гатнашян отрицател типлер Чишик ве Жайтыгүл (языжы олар хас аз үнс берен-де болса) реал типлердир. Окыжы буларың образында айратын ахлакты, конкрет адамы гөз өңүне гетирип билйәр хем оларың умумылашдырыжылык хәсиетлери бар.

Чишик ве Жайтыгүл көнөниң галындылары хениз дүшүнжелеринде яшаян аялларың типидир. Автор олардакы ятлыгың, индивидуалистлигиң, яранжаңлыгың, улумсылыгың үстүңден гүлйәр, масгаралаяр.

Бу хекаяда башланан юмор ве гүлкүни языжы «Багтлы йигит» повестинде өсдүрди. Соңра оны белент дережә етирип, тутушлайын юмористик эсер болан «Баллы молла» хекаясыны язды.

«Багтлы йигит» повести Совет хәкимисти йылларында түркмен обаларында өсүп, тербиеленип етишен тэзе типли яшларың образыны гөркезмеклиге багышланып язылыпдыр. Повестин башкы бөлүмлеринде онуң гахрыманы Аннагулының бүтин говшак тараплары гөркезиллип, оларың үстүңден гүлүйәр. Аннагулы ялта, горкак, говшак, утанжаң, хатда өзүниң эгин-эшигини-де оңарман, обаның ичинде гөрөне гүлки болуп йөр. Хер гөрөн оны ойпаяр, үстүңден гүлйәр. Онуң ярамаз болушлары китабың башында бири-бириниң ызыны ызарлап гелйән вакаларда йүзе чыкяр. Совет адамларына улып болмадык говшак тараплары масгаралап, автор шол говшаклыктары көнөниң галындылары хөкмүнде ёк этмек ислейәр. Языжы Аннагулының үстүңден гүлсе-де, оны масгараласа-да, онуң шейле болмагына гынаняр. Шуңа гөрә-де тербиеленмек ёлуны гөркезип, оны Гызыл Гошун гуллугына иберйәр. Гошунчылык ягдайы Аннагула гүйчли тәсир эдйәр. Языжы бу ерде Гызыл Гошунуң диче бир юрт горагчысы болуп дурман, эйсем бейик тербне мекдебилигини хем йүзе чыкарыпдыр. Гызыл Гошун ягдайы Аннагулыны бүтинлей өзгердйәр. Онуң говшаклыгы ёк болуп гидйәр. Онуң дүшүнжеси хем өзгерйәр, ол соватлы боляр, комсомола гирйәр. Ёңки сөлпи, горкак Аннагулы тэзе характерли, тэзе дүйнөгарайышлы, тэзе бир адама өврүййәр. Языжы повестде Аннагулының тербиелениш процесини бүтин долулыгы билең гөркезмэндир. Эмма, онуң дүшүнжесинде ве гылык-хәсиетинде болан өзгеришлери Аннагулы гошунчылыктан гайдып геленден соңкы вакаларда етерлик дережеде гөркезийәр.

Аннагулы гошунчылыктан гайдып геленден соң, онуң дүшүнжесинде эмеле гелен өзгериш ве өсүш билең оба адамлары биринжи гезек колхоз йыгнагында таныш болярлар. Йыгнакта Аннагулының чыкып геплемеги, дицлейжилерде гүйчли тәсир галдырар хем онуң ёңки соватсызлыгыңдан ве сөлпүлигинден нам-нышаның галманлыгыны гөркезийәр. Ине, шу ерден хем башлап, Аннагулы барада халкың дуйгусы өзгерип, она хормат билең гарап башларлар.

Аннагулының ғылык-хәсиетинде болан улы өзгеришин бири-де өңки ялталыгының ёк болуп, зәхмет сөйүжи болуп тербиеленмегидир. Ол зәхмете ве көпчүлик ишине ак йүрекден берлип, аз вагтын ичинде өзүни танадыр хем бригаданың башлыгы эдилеп белленйәр. Шунуң билең-де, совет адамсына махсус болан рухы айратынлыгың иң мөхүм бир тарапының зәхмет сөйүжиклик болуп дуряңлыгыны языжы ныгтап гөркезийәр.

Аннагулының дүнийәгарайшында ве хәсиетинде эмеле гелен өзгеришлер аял-гызлара ве дурмуш гурмак меселесине тәзече гараманың үсти билең хем йүзе чыкарылыпдыр. Аннагулының ата-энеси хениз көне дүшүнжелерден долы халас болуп билмедик адамлар. Булар өз огулларыны көне адат эсасында, галың төләп өермек ислеийәрлер. Эмма Аннагулы оларың бу ниетине берк гаршы чыкяр хем ол адатларың зыянлыдыгыны ве хәзирки вагтда оларың ёк болуп баряңлыгыны дүшүндирийәр. Өзүниң дине сөйүшмек ве халашмак эсасында өйленжекдигини айдяр.

Галың үчин ниетленип гойлан пула Аннагулы обада биринжи болуп ак там салынар. Онуң бу иши болса тәзече, меде ниетли яшамакда оба адамларына гөрелде болуп хызмат эдийәр. Автор Аннагулының тәзе дүнийәгарайшыны иң овнук хадисаларың үстүнде хем йүзе чыкарыпдыр. Ак там салнапсон, ата-энеси гара өйи ишана багышламакчы болярлар. Эмма Аннагулы бу ише берк гаршы чыкяр. Бу вакада болса языжы эксплуататор сынпларың бәхбидини горайжы болан дин векиллериниң бүтин габахат ишлерине Аннагулының гөз етирип билйәнлигини йүзе чыкарыпдыр.

Аннагулы Гызыл Гошундан гайдып, оба геленден соң, оба гызларыңдан Алтын билең сөйшүп башлаяр. Эмма бу ише хем, умуман, Алтының окамагына ве исследигиче дурмуш гурмагына онуң көнечил ата-энелери гаршы чыкярлар. Аннагулы Алтына дүшүндирийәр:

Инди аял-гызлар эркеклер билең дең хукукда, олар биринжи нобатда окамалы, комсомола гирмели, көпчүлик ишлерине гатнашмалы, шонун билең-де өзүниң халан йигидине хем барып билйәрлер.

Бүтин ёкаркы фактлара серетмек билең, биз Аннагулының улы бир тербие мекдебини геченлигини хем-де онуң нетижелерини гөрийәрис. Аннагулының өңки сөлпүлиги ёк болупдыр. Ыкжам, чакган бир адам болуп етишипдир. Онда өңки соватсызлыкдан нам-нышан галмандыр. Ялта Аннагулы инди яшайыш леззетини зәхметден агтаряң тәзе эййәмиң положител адамсы болуп тербиеленипдир. Ёң сынчының өчүнде дерләп, мүззерип отуран Аннагулы, инди көне дөп-дессурлара гаршы

рехимсиз гөрешижжи ве олары вейран эдижи совет яшларының типики образыны гөз өчүне гетирйәр. Эмма Аннагулының болушунда кемчилик хем бар. Ол дурмуш гурамак меселесинде ара адам дүшүрмеклиге элмыдама гаршы болуп гелен-де болса, ахырда онуң өзи Алтына етмек барада Гөзели ара дүшүрип, нетижеде бир пажыгалы ягдайың дөремегине себәпкәриң бири болуп дуряр. Хер халда, сөзүң долы манысында, Аннагула Совет хәкимieti йылларында тербиеленип етишен түркмен оба яшларының типик образы дийип айтмак герек.

Алтының образы говшак чыкыпдыр. Онда совет эйямында тербиеленип етишен, өңде барыжы түркмен оба гызларының кешбини гөрмек болмаяр. Ол Аннагулыны чын йүрекден сөййән-де болса, өз максадына етмек угрунда айгытлы херекет эдип билмейәр. Көнечил ата-энесиниң адалатсыз ислеглерине үзүл-кесил гаршы чыкып билмән, хатда окупдан ве аң-билимден хем ыза галяр. Ол ата-энесиниң рехимсиз азапларына дөзийәр ве хорлуклара гаршы айгытлы протест билдирип билмейәр. Ине, шунуң нетижесинде хем ол бир гиже сатыляр, эгер оңа өз вагтында көмек етишмедик болсады, онда ол көне адатың гурбаны боларды.

Повестде гөркезилйән Алтының эне-атасы Огулдурсун ве Хан ага дүшүнжесиз, көне дөплериң лайыңдан чыкып билмедик типлердир. Олар гызларың окамагына, өзүниң жемгыетдәки орнуны эелемегине, сөйүшмек эсасында дурмуш гурамаклыгына үзүл-кесил гаршы чыкяң, дүшүнжесиз, түйс көнечил хөкмүнде гөркезилйәр. Олар елйүрек, хер бир айдылан сөзе ынаняң, шунуң билең бирликде, гахаржаң ве рехимсиз. Олар кесекә дөзүп болмажак вагшы жезалары өз гызлары барада рова гөрийәрлер. Ине, шу типлериң үсти билең языжы адамларың ачыңдакы көнәниң галындыларының гаты дурнуклылыгыны гөркезип, олара гаршы ядавсыз гөреш алып бармак герек дийен идеяны өңе сүрийәр.

Повестде гатнашяң Хожагулы дерби-дагын эдилең оба феодалының галындыларының векилидир. Хер бир меселеде болшы ялы, ол аял-гызлар барада хем өзүниң көне гарайшыны довам этдирип, галың ве башга хилегәрликлер билең Алтыны аяжак боляр. Онуң бу ниетиниң гаршысына тәзәниң векили хөкмүнде Аннагулының бөвет болуп дуряңлыгыны билйәр. Аннагулының Гөзелиң өйүнде Алтына гарашып дуран махалында, Гөзелиң әри Гуллы скад сакчылыгында дуряр. Хожагулы муны аматлы пурсат хасап эдип, Гуллының янына гелйәр. Онуң ганы гызгыңлыгыны, ынанжәң хәсиетини өзүниң бет ниетини амала ашырмак үчин пейдаланяр. Аннагулы билең Гөзелиң «гезйәнлиги» хакында айдып, Гуллыны өйүндәки гечйән «ваканы» гөрмәге уградяр. Онуң нетижеси болса шол ги-

же Гуллының өйүндө болан пажыгалы ваканың йүзе чыкмагына себеп болар. Хожагулы ёк эдилен сынпы душманың галындыларының векилидир. Ол совет гурлушыгының гизлин душманы, көнөнің тарапдары, ичигара, яланчы, төхметчи хем-де хилегәр бир типдир. Адам ахлагының бүтин шу габахат тарапдарыны Хожагулуда жемлөп, шу ярамаз гылык-хасиетлере гаршы языжы окыжыларда йигренч ве гахар-газап дөредйәр.

«Багтлы йигит» повести А. Дурдыевиң дөредижилигинде ин говы эсерлеринң бири хасап эдилйәр. Бу эсер онуң дөредижилик укыбының хас кемиллешендигини алапатландыряр. Языжы өзүниң бу повестинде түркмен оба адамларының дүрли типлерини ынандырыжы гөркезмеклигин хөтдесинден гелип билипдир. Эсерде гатнашян персонажлар жемгыетдеки дүрли характерли адамларынң векиллери болуп, олар дурмуш хакыкатлары билен барлачып ве деңешдирилип гөрлен махалында окыжыны канагатландырярлар. Языжы дурмушы ве дурмушдакы характерлери гөркезмек билен бирликде, оларынң ызындан көре-көрлүк билен сүйрепмейәр. Ол Аннагулының кешбинде өзүниң идеалыны өңе сүрйәр, окыжылары адам ахлагының белент мертебесине тарап угрукдырмага ярдам берйәр. Повестде гөркезилйән көнөнің галындылары, галын, көне адат, онуң тарапдарлары ве көне дүнйәгарайышлар языжының идеалының амала ашмагының өңүнде бөвет болуп дурян гүйчлердир. Автор жемгыетиң өсметине пәсгел берйән бу көне бөветлери юмурмак идеясыны өңе сүрйәр. Эсерде тәзе билен көнөнің арасындакы гөрешде көне еңилйәр, тәзе үстүн чыкар.

Повестинң тербиелейжилик әхмети улудыр. Повесть говшаклыгынң, сөлпүлигинң совет яшларына услып дөлдигини, оларынң физики тайдан сагдын, ыкжам, чакган болмаклыгыны өвредйәр. Оларынң зәхмет сөйүжи, өз юрдуны сөйүжи, совет Ватанының бейик сакчысы болуп дурян Совет Гошуныны сөйүжи болуп тербиеленмегине хызмат эдйәр. Повесть яшларда совет гурлушыгына ят болан элементлери, көне гарайышлары, социалистик жемгыетиң өсметине пәсгел берйән ахлак ве мейиллери йигренмек рухуны дөредйәр ве олары әхли ызагалак хадысалара гаршы барлышыксыз гөрешмек рухунда тербиелейәр. Повесть өзүниң дили, чеперчилик серишделери, мазмуны, гозгайн месселери боюнча халк көпчүлигине өрән якыпдыр. Хәзир түркмен зәхметкешлериниң арасында Аннагулыны тапмаган гаты аз тапылса герек. Шунун үчин-де, бу повесть еке бир А. Дурдыевиң дөредижилигинде дәл, әйсем умуман түркмен совет прозасында говы эсерлеринң бири хасап эдилйәр.

А. Дурдыевиң «Баллы молла» эсери бойдан-баша гүлки ве юмор хасиетде язылан хекаядыр. Автор өзүниң бу хекаясында

адамларынң аңындакы көне дүшүнжелеринң үстүнден гүлүп, ызагалак хасиетлери масгаралаяр. Ол эсерде бойдан-баша херекет эдйән гүлкүнч Баллы молла көне характери өзүнде саклаян ызагалак адамларынң бир типидир. Автор бири-бириниң ызыны ызлап гелиән бир нәче вакаларда Баллы молланың комики тарапдарыны паш эдип, онуң үстүнден гүлйәр. Баллы көне дөвүрде моллачылык тербиесини алап, ятып иймәге адат эден бир типдир. Алан тербиесиниң тасиринден хениз чыкып билмедик Баллы молла өвүнжөң, гопбамсы, еңилкелле гөркезилпидир. Онуң дүшүнжесинде зәхмет барада тәзе дүнйәгарайыш орнашып билмәндир. Онуң өз машгаласына ве аялына болан арагатнашыгында, умуман, аяллар барада болан гарайышында хич хили өзгериш дөремәндир. Ол гөрөн гызына гөз гыздырып йөрөн, мораль тайдан бозук бир тип хөкмүнде херекет эдйәр. Шунун билен бирликде, Баллы молла акмак. Ол өзүниң ойналаныдыгыны, үстүнден гүлүйәндигини сайгарып билмейәр. Өзүниң ин гизлин хасап эдйән сырыны обада гыбаткешликде якасыны танадан Акжемалынң янына барып айдяр. Онуң Гөзел барадакы гүлкүнч сөйгүси масгарачылык билен гутаряр. Бейлеки хекаяларына махсус болшы ялы, бу хекаяда хем автор Баллы молланың өңүнде тербиеленмек ёлуны ачып гойяр. Шунда ол хемише совет гурлушыгының тербиелейжилик гүйжүне айратын үнс берйәр.

Акжемалынң үсти билен автор ызагалак характерлерин башга бир гөрүнүшүнң үстүнден гүлүп, масгаралаяр. Онуң хасиетли айратынлыгының бир тарапы гыбаткешлигидир. Ол эшиден сөзүни эшиден бадына обаның ичине жар эдип, әри аял билеп, гоңшыны гоңшы, досты дост билен урушдырып чыкар. Ол гыбаткеш болмак билен бирликде, яланчы. Автор Акжемалынң дашкы кешбини, онуң бет сыпатыны, кириллигини онуң ички кешбине лайыктыкта уссатлык билен гөркезийәр.

Хекаяда башга-да бир нәче адамларынң атлары тутуляр. Гуллы, Гөзел, Чары, Мырат өңде барыжы колхозчы, халы артелиниң башлыгы, мугалым, комсомол гурамасының башлыгы хөкмүнде гөркезилйәр. Эмма бу гатнашыклар хекаяда айратын бир характери, индивидуал бир шахсы гөз өңүне гетирмейәрлер. Оларын хекаяда ады бар-да, өзлери ёк.

Гүлкүни йүзе чыкарян дурмушда адам ахлагында гарашылмадык дережеде болан тагашыксызлыктар. Шунун үчин-де, гүлки тагашыксызлыгы паш эдижи йити серишдедир. «Смех—одно из самых сильных орудий против всего, что отжило и еще держится...»¹ А. Дурдыевиң юмористик эсерлеринде өмүрни гечиреп, эмма хениз яшамага чалышян бүтин ызагалак ха-

¹ «Герцен об искусстве», Москва, 1954, стр. 223.

дысалар, ахлаклар гүлки билен паш эдимйэр. «Заставить улыбнуться над богом Аписом—значит расстричь его из священного сана в простые быки. Снимите рясу с монаха, мундир с гусара, сажу с трубочиста.—и они не будут страшны ни для малых, ни для больших».¹ Дурдыев монахларың рясасыны сыпырып ташлаяр, көне Апислерің үстүнден гүлүп, олары йөнекей сыгырлара өвүрйэр. «Баллы молла» хекайасының әхмиети хем шундадыр.

«Баллы молла» хекайасы түркмен әдебиятында бойдан-баша гүлки эсасында язылан еке-тэк хем илкинжи юмористик оригинал эсердир. Бу эсер окыжылар арасында улы сөйги газанды, Баллы молланың ве Аннапилпилиң аялының образлары халк накылына өврүлип, көпчүлик дилинден дүшмән, гүнделик дурмушта дегишли вакалар ве характерлер барада уланылар.

Бу йылларда язылан говы эсерлерің бири хөкмүнде А. Говшудовың «Ватан оглы» (1939) повестини беллемек герек. Повестің адындан мәлим болшы ялы, языжы бу эсерини Совет хәкимиети йылларында өсүп етишен ватанчы түркмен совет оглуның мерт образыны гөркезмеклиге багышлапдыр. Эсерің эсасы идеясы совет адамларыны совет ватанчылыгы рухунда, революцион хүшгәрлиги элден бермезлик, халкларың доганлык-достлугына ве агзыбирлигине вепалы болмак рухунда тербиелемеклиге хызмат эдйэр.

Повестің баш гахрыманы болуп, Хал мергенің кичи оглы Чары гатнашяр. Чары яшлык мөвсүмини гарып атасы Хал мерген билен бирликде хасратлы гүнлерде гечирйэр. Гражданлык уршы Түркменистанда хем башланяр. Чары өз сынпының бәхбидини горамак үчин Гызыл Гошун хатарына гошулар. Эмма онуң максатсыз, принципсиз агасы Батыр акларың тарапында дуруп, гызыллара гаршы урушяр.

Чары Гызыл Гошун хатарында коммунист Морозовың тербиеси астында хақыкы большевик болуп етишйэр. Максадын айдыңлыгына дүшүнмек, оны хатда доганы Батыра гаршы урушмага межбур эдйэр. Ики доганың гаршылыгында языжы идея конфликтиниң, хатда доганлык мәхрине хем боюн эгмейәнлигини гөркезйэр.

Социализм гурлушыгы йылларында Чары хас хем өсйэр. Конфликт тәзе шертлерде довам эдйэр. Чары өз идеалының өңүнде бөвет болуп дуриян мейиллер, максатлар билен чакнышмалы боляр. Онуң дөнүк агасы Батыр хер хили ёллар билен ёкары орунларың бирини эеләп, өз хыянатларының үстүни перделемек максады билен Чара гаршы гизлин гөреш алып баряр.

¹ «Герцен об искусстве», Москва, 1954, стр. 223.

Чары батыр, дурнуклы, кынчылыклардан горкмаян, вагтлайын шовсузлыклар зерарлы рухдан дүшүп, мейданы душман үчин бош гоймаян, өз ишиниң хақылыгына хем хак ишиниң еңжеклигине ыпанян коммунистің образыдыр. Шонун билен бирликде, ол хүшгәрлиги элден бермейэр, душманларың хер бир әдимини сынпаяр.

Чарының оңат тарапының бири, онуң зәхмет сөйүжигилигидир. Халкың әирети, совет Ватанының гүлләп өсмеги угрунда ол ак йүрекден зәхмет чекйэр.

Пролетар интернационализмине вепалылык Чарыда гүйчли гөркезилпидир. Муны Чарының Морозов билен арагатнашыгында гөрмек боляр.

Чарының коммунистик ахлак тараплары, гүйчли конфликтлерің ве агыр шовсузлыкларың ичинде йүзе чыкяр. Әлбетде, Чарының вагтлайын шовсузлыклары ве галп адамларың вагтлайын үстүниклери дурмушы ёюп гөркезмеклик дәлдир. Марксизм-ленинизм тағлыматы боюнча хич бир өмруни гутаран зат өз мейлине, өз разылыгы билен мейданы бошатмаяр. Терсине, ол өзүниң яшайшы үчин гөрешйэр. Догры, бизде антагонистик сынплар ёк, эмма капитализмнің галындылары бар. Яранжаңлар, бюрократлар бар, мунуң үстесине-де перде астында йөрөн душман элементлер бар. Булара гаршы гөрешмекде, әлбетде, кәбир ягдайларда вагтлайын шовсузлыклара сезевар болмак мүмкиндр. Чарының образыны дөреден махалында языжы шу дурмуш хақыкатларыны гөз өңүнде тутупдыр ве онуң нетижеси болса авторың бу эсериниң реалистик хәсиетини гүйчлендирйэр. «Ватан оглы» повести эсерің чеперчилигинде конфликтің йити хем догручыл болмагының улы ролуның бардыгыны гөркезйэр. Конфликтің йити болмагы положител гахрыманың оңат ахлакларының долы ве хемме тараплайын йүзе чыкмагына себәп боляр. Шонун билен бирликде, отрицател ахлакларың ярамаз, пис ве галп элементлерің хемме тараплайын, гутарныкы паш болмагына әлтйэр.

Хал мерген көне дурмушың хорлукларыны өз эгни билен чекен, социализм шертлеринде адамчылык хукугына эе болан түркмен гаррыларының типик образыдыр. Хал мерген гарры неслиң векили, улы машгаланың башы, тежрибели, оба адамларының хорматына мынасып болан бир типдир. Онуң образында совет Ватаныны түйс йүрекден сөййән, онуң душманларыны чәксиз йигренйән, йөнекей халк арасындан дөрән түркмен гаррысының кешби догручыл шөхлеленипидир. Эмма Хал мергенде хер бир ишин, айдылян сөзүң соңы барада ойланмазлык, сада ве ынанжанлык хәсиет бар. Бу болса кәбир ягдайларда оңа вакалардан догры нетижә чыкармакда пәсгел берйэр.

Лейтенант Морозов түркмен совет эдебиятында илкинжи дөредилең рус адамсының реал образыдыр. Морозов мылакатлы, адамкэрчиликли, улулар билең-де, кичилер билең-де оңат арагатнашыгы саклаяр. Шонуң билең бирликде, ол дуры акыллы, йити пикирли. Вакалардан догры нетиже чыкармагы башаряр. Ол хер бир хадысаны ховлукман деңтейяр. Соң шек-шубха ёл бермён, айгытлылык билең херекет эдйяр. Морозов батыр, совет Ватаныны чуң йүрекден сөйён, хемише адалатың тарапында дурия хақыкы рус адамсының образыдыр.

Эсерде гөркезилйён Сухангулы, Гарягды революция петижесинде дерби-дагың эдилең сынпы душманың галындыларыдыр. Булар ватаны, максады, идеалы болмадык, адамың иң оңат дуйгуларыны дашары юрт хайрына сатан дөнүк типлердир. Буларың иң кесгир яраглары төхмет, оны-да иң оңат адамлара гаршы уланярлар. Языжы буларың мораль кешбини хем гөреш усулларыны долы ве чуңнур ачып гөркезип билипдир.

«Ватан оглы» повести А. Говшудовың биринжи гөрнүкли реалистик эсери болды. Авторың соңкы эсерлерине середениңде, повестиниң эхмиети хас хем айдың йүзе чыкяр. Бу эсерде языжының дөредижилик айратынлыкларының эсасы өзени эмеле гелйяр, онуң соңкы дөреден образлар системасының башлангыжы шу повестдедир. Меселем, бу повестде гатнашян Хал мерген өзүниң көне хырлы түпеңи, авчылык кэри, ызчылык хүнэри ве эхли ахлак айратынлыклары билең «Гандым авчының машгаласында» хем «Мэхри-Вепа» романында Гандым авчы ве Гылыч мерген атлары билең херекет эдйярлер. Хал мерген хатда «Гажар аганың хекаяларында» хем гатнашяр. Урушдан соңкы йылларда язылан «Көпетдагың этегинде» романында хем Хал мерген болмаса-да, Непесиң ве башгаларың кешбинде көне неслиң векили гатнашяр. «Ватан оглунда» Чарының, «Мэхри-Вепада» Вепаның, «Көпетдагың этегинде» романында Хошгелдиниң образларында, социалистик шертлерде доглан ве тербиеленең түркмен совет эхметкеш гызлары Гүлдессэниң, Мэхриниң, Бахарың образларында, душман сынпың галындылары болан Гарягды молланың, Аллаяр тулумын, Аллалы парың образларында, мекир типлер болан Батырың, Гуванжың, Чашчы чаманың, Елли заманың кешблеринде, комики типлер болан Гүжүгиң, Чүйшегөзүң, Вүшипниң образларында, рус адамсының векили Морозовың, Петр Морозовың образларында языжы гиден бир образлар системасыны дөредипдир. Бир системаны эмеле гетирйён образлар эсасан бир тип болуп дурия болса-да, олар айры-айры дөвүрлерде ве та-

рыхы шертлерде херекет эдйярлер. Тип—бир неслиң векили дурумушың өзгермеги билең өзгериште ве өсүште гөркезилйяр. Меселем, «Ватан оглы» повестиниң гахрыманы яш неслиң векили Чарының ватанчылык рухы уршуң өңүсырасындакы ягдайлар ичинде, дөнүклере гаршы агыр гөрешлерде йүзе чыкяр. Вепаның образы Ватанчылык уршы йылларында Чарының гахрыманчылыгының довам этмеклигидир. Хошгелдиниң образына хем шуларың довамы дийип дүшүнмек герек. Херекет эдйён тарыхы ягдайларының айры-айры болмактары, гахрымандарың психологиясындакы тапавутларың эсасы себэбидир. Муны эдебият ылмында языжының стилиниң өзгермеги ве өсүши дийип атландырярлар. Ене бир мысал, «Ватан оглы» повестиндеки идея тайдан еңлең руханы векили Гарягды молла уршуң өңүсырасында энтэк бүтинлей умытдан дүшмейяр, ол капитализм жемгыет системасының яңадан дикелмегиниң арзувы билең яшаярды ве социализм юрдуның өсмегине гаршы дашары юрт үчин ишлейярди. «Мэхри-Вепада» Аллаяр тулумың кешбинде Гарягдының активлиги хас хем гүйчленйяр. Икинжи жахан урушундан соңкы шертлерде онуң бичэре кешби «Көпетдагың этегинде» Аллалы парың образында өрөн догручыл ве өкде берлипдир. Урушда СССР-иң енижи болуп чыкмагы билең көне жемгыети гайтадан дикелтмек ялы бош арзувы салгыма ве хыяла өврүлйяр. Көне жемгыетде юрдуң ыкбалына тэсир эдип билйён руханы векили социализмиң еңмеги билең дөнүк Гарягда өврүлйяр. Дөнүк Гарягды болса өз нобатында кичижик огружык Аллалы пара өврүлйяр. Языжының образлар системасында хер бир тарыхы шертде положител адамың шахсымет мертебеси өсйяр. Мунуң терсине, отрицател тип барха песе дүшйяр. Образлар системасы стилиң иң мөхүм элементиниң биридир. Шейле хем ол өзгериште ве өсүште боляр. Бу ягдай өзболушлы языжы болан А. Говшудова хем дегишлидир. Онуң эсасы хем «Ватан оглы» повестинде гойлупдыр. Повестиниң эхмиети хем шундадыр.

Н. Сарыхановың гахрымандары барада танкытчыларың арасында гүйчли гаршылык ёк. 1940-нжы йылда Н. Сарыхановың биринжи хекаялар йыгындысы нешир эдилди. Бу йыгынды барада 1941-нжи йылда Аборский «Н. Сарыхановың хекаялары» диен макаласыны язды. Аборский өзүниң шу макаласында Н. Сарыхановың айры-айры хекаяларының үстүнде гысгача дуруп, олар догры хем положител баха берйяр.

Чулков өзүниң «Конфликт проблемасы ве түркмен эдебияты» («Совет эдебияты», 1954 й., 8-нжи китап) диен макаласында Н. Сарыхановың хекаяларындакы гаршылыкларың хараكتери барада дуруп гечйяр. Автор языжының хекаяларында-

кы конфликт меселесине догры чемелешипдир. Ол гаршылыкларын хекаяларын аграмлы бөлүмине барлышыксыз хасиетде дэлдигини беллемек билен бирликте, гахрыманларын адамчылык хилине, ахлак айратынлыкларына догры баха берйэр. Бу баха бермекте бейлеки танкытчылар ялы Чулков хем Көмегиц ве Огулгерегин үсти билен гидйэр. Умуман, ёкарда ятланып гечилиши ялы, Н. Сарыхановын дөредижилигинин идея-тематики эсасына баха бермекте, онун дөредижиллик айратынлыгыны кесгитлемекте танкытчыларын арасында гүйчли пикир гаршылыгы ёк.

Н. Сарыхановын эсерлеринин чепер дили барада хениз танкытчылар ве эдебиятчылар өз пикирлерини айданоклар. Бу барада А. Керимовын «Нурмырат Сарыхановын эсерлеринин чепер дили хахында» диен макаласы («Совет эдебияты», 1953 й., 3-нжи китап) илкинжи ишлерден биридир. Макаланын гириш бөлүминде автор И. В. Сталинин «Дил билиминде марксизм барасында» диен иши билен багланышыкта чепер эдебиятта дилин эхмнети, онун ролы хахда дуруп гечйэр. Макаланын бу теоретик бөлүмини автор, онат хем догры ишлөдир. Софра, макалада языжынын айры-айры эсерлеринден дүрли-дүрли мысаллар гетирмек билен онун чепер дили барада гүррүн эдилйэр. А. Керимов шу макаласында языжынын чепер дили барада эсли зат гөркезип билиндир, эмма макаланын кэбир кемчиликли тараплары хем бар. Автор макаланын гириш бөлүминде шейле язар: «Эдеби эсерин чеперчилиги тутушлыгы билен онун дилине, дилинин байлыгына, дилинин чеперчилигине баглыдыр». Догры, чепер эдебиятын эсасы чеперчилик серишдеги дилдир. Эмма «тутушлыгы» билен дилдир дийип тассыкламак болмаз. Ваканын, гөркезилмек исленин хадысанын хем чепер болмагы гереkdir. Гызыклы, чепер ваканы чепер дэл дилде йөнекей адам гүррүн берен махалында-да оны үнс билен диллейэрлер. Биз, элбетде, бу эсерде дилин эхмнетини песелтмек ислемайэрис, терсине, дилин эсасы чеперчилик серишдесилиги хеммелере беллидир. Эмма эсерин чепер болмагы үчин хем ваканын, хем дилин чепер болмагы-да жеделсиздир. Чепер вака чепер дилде беян эдилен махалында эсер хас хем чепер боляр. Бир эсерин дили нэче чепер болса, эмма эгер ол вака гарып болса, гөркезилин вакалар окыжынын писиндине отурмаса, эсере чепер дийип айдып болмаз. Галыберсе-де, эсерин чеперчилигинде сюжетиң өсүшинин типик болмагы, вакаларын багланышы, гурлушы, ягны композициясы-да асла кем эхмнетли сериште дэлдир.

Макала нэхили эмеле гелиндир? Макала айры-айры эсерлерин хер биринден бир-ики саны говы мысалың алынмагы

хем шоларын багланышдырылмагы, система салынмагындан эмеле гелиндир. Хер бир эсерден бир я-да ики саны мысал гөркезмек билен языжынын дилини гөркезмек болмаз. Мунун үчин хер бир эсерин дилинин үстүнде йөрите дурмак герек. Языжынын өз беян эдиш дилини, персонажларын дилини, оларын дилинин типизациялашдырылышыны ачык мысалларда гөркезин, оларын хут өз диллеринде, сөзлейиш айратынлыкларында ахлакларынын йүзе чыкышыны гөркезмек герек. Эмма бейле хасиет макалада ёк. Догры, макаланын соңунда автор «Китапдакы» Велмырат аганын дили «Соңкы өйүн», «Ак тамын» ве «Сөйгинин» гахрыманы Көмегиц, Көмегиц дили хем өз гезегинде «Арзувдакы» Аман аганынка мензеш дэл. Эдил шонун ялы Шүкур багшынын дили Чолак батырын, Ораз аганын, ылайта-да Мәмметяр ханын ве Гуламын дилинден тапавутланяр» дийип язар. Эмма шу тапавут айдын мысалларда гөркезилмэни үчин гуры сөзлер болуп дуряр.

Макаланын бир тараплылыгы Н. Сарыхановын дилинде хич бир кемчилик ёк ялы эдилеп гөркезилмегиндендир. Нэхили бейик сөз усады болса болсун, эмма онун дилинде аз мукдарда хем болса, етмезчиликлериң болжагы гүррүңсиздир. Ашахдакы мысала середип гөрелин. «Аман билен Жемал агшамаралар өйлерине гайдып гелдилер. Олар хэзир-де ишиклеринде яңы салдыран тамларына гирмэн, аңырдан гелишлерине башы чүррелип гиден гаража өйлерине гирдилер» («Хэзирки заман эдебияты», Ашгабат, 1952 й., 307 сах.). Шу ерде «-де» баглайжысы онайлы уланылмандыр. Эгер биринжи сөзлемин «гелдилер» сөзи «гелердилер» болсады, онда бу гелмегиң өңки гелмеклериң гайталанмагыны аңлатмагы үчин «-де» герек боларды. Эмма бу ерде она мэтэчлик ёк. Аслында «Олар хэзир-де» диен сөзлер шу ерде артыкмач, эгер шолар ташланып окалса сөзлем чеперрэк боляр. Хер халда ташланын билен йитирйэн задын ёк. Ене бир мысал: «Ол бейлесине бакды-да, башына ёрганы чекди ве эрткиз этжэк ишлерини ене-де пикирленип ятырка, бирден-де ука гитди». Бу ерде «бирден-де» сөзи шовсуз уланылыпдыр. Ука гитмегиң хем өзүниң бир гысгажык процесин боляр. Бирден, дуйдансыз, гөкден дүшен ялы гөзлериң юмузмасы окыжыны ынандырмаяр. Эгер шу сөзлемдеки «бирден-де» сөзүни ташлап, сөзлеми окасаң укы процесин хас тебиги хем образлы болуп чыкяр. Н. Сарыхановын дилинде шунун ялы майда кемчиликлере, элбетде, душмак боляр. Макалада болса оларын үстүнде дурулмандыр. Биз, элбетде, бейле диймек билен Н. Сарыхановын чепер дилини инкэр этмейэрис, терсине, языжынын дилинин байлыгы ве чеперчилиги барада умумы принципде автор билен разылашярыс. Шу-

нуң билен бирликте, автор языжының чепер дили барада говы пикирлер айдып билипдир дийиң хем айтмак герек.

Н. Сарыхановың хекаяларында социализм шертлеринде түркмен оба адамларының рухы айратынлыгында йүзе чыкан өзгеришлери, тэзе зэхмет адамларының образыны гөркезмеклик эсасы орунда дуряр.

«Арзув» хекаясының баш гахрымандары Аманың ве Жемалың образлары түркмен колхозчы гаррыларының яшайыш кешбини гөркезйэр. Шунуң билен бирликте, бу образлар социализм шертлеринде доглан ве тербиеленен яш неслиң векили болан үчүнжи бир шахсың—Мәммедияң адамчылык мертебесини гөркезмекте сериште болуп хызмат эдйэр. Хекаяның бүтин довамында языжы Аман билен Жемалың ахлак айратынлыкларыны оларың бири-бирине болан гатнашыгында Мәммедияң ыкбалы билен багланышыкта йүзе чыкарыяр. Эр-аялың арасындакы гатнашыктарда Мәммет асла гатнашмаяр. Шейле-де болса, хекаяның өз чеперчилик айратынлыгы бүтинлей гатнашмаян адамың рухы мертебесини айдың йүзе чыкарыяр. Илки билен автор Аманың ве Жемалың шэхдачык деген хэсиетлерини гөркезйэр. Эсасы материал, бейлеки хекаяларына махсус болшы ялы, машгала арагатнашыктары болуп дуряр. Машгала гатнашыктарыны автор адамың ыкбалыны ве ахлагыны чуннур йүзе чыкармагың хас аматлы серишдеси хөкмүнде пейдаланяр. Соңкы эпизодларда языжы совет дөврүнде гаррыларда өзүниң гелжегине ынанмак, умуман, пугта ынам рухуның тербиелененлигини гөркезйэр. Шэхдачыклыгың ве пугта ынанчлылыгың ыкдысады себеплерини автор догручыл беян эдип билипдир. Шейле-де болса, бу гаррыларың психологиясындакы көнөниң галындыларыны, ислег-арзувларының чэкчилигини языжы гизлемейэр. Бу хаыкат гаррыларың оглы Мәммедияң ислег-арзувларына өз ислег-арзувларының дережеси мертебесинден гараяндыктарында йүзе чыкарыяр. Гаррылар Гызыл Гошунда офицер болуп хызмат эдйэн огуллары—Мәммеде галың төлөп оба гызларының бирини алып бержек болярлар. Шу максат билен Мәммеде гөрмөге шэхере гидйэрлер. Барып гөрселер, Мәммет эййэм рус гызына өйленипдир, хатда онуң оглы хем болупдыр. Диймек, Мәммедияң ислег-арзувының, дурмуш хаындакы дүшүнжесиниң мертебеси асла гаррыларыңкы билен дең болуп чыкмаяр. Хекая гөврүмийиң кичилигине гарамаздан, мазмуна өрэн бай. Онда, биринжиден, социализм шертлеринде көне неслиң векиллериң ыкбалында ве ахлагында болан өзгериш ве өсүшлер догручыл гөркезилйэр. Шейле хем автор оларың психологиясындакы гаршылыктары ынандырыжы беян эдип билипдир. Яш нес-

лиң ислег-арзувларының, дүшүнже дережесиниң көне неслиңкиден хас белентде дурянылыгы өрэн говы гөркезилепдир. Яшларың идея белентлиги айратын хем оларың дүшүнжесинде пролетар интернационализмийиң пугталыгы фактында ве материалында гөркезилмеги хекаяның мазмуныны хас хем байлашдыряр.

Мундан башга-да, Н. Сарыхановың «Соңкы өй», «Ак там», «Сөйги» дйен үч саны хатар хекаяларыны онуң говы эсерлери хөкмүнде беллөп гечмек герек. Бу хекаяларың үчүсинде хем баш гахрымандар болуп гарры Көмек хем онуң аялы Огулгерек гатнашяр. Оларың образында языжы түркмен колхоз адамларының рухы айратынлыкларыны гөркезйэр. Хекаяларың эсасында гойлан гаршылык тэзе билен көнөниң галындыларының арасындакы конфликтлер болуп, олар эсасан эр-аялың, ягны Көмегиң ве Огулгерегийиң арагатнашыгында йүзе чыкарылыпдыр. Хекаяларда Көмек хемише тэзэниң тарапында дуряр. Огулгерек болса «ата-бабалар йөрелгесинден» эл чекип билмейэр.

Көмек билен Огулгерегийиң арасындакы илки гаршылык «Соңкы өй» хекаясында гара өйден ак тама гөчүп гитмек үстүнде башланяр. Хекаяның бүтин мазмуны хем ине, шу гаршылыгың яйбаңланыш процесини ве нетижесини гөркезйэр. Огулгерек «эжесинден ядыгәрлик галап» ве «багт тапан» көне гара өйи «харлап» ташлап гитмөге разы болмаяр. Шу хадисаларда автор оба түркмен аялының дүшүнжесинде көнөниң галындыларының энтек пугта яшайялыгыны догручыл гөркезилпдир. Ягыш яганда бүтин сув гара өйүң ичинде, гыш ожагың түссесине боглуп отурмалы, ичери гараңкы, чыг, ызгардан огуллары кеселлөп, өлүмиң бәри янындан гайдяр. Шу ягдайларың хеммесини Огулгерек өз гөзи билен гөрийэр, онуң биринжи аграмы өзүне дүшйэр, шейле-де болса, ондан эл чекмөге көне дессура болан ынам оны гоймаяр. Огулгерек мөвхүм затлара пугта ынанян, ынжалыксыз, гайгычыл, зейренжең типдир. Шонуң билен бирликте, ол зэхмет сөйүжи, чыдамлы, өз машгаласы барада мәхирли көне түркмен аялының образыдыр. Көмек дүшүнже тарапдан Огулгерекден ёкарда дуряр. Шейле хем ол тежрибели, гиң гөврүмли, угур тапыжы түркмен гаррысының образыдыр. Көмек зэхмет сөйүжи хем өрэн шэхдачык опитимист адам. Огулгерегийиң зейренжең ве кәйинжеңлигине онуң хич гахары гелмейэр. Сабырлылык билен гара өйүң зыяңларыны, ак тамың яшайыш үчин аматлыдыгыны оңа дүшүндирийэр. Шейлеликте, өз айданына Огулгерегийи боюн эдип, ак тама гөчүп баряр. Огулгерек еңилийэр. Эмма буларың арасындакы гаршылыгы языжы барлышыксыз,

душманчылыклы гаршылык дийип гөркезмейяр. Бу гаршылык көпленч дегншме ве юмор хәсиетинде йүзе чыкяр. Эр-аялың бири-бирине болан чуңдур сөйгүси ве машгала эсасының гаты пугталыгы хекайаның хемме еринде айдың гөрнүп дуряр.

Хекайда көне түркмен яшайыш образы—гара өй, онун ички безеги, дулдакы чуваллар, ортадакы ожақ, онда чай-нахар тайярланышы, дүшек, ятмак ве отурмак дессурлары, түркмениң гейми, гахрыманларының дашкы портрети ве шуна мензешлер гөркезилпдир. Хекайа вакалара бай дәл. Композиция сада, сюжетиң өсүши гөни чекилен чызык ялы болуп чыкыпдыр.

Бу хекайны гутарапдан соң, 1939-нжы йылда Сарыханов «Ак там», соңра «Сөйги» диен хекайаларыны язды. Бу хекайалара «Соңкы өйүң» довамы хөкмүнде гарамак герек. Оба адамсының ички дүнйәсини ве рухы айратынлыгыны гөркезмекде бу хекайаларда тәзелик ёк. Хекайаларда «Соңкы өйде» өңе сүрен ахлакларыны языжы диңе өсдүрипдир ве айратын хем Көмегиң шат психикасыны гөркезмеклиге автор көп үнс берипдир. Шуна гөрә-де, бу хекайаларың үстүнде йөрите дурмагы зерур хасап этмедик. Олардан диңе көбир мысаллар гөркезмек билең чөкленйәрис.

Көмек ак тама гөчүп бараңдан соң той берйәр. Мейлис аладасы билең мешгул болуп дуран еринден отуран адамлар йүзленйәр:

—Ахав, йигитлер, адамлар, маңа «геплемсек болайыпдыр» дийярлер. Шу гүн Мухаммедин гарры энеси хем «эңегине жаң дакылан ялы болупдыр» дийди. Бу дүйбүнден догры дәлдир. Мен хер хили дилде сөзлемегн, бидерек сөзлери сөзлемегн башарян адам дәлдин. Йөне шу гүн докузым долы боланы үчин сөзлежек. Дымып гезең вагтым хем аз болмады. Дилсиз-агызсыз ялы болуп гездим. Аман байың чөлде гоинуны бакяркам. Хүммет байың дүкешлигини эдйәркәм, мен геплемәге-де гоюлмәрдим. Шол вагтлар мениң башыма эдил элимден гелсе, дүйнәни топа дүзмек, ер билең егсан этмек диен ялы газаплы хыялларың гелип гечен вагтлары хем болупды.¹

Көне жемгыет Көмегиң душманыды. Жемгыетиң хемме дүзгүнлери оны хорламаклык, таламаклык дилдүвшүгине гатнашярдылар. Шонуң үчин хем дүйнәни топа тутуп, оны күл-пеекун этмек ялы газаплы хыялларың Көмегиң башыңдан гелип гечен вагтлары аз болманды. Эмма инди дүйнә Көмек үчин гиңелди ве ягтылды. Ол инди дүйнәни вейран этмеклигиң дәл-де, эйсем оны абатламагың, беземиң пикири билең яшар.

Көмек оглуның өйленмеги мынасыбетли той берйәр. Ол биринжи гутлаг сөзи өзи аляр:

¹ Н. Сарыханов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 104 сах.

Йигитлер, мен бу кәседәки чакыры сакгалым гундуз ялы агаран болса-да, сөйгиниң, азат болан сөйгиниң, дийән йигитлер, саглыгына ичжек! Сөйгә егеси зат болмаз. Бу адамың гүнүни, өмрүни сүйжүлендирйәндир ве онун дурмушыны херекетлендирйәндир. Сөйги бардыр, сөйги өлмез-йигтмездир.¹

Оптимизм совет эдебиятының белент хәсиетлериндендир: «Философия» мировой скорби» не наша философия. Пусть скорбят отходящие и отживающие»² дийип, И. В. Сталин аляр.

Н. Сарыхановың эсерлери өзүниң оптимистик хәснети билең бейлеки түркмен языжыларының эсерлеринден тапавутланяр. Языжы совет адамларының рухы айратынлыгына, оларың ички дүйнәсине, шонуң билең бирликде, языжының везипесине говы дүшүниңдир. Шунуң үчин хем онун гахрыманларының образында дурмушың йүзүне йылгырып бакян, өз ишине ынамлы, өзүниң гүнделик гөрешн билең дурмушы дөрөдйән, вагтында ишлемеги хем-де вагтында медениетли мейлис гурмагы башарян түркмен совет зәхметкешлериниң сыпатыны гөрмек боляр.

Н. Сарыхановың эсерлерине — «Арзув», «Соңкы өй», «Ак там», «Сөйги», «Гараш ага» сын этмек билең, онуң дөрөдн-жилигиндәки шу айратынлыклары белләп гечмек герек. Н. Сарыхановың көп эсерлериниң гахрыманлары көне дурмушың агыр хорлукларыны гөрөн хем совет дөврүнде багтлы яшайша эе болан түркмен гаррыларыңдан ыбарат болуп дуряр. Языжы ики дүйнәниң жанлы шаятлары болан бу гахрыманларың образында көне дүйнә билең тәзе, социалистик дурмушы денешдирин, тәзе дүйнәниң адамың яшайшы үчин иң гөзел дүйнәдигини окыжының гөз өңүне гетирип голяр ве олары ынаңдыряр. Социалистик жемгыетиң көне жемгыетдеп белентлигини гөркезмек үчин иң аматлы сериште хөкмүнде языжы ики дүйнәни гөрөн гаррылары өз эсерлериниң гахрыманы эдиң алыпдыр.

Көне жемгыетде агыр хорлуклары башдан гечирен бу гаррыларың совет дөврүндәки багтлы яшайшыны гөркезмек билең бирликде, языжы гаррыларың рухы айратынлыгында йүзе чыкан өзгеришлери хем гөркезийәр. Көне жемгыетде «Эрек дагыша середип гам чекен» («Гараш ага») гаррылар—дүйнә ве гелжеге умытсыз гаран адамлар, инди зәхмет сөйүжи, шат психикалы, дүйнәни ве яшайшы сөййән, шәхдачык, өзүниң гелжегине берк ынаңян ички дүйнәси бай, чын адамлар өврүлипдир.

¹ Н. Сарыханов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 124 сах.

² И. В. Сталин, Сочинения, том VI, стр. 273.

Адамларын дүшүнжесиндеки көнөнің ёк болуп айрылмагы ядавсыз, ызыгидерли, узак вагтлы гөрешлери талап эдйёр. Шунуң үчин-де, совет языжылары совет адамларының ахлак белентлигини гөркезен вагтларында, оларда тэзе характери тербиелен махалларында хемише көнөнің галындылары билен йүзе-йүз болуп, ызагалак характерлере ве хадысалара гаршы гөрешмек ве оны ёк этмек везипесини-де өз өнлеринде гойярлар.

Бу дөвүр түркмен эдебиятында, айратын хем проза жанрында бу меселә языжылар көп үнс берипдир. Энчеме эсерлерде дурмушда эмеле гелйән ве өсйән затларын гөркезилмеги билен бирликде, тэзәнің өсмегине бөвет боляп көне хем гөркезилйёр ве оңа гаршы гөреш алнып барылар.

Н. Сарыхановың «Ширин» хекайасында түркмен обаларында гызлар дурмушында улы өзгеришин ве өсүшин йүзе чыканлыгы гөркезилмек билен бирликде, хениз көнөнің галындысы болан галың эсасында гыз чыкармак адатының дүрли перделер астында довам эдйәнлиги гөркезилйёр ве гызлар азатлыгының ганым душманы болан бу көне адата гаршы рехимсиз гөрешмек меселеси өңе сүрүлйёр.

Хекайаның эсасында түркмен оба гызларының бир типн хөкмүнде Шириниң образы гойлупдыр. Ширин мекдепде окаяр. Ол мекдеби гутарандан соң, Ашгабада гидип ёкары оқув жайларының биринде окамак, ёкары билим алмак ве алым болмак хакында арзув эдйёр. Эмма бир гижә ата-энеси оны ят ере, пәтаныш бир адама сатып гойберйёр. Эгер мугалыма Мәхриниң, оба Совет башлыгының ве комсомол гурамының аладасы болмадык болсады, онда Шириниң өз багтлы гелжеги хакындакы бүтин арзувлары бербат боларды. Ширинде хениз совет тербиеси чуң орнашып билмәндир, онуң өз багты угрунда горкман, айгытлы гөрешмек рухы говшак. Шунда гөрә-де, ата-энесине оны алдамак ве сатмак аңсатлык билен башардыр. Хер ничик-де болса, онда тэзе ахлагың эмеле гелип ве өсүп барянлыгыны ипкәр этмек болмаз. Ине шу себәбе гөрә-де, иң соңкы айгытлы пурсатда өз ыкбалыны берк дуруп гораяр ве шейлелик билен-де, гаршылык көнөнің еңилмеги ве тэзәнің үстүн чыкмагы билен чөзүлйёр.

Эсерде гөркезилйән Шириниң эжеси Бике көне дүшүнжөнің ве көне адатларын бентлеринден халас болуп билмедик түркмен оба аялларының бир типидир. Жемгыетиң өсмеги билен бирликде, көнөни довам этдирижилериң хем хилегәрликлериниң өсйәнлиги, гызларын «сөйшүп барды», «гачып гидипдир» диен перделер астында сатылянлыгы паш эдилйёр. Шу хакыкатларын хеммеси хекайда Бикәнің ве Шириниң гайыңлары болжак гаррыларын үсти билен йүзе чыкарылар.

Языжы, элбетде, булара сынпы душман хөкмүнде гарамаяр. Дүшүнжелеринде хениз көнөнің галындылары довам эдйән адамлар хөкмүнде олары тербиелемек диен идеяны өңе сүрйёр. Шунуң билен бирликде, автор көне билен тэзәнің чакнышыгында, көнөнің еңилмегинде дурмушын сапакларыны хем көнөни довам этдирмөге сынанышяңларын өңүнде гойяр ве бу сынанышыкларын нетижесиздигини олара гөркезйёр.

Хекайда гатнашян мугалыма Мәхри совет тербиесини алан, тэзе типли түркмен гызының образыдыр. Мәхри көне адатың ве галының ганым душманы, оңа гаршы рехимсиз гөрешижн хем-де оба гызларыны совет тербиесинде тербиелейжи тэзе эйямың аял-гызларының бир типн хөкмүнде херекет эдйёр. Ол акыллы, пәхимли, вакалар барада ойланып хем олардан нетиже чыкармагы башарян, угур тапыжы ве өңде барыжы бир гыз сыпатында берлипдир. Языжы өзүниң оқыжыларының үнсүни Ширне чекмек ислән-де болса, онуң гөрелдели гахрыманының Мәхри болуп чыканлыгыны айтмак гөрөк.

Хекайда гатнашян Ашырын ве оба Совет башлыгының үсти билен автор партияның ве дөвлетин гызлар азатлыгының горагында берк дуранлыгыны, тэзе билен көнөнің арасындакы гөрешде тэзәнің еңмегине ёл ачянлыгыны гөркезйёр.

Хекайаның тербиелейжилек эхмieti онуң оқыжыларда көне гаршы йигренч дөредйәнлигинде, олары галыңа ве көне адатлара гаршы барлышыксыз гөрешжеңлик рухунда тербиелейәнлигиндедир.

1940-нжы йылда Н. Сарыханов «Гиев» ве «Байың гахары» диен хекайаларыны язды. Хекайаларын мазмуны Түркменистанда Совет хәкимietiиниң илкинжи гурлан йылларының вакаларыны беян эдйёр. Хекайаларын положител гахрыманы Хангулы революциядан өңки дөвүрде Хүммет байың батрагы болуп, онуң гоюнларыны бакяр. Ол нәче хорланса-да, шейле дурмуш оңа кануны ве тебигы бир зат болуп гөрүнйёр. Октябрь революциясы еңип, Түркменистанда Совет хәкимieti гурландан соң хем Хангулының дүшүнжесинде бада-бат революция эмеле гелмейёр. Ол бир нәче вагтлап Хүммет байың алдавында галяр. Эмма юваш-ювашдан дурмуш ве төверек оңа тәсир эдип башляр. Хангулы илки билен еди йыллап атасы өйүнде сакланып гелнен гелиниң халас эдйёр. Соңра болса Хүммет бай билен хасаплашмагың айгытлы карарына гелйёр. Хангулы билен Хүммет байың арасында бирипжиниң дар дүшүнжеси зерарлы энчеме йыллар йүзе чыкып билмедик гаршылык Хангулының дүшүнже тайдан өзгермеги ве өзүниң адамчылык хукугына таныш болмагы себәпли йүзе чыкар хем бу гаршылык Хангулының пейдасына чөзүлйёр.

Хангулы революциядан өңки дөвүрде феодал-байларын вагшы эксплуатациясы астында эзилеп гелен, сонра Совет хәкимиети йылларында азат болан мүнлерче түркмен зәхметкешлериниң реал образыдыр. Языжы Хангулының образында көне дөвүрде өзүниң адамчылык хукугы билен етерлик таңыш болуп билмедик зәхметкешлериниң Совет хәкимиети йылларында рухы тайдан өзгеришини, өсүшини, гөреше чекилишини, оларын жемгыет яшайшына актив гатнашышыны догручыл гөркезилди.

Хүммет бай оба эксплуататор байының типик векилидир. Онуң рухы кешби Хангулы билен арагатнашыгында, көп аялдылыгында, машгаласы барадакы рехимсизлигинде айдың йүзе чыкарылыпдыр. Онуң вагшы, мекир, горкак сыпаты, пул үчин хер бир габахатчылыгы этмәге тайынлыгы хекаяды ынаандырыжы беян эдилйөр.

Языжы гахрыманларын портретини оларын эдил ички кешбине лайыктыктагы сөзлерде, чуңнур, тәсирли бермегиниң хөтдесинден гелийөр:

Бай йүзүни далак ялы эдил гахарлы галдырды, гырнак аялының гапысына гөзлерини алардып серетди.¹

Гахрыманларын дашкы кешбини беян этмекде шейле мысаллар языжының дөредижилигинде ортача ве адаты бир зат.

Хекаяның реалистик ве чеперчилик хәсиети динче бир гахрыманларын хәсиетлендирмек билеп чәкленмейөр. Түркмен оба дурмушының болшы, онуң адамлары, оларын арагатнашыклары, халкын дөп-дессурлары, урп ве яшайыш образы хекаяды гүйчли ыз галдырыпдыр.

Н. Сарыхановын өзболушлы эсерлериниң бири-де онуң «Китап» диен хекаясыдыр. Языжы бу хекаяны 1940-нжы йылда язып гутарды. Хекаяды революциядан өңки дөвүрде түркмен зәхметкешлериниң соватсызлыгы, Совет хәкимиети йылларында түркмен халкының медени тайдан тәздеп дирелиши, онуң орта асыр ызагалактыкдан ве медениетсизликден азат болшы гөркезилйөр. Гечмиш зулум дүйнәсинде халкын соватсызлыгы, шол гараңкы ве агыр гүнлерде хем халкын азатлыгы ве ягтылыгы, ылма ве медениете болан арзувының ве ымтылышының сөнмәлиги хекаяды гарры Велмырадын образында гөркезилди.

Бир ере түркмен гаррылары үйшйөр. Шол үйшмелеңде Магтымгулының диваны окаляр. Сада, зәхмет сөйүжи халкын яшайшындан, оларын ислет-арзувларындан, гүнделик дурмушындан, онуң гахрыманчылыкты гөрешлеринден, урп-адатындан, дөп-дессурындан, махрумчылыкларындан гүррүң берйән

¹ Н. Сарыханов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 149 сах.

газаллар яш Велмырадын бүтин дуйгы-дүшүнжесини өз тәсири астына аляр. Велмырат ики дүесиниң бирини берип, ол голязманы сатын аляр. Эмма Велмырат соватсызды. Оны окуп билмейәрди. Голязма кырк йыл онуң чувалының дүйбүнде ят-яр. Яш Велмырат гарраяр, гитдигиче онуң китаба болан хөвеси артар. Китабы окатмак үчин оглуны ишана окува берйөр. Мундан хем бир нетиже чыкмаяр. Совет хәкимиети гелийөр. Ол янының мугаллымы, мугаллым янының китабы билен гелийөр. Онуң оглы соватлы болуп, китап окаяр.

Яшлык мөвсүминден башлап, тә гаррылык эйямына чепли соват, ылым ве медениет барада арзув эден, эмма көне, гараңкы дүйнәде она етип билмедик түркмен зәхметкешлери Велмырадын образында реал шөхлеленипди. Шейле-де болса, говы дүйнәниң хачан-да болса гелжегине, орта асыр ызагалактыкдан ве медениетсизликден азат болунжагына Велмырат чуңнур ынаяр. Ол хемишә совада тарап ымтылар. Халкын өз дөреден рухы медениетине болан чәксиз сөйгүси, поэзия ве онуң гөрнүкли векиллерине, оларын гөзәл дөредижилигине болан сөйгүси, харасатларын, хайхатларын, көп галмагаллы дүйнәниң ичинде асырларын жұммушинден бизиң заманымыз чепли чувалларын дүйбүнде оларын аяв билен саклап гелендиклери Велмырадын кешбинде айдың хем догручыл шөхлеленипди.

Хекаяның бейлеки гахрыманларын (авторын өзи) совет эйямында өсүп етишкен тәзе интеллигенцияның образыдыр. Онуң образында гечмишде мүнден еди адамсы соватлы болан, такмынан, бойдан-баша соватсыз болан халкын медени дурмушында социализм дөврүнде болан медени революция реал шөхлеленипди ве халкын өз гечмиши әдеби мирасларыны йыгнамага, мүнлерче нусгада чап эдилп ййратмага укыплы боланлыгы чепер гөркезилди. Шейлеликте, бейлеки хекаяларында болшы ялы, Н. Сарыханов бу хекаясында хем көне дурмуш билен тәзәни денешдирйөр. Йөне бейлеки хекаяларында бу денешдирмәни языжы бир гахрыманын, көне неслин үсти билен амала апырар хем оларын ыкдысады ве мораль кешбинде социализм шертлеринде йүзе чыкан өзгериши ве өсүши гөркезийөр. Бу хекаясында болса бу денешдирме көне неслин хем яш неслин векиллериниң үсти билен гөркезилйөр ве халкын медени дурмушында болан өзгериш беян эдилйөр. Хекаяды, әлбетде, вакалара бай дәл, онуң композиция гүрлушы йөнекей.

Колхоз дурмушындан язмак билен бирликде, языжының бир айратынлыгы онуң гахрыманларының көне неслин векили болмагыдыр. Меселем, «Ак там», «Сонкы өй», «Сөйги» хекаяды

ларында Көмек ага ве Огулгерек, «Арзув» хекаясында Аман ага ве Жемал эже, «Онуң какасы Ярнепесде» Ярнепес ага, «Китапда» Велмырат ага я-да Гараш ага ве башгалар. Ики дүйөниң—көне дурмушын хем тэзе, социалистик эйямың жанлы шаяды болаң көне неслиц векиллерини мазмуну чун-нур ачып гөркезмек үчин, социализмде шахсыетин белент мертебэ эе болшуну гөркезмек үчин оңат форма хөкмүнде пейдаланяр.

Н. Сарыхановың ене бир айратынлыгы онуң гахрыманларының өз психологиясында гаршылыгың болмагы ве тэзе билең көнөниң арасында гөрешин довам этмеклигидир. Шу айратынлык онуң көне неслиц векили болаң гахрыманларының хеммесине дегишлидир. Меселем, Көмек аганың ахлагында ве дүшүнжесинде йүзе чыкан өзгеришлери ве өсүшлери автор догручыл гөркезйэр. Эмма Көмек хемме ерде ве бүтинлей дүшүнжесинде социалистик гарайыш ве ахлак формалашан об-раз дәл. Көмек бир гүн Ашгабадың көчелеринден гечип бар-ярка, багларың ичинде оглан ве гызларың икибир-икибир гол тутушып гезишип йөренлерини я-да оларың гүррүң эдиң дур-ушларыны гөрйэр, өз обасында оглан-гызларың шейле бол-маклығыны арзув эдйэр. Эмма бир гүн гижэниң ярына ченли өс доланып гелмедик гызыны гөзлемэге чыкяр. Диварың эте-гинде өз гызының бир йигит билең дураныны гөрүп, гахар билең еңсесини түңнердип ызына гайдяр. Бу ерде гахрыманың өңки арзувы билең онуң хэзирки болшунуң арасында гаршы-лык бар, ягны онуң психологиясында гаршылык бар. «Арзу-вың» гахрыманы Аман ага адамларың бири-бирине болаң ынамының өрөн пугталыгы хақында ичини гепледйэр. Эмма, хачан-да, оглуны көнече өйлендирмек хақында хат язмалы боланда «ички сырының» паш болмагыңдан чекинип, мугал-лыма хат яздырмаклығы гойболсун эдйэр. Бу гаршылыклары дурмушда болшы ялы автор догручыл гөркезилдир. СССР-де социалистик миллет социализмн гурлаң бүтин бир дөврүнде эмеле гелди. Шонуң ялы социалистик ахлак хем бир гүнде, бир йылда формалашман, бүтин социализм угрундакы гөреш-лериң процесинде кемала гелйэр. Адамларың өз ахлагында тэзе билең көне гөрешйэр, кем-кемден тэзе шахсыет эмеле гел-йэр. Н. Сарыханов тэзе шахсыетин формалашаң дөврүни, көне неслиц яңадан гөнелиш дөврүни язып суратландыяр.

Н. Сарыхановың айратынлыкларының бири-де онуң чепер дилинде йүзе чыкяр. Екарда ятланылып гечилиши ялы, Н. Сарыханов хемише колхоз оба дурмушындан язярды, онуң гахрыманлары йөнекей колхозчылар болуп хем шолар үчин язярды. Шуна гөрэ-де, онуң эсерлери форма ве дил тайдан

колхозчы йөнекей адамлар үчин хас дүшнүкли болмалыды. Шунуң билең багланышыкда, языжының дилинде белленип гечилмели эсасы айратынлыкларың бири онуң сөзлемлериниң гысгалыгыдыр. Автор мүмкин болаң ерде узын сөзлемлерден гача дуряр. Бир нэче мысал:

Сиз оны айдырсыңыз (нокат). Мен сизе шу угурдан башга бир гүр-рүң берейин (нокат). Мениң ишим оба гезмек болды (нокат). Гарагумуң ичлери билең гездим (нокат). Халк чепер эдебиятыны йыгнаярдым (но-кат). Гезип йөркөм, гумуң бир голуны долдуруп отураң обаның үстүнден бардым (нокат).¹

Гөрнүши ялы, сөзлемлериң хеммеси синтаксис тайдан йөне-кей сөзлемлер болуп, көпчүлик үчин дүшүнмеси өрөн еңил-дир. Шунуң билең бирликде, олар гөзел, чепер ве шахырана сөзлемлер болуп, йөнекей адамларың рухуна чуннур тэсир эдиң билйэр. Бу мысалы биз сайлаң алмадык, ол языжы-ның дил айратынлыгының бир тарапыдыр. Ине ене бир мы-сал:

Пикир эдйэрин. Башга адамлардан шунуң ялы оңат эсерлери алшы-мы ядыма дүшүрйэрин. Олар хер халда бейле дәлдилер. Бу гаррыны... Айтма сен муны, шу китабы билең энек бермән өвүнип отыр.

Я-да:

Ол гаррының угруны нэхили тапмак болар. Маңа-ха башардан дәлдир.²

Ене бир мысал:

Гарры дымды. Гүррүң гутарды. Өйүң ичи дым-дырлык болды. Да-шардан-да сес-үйн гелмейэр. Гарры аял ёргана гирди, бир гысым болуп дүйрленип ятды.³

Н. Сарыхановың икинжи бир дил айратынлыгы: языжы сөзлем дүзен махалында көпленч геплешик дилинде болшы ялы дүзйэр. Шонда сөзлем агзаларының ерлериниң чалшык дүшйән ерлери боляр. Эмма олар грамматиканың нормала-рына долы жогап берип билйэр. Шейле хем языжы эдеби-диле хас болмадык шиве элементлерини уланмаяр. Меселем:

Эсер говы. Гаррының айдып отуранлары хак. Мен муңа хырыдар бол-дум, элимден дүшүресим геленек. Муны нэхили-де болса, гаррының элинден алмак герек. Эмма велин, онуң хер бир сөзүне бир дүйөни нире-ден тапып алып билерсин. Хамала, дүе-де тапылаң экен: «Муны маңа бер» дийип гаррыдан ненең йүзүң чылап сорарсын?⁴

Гөрнүши ялы, соңкы сөзлемде иң соңкы «сорарсын» сөзи грамматика када боюнча «дийип» сөзүңден соң гелмели, бу ики сөзүң арасындакы сөзлер болса өңе гечмели. Эмма язы-жы муңа боюн эгмән, геплешик дилинде болшы ялы дүзйэр.

¹ Н. Сарыханов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 7 сах.

² Шол ерде, 10 сах.

³ Шол ерде, 23 сах.

⁴ Шол ерде, 9 сах.

Сарыханов суратландырып объектини бүтин долулыгы биле оқыжының гөз өңүне гетирип, оларың дуйгы-дүшүнжесине тәсир этмегиң хөтдесинден долы гелип билйәр. Шонда языжы меңзетмелерде ве гайры чеперчилик серишделеринде халк аңлатмаларына гаты көп йүзленйәр. Меселем:

Яшулы гөкден гойберлен ялы болды, гөзлери петрап, ханасындан чыкара гелди, сакгалы өңкүсінден-де бетер габарылды. Аялы хем дин гөкден гелди, онсоң якасына ики элини етирип, доңан ялы болуп отурды. Мен өз сорагымдан ичинде отуран гара өйүмизин сүңи-де гагшандыр өйтдүм. Тәримиң башларында асылышып дуран йүп ёлуклары-да, торбаларың сечеклери-де, ел берлен ялыклар-да дуран-дуран ерде гымылдашан ялы болды. Бу болша өзүм-де гең галып дурундырын.¹

Текстиң биринжи ярымында уланылан меңзетмелер: «гөкден гойберлен ялы, гөкден дүшен ялы болмак, сакгалың габармагы, гөзлериң ханасындан чыкара гелмеги, доңан ялы болмак»—шуларың хеммеси сада адамларың геплешик дилинде хәли-шинди пейдаланылып дурлан меңзетмелердир. Авторың булары уланмагы эсериң дилине халкылык хәсиетини берйәр ве оны көпчүлге хас дүшнүкли ве якын эдйәр. Текстиң икинжи ярымындакы меңзетмелер авторың өз дөредижчилик талантының нетижеси болуп, ваканы гиперболик хәсиетде хас йити ве ныгтап гөркезийәр.

Н. Сарыханов портрет дөреден махалында илки бир ерде гахрыманың дашкы кешби барада бираз маглумат берйәр-де, соңра сюжетиң өсүши довамында онуң үстүни ызыгидерли долдуруп гидйәр. Меселем, ол Велмырат аганы хекаяның башында шейле гөркезийәр: «Даяв хем сакгалы дөшүни ялып дуран адам» (7—8 сах.), соңра башга бир ерде «шу ики арада ол өсгүн гашлары бири-бири билең тапышан йүзүни маңа тарап өврүп...» (12 сах.) диен сөзлерде өңкүснниң үстүни етирийәр. Шейле тертип болса гахрыманың портретиниң гелип чыкышыны хас тебиги гөркезийәр.

Н. Сарыхановың гөрнүкли эсерлериниң положител гахрымалары эсасан көне неслиң векиллериدير. Языжы шу гаррыларың дилини индивидуализациялашдыран махалында, оқыжы түркмен гаррысының бүтин образыны гөз өңүне гетирип билйәр. «Гел, геч отур, ягышы йигит, дүшек үстүнден» (11 сах.). «Ягышы йигит, бейле герегиң болса, онда шу ожагың башында отур-да, гөчүрдежик алай» (23 сах.). «Герекли болса, ягышы йигит, олар-да, сенден гөчүрип алыберсинлер» (23 сах.). Шу сөзлемлериң хеммесинде геплейжиниң түркмен гаррысылыгы эййәм гөз өңүне гелйәр.

Н. Сарыхановың хекаяларының әхлисине махсус болан айратынлыкларың бири-де, языжы эсериң бүтин мазмуны ве онуң баш идеясы билең багланышыкда бир-ики ерде я-да

персонажын дили билең, я-да өз дилинде гысга сөзлемлерде чуннур маны бермеги башармагындадыр. Ол сөзлемлер оқыжының бейнисине, рухуна чуннур сиңйәр, онуң дуйгусына тәсир эдйәр. Шунда языжыда гөнүден-гөни А. П. Чеховың тәсирини гөрмек боляр. Мысал:

Муны алжак болсан, иң илки разы этмели борсун, мен болса разы болжак гуманым ёкдур, эгер болайсам-да, оглум билең аялым разы болмаз. Мунун үстүне хем бүтин обам разы болмаз...¹

Екаркы гысгажык сөзлерде гаррыларың ве яшларың, әхли халкың өз поэзиясына ве дөреден медениетине болан чәксиз сөйгүси Велмырат аганың сөзлеринде өрән гөзел, хемме тараплайып айдын берлипдир. Ашакдакы сөзлерде болса языжы хекаяның бүтин идеясыны жемләп, оны гөзел ве өрән чепер бир суратда йүзе чыкарыр:

...Ол гарры Совет хөкүметиниң халкымызың алтын хазынасыны, әдеби мирасыны—халкың батырлыгындан, азатлыгы сөйүжилигинден, чекен ахызарларындан дөрән гөзел эсерлерини гумун ичинде болса-да, чувалын дүйбүнде, букжаның ичинде болса-да, гайры бир ерде болса-да тапышдырып, йыгнашдырып, олары хемме етирмек аладасыны эдйәнлигине хем етирйәнлигине дүшүнөр ве өз китабыны гайтадан тәзе хөвес билең окар...²

Н. Сарыхановың дил айратынлыгы барада бизиң белликлеримиз гысгача суратда шулардан ыбаратдыр. Бу ерде языжының дилиниң долы гөркезилмеги асла бизиң темамыза гирмеийәр. Мунун үчин йөрите ылмы иш герекдир.

Меселәниң драматургияда ишленилиши

Т. Эсенованың «Шемшат» пьесасында тәзе заманың, колхоз обасының яшларының образыны гөркезмек максат эдиллипдир. Пьесада тәзе характерли адамларың типини өңе сүрмек билең бирликде, автор оlara гаршы дүшүнжесинде көне жемгыетиң галындылары яшаян отрицател типлери гаршы гөйүпдыр. Пьесаның баш гахрыманы Акмырат оба гызы Шемшат билең сөйүшйәр ве сөйги эсасында дурмуш гурмак ислеийәрлер. Эмма яшларың бу ислегине көне гүйчлер гаршы чыкарыр. Биринжи тарапдан, Шемшадың какасы Непес Акмырадың эййәм өлүп гиден какасы билең болан душманчылыгы үчин гызыны өз «душманының» оглуна бермәге разы болмаяр. Икинжи тарапдан, оба магазинчиси көне пикирли Чакан галың билең Шемшада өйленмек ислеийәр. Пьесаның бүтин сюжет линиясы шу ики тарапың арасындакы гаршылыклардан ыбарат болуп дуряр.

¹ Н. Сарыханов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 12 сах.

² Шол ерде, 24 сах.

Шемшат өзүнің кесби-кәри боюнча колхозың иң оңат халычларындан бири. Онуң эл хүнәри, өз сунгатының ажайып уссадылыгы, ишенңир, зәхмет сөйүжилиги пьесада айдың гөркезиллипдир. Совет хәкимieti йылларында түркмен аял-гызларының халычылык сунгатыны ёкары дережеде өсдүрмәге мүмкинчиликти тапандықларыны пьесада ачык гөрмек боляр. Гечмиште түркмен аял-гызларының халы сунгатындакы таланты ве хүнәри олары вагшыларча эксплуатирлемегин, ве олар үчин сансыз азабың чешмеси болуп хызмат эдиңди. Совет әйямында халычылык сунгатының аял-гызлары нәхили бейик шөхрат гетиренлигини, олары бүтин дүнйә танаданлығыны автор Шемшадың образында берипдир. Эмма пьесада совет йылларында түркмен гызының ички дүнйәсинде ве рухунда эмеле гелен бейик өзгеришлер долы гөркезиллип билимәндир. Шемшат өз ыкбалыны өзи чөзмек ислейәр — бу говы зат. Эмма онда гөрешкеңлик рух говшак, ол өз мақсадына етмек угрунда бөветлере гаршы айгытлы ве батыргай херекет эдиң билмейәр. Гөзяш онуң говшак тарапларының биридир.

Акмырат колхозың өкде сейисчиси. Онуң образында түркмен халкының асырлар бойы довам эдиң гелйән бу дессурының Совет хәкимieti йылларында ёкары дережеде өсенлигини хем тәзе ве медениетли форма гиренлигини гөрмек боляр. Ол өзүнің өкде хүнәри билең ат чапышықда бүтин республикада биринжи орны эелейәр. Шунуң билең бирликде, халкларың милли дәплериниң иң говуларыны Совет хәкимietиниң хорматлаянлығыны ве онуң өсмеги үчин әхли мүмкинчиликлери дөреденлигини пьесада ачык гөрмек боляр.

Акмырат физики тарапдан сагдын, чакған ве зор гөркезиллипдир, эмма онуң хем рухы тайдан кемчилиги бар. Онда-да гөрешкеңлик рухы говшак, өзүнің ислегине ве мақсадына первайсыз гараяр. Өзүнің ыкбалы билең багланышыклы болан хадысалара ве адамлара хүшгәрлик ве сынчылык гөзи билең гарап билмейәр. Шунуң нетижесинде болса, Чакан онуң атыны огурлаяр ве огры хөкмүнде болса Акмырадың өзүни гөркезжек боляр.

Шемшадың какасы Непес түркменчилигин гуры тәсиби ве көнәниң зыяңлы галындылары дүшүнжесиндеп чыкмадык сада ве ынанжаң түркмен гаррысының типидир. Көнәниң галындылары оны яш гүйчлере гаршы чыкмага итеклейәр. Автор бу хадысада адамларың дүшүнжесинде көнәниң галындыларының өрән дурнуклыдыгыны гөркезиллипдир ве оңа гаршы үзнүксиз гөреш алып бармак герек диен идеяны өңе сүрүпдир.

Чакан оба интеллигенти сыпатына гирен бетниетли, бозук, көне пикирли адамларың типидир. Онуң көне пикирлилиги, биринжи нобатда, машгала гурмак меселесинде галыңа даян-

магында йүзе чықяр. Малың ве пулуң зоры билең мақсадына етмек угрунда, ол өз орнундан пейдаланып, көпчүлигин малына хыянат этмекден хем чекинмейәр. Бу сынананышыкларың хич бири нетиже бермәнинден сон, ол өз өңүнде бөвет болуп дурян Акмырады масгара етмек ве абрайдан дүшүрмек ниети билең онуң атыны огурлаяр ве огурлығы болса Акмырадың өзүне йөңкейәр. Бу вакаларда болса, онуң пикири, ахлагы, ички кешби бүтин хапалыгы билең йүзе чықяр. Шунлар билең бирликде, автор онуң бихепбе, медениетсиз ве гопбамсылыгының үстүнден хем гүлийәр.

Пьесада башга-да гатнашып адамлар бар, эмма оларың индивидуал кешби болманы үчин оларың үстүнде дурулмады.

Тәзе билең көнәниң арасындакы гөрешде пьеса тәзәниң еңмеги ве көнәниң еңилмеги билең гутаряр. Пьесада отрицател характерлер положител ахлаклара гаранында айдың гөркезиллипдир. Оқыжылар ве томашчылар нәхили болмалы диен сорага гаранында нәхили болмалы дәл диен сорага айдыңрак жоғап тапарлар. Пьесаның тербиечилик әхмieti, биринжи нобатда, онуң нәхили болмалы дәлдигини гөркезйәнлигин дедир.

1938-нжй йылда Д. Агамәммедов «Колхоз тойы» диен пьеса язды. Автор бу пьесасында түркмен обаларында колхоз гурлушыгының колхоза сүмлән ят ве душман элементлере гаршы айгытлы гөрешлерде пугталанаңлығыны ве шу йылларда онуң әсасан душманлардан арасаланаңлығыны гөркез-меклиги мақсат эдинипдир. Еңден сынпың галындылары колхоза сүмлүп, йыкгыңчылыклы херекет алып барярлар. Чары — колхоз эдарасының секретары, Алты—гапанчы, Байлы—аммардар. Буларың йыкгыңчылыкларының дүйп мақсады зәхметкешлери колхоздан соватмак ве дашлашдырмаклыга ве колхоз активлерини террорлап арадан чыкармаклыга угрукдырылар. Буларың бу нежис херекетине көне эксплуататор Сары бай башлыкык эдйәр ве олары гылавландыяр. Булар хәкимiet башындан ковлан эксплуататор сынпың векиллери, көне жемгыетде ятып иймеги, зәхметкешлериң хасабына яшамага өврәнен мутхорлар, хәзирки зәхмете әсаслапян системапы өз бәхбитлерине гаршы гөрийәрлер ве оны ичинден говшатмак ислейәрлер. Бу адамларың хер бириниң үстүнде айратын гүррүң етмек болжак дәл. Себәби олары бири-бириндеп тапавутландырян аламатлар пьесада ёк.

Пьесада гөркезилйән колхоз башлыгы Байрам—соватсыз, ызагалак, төверегине ве гидйән хадысалара хүшгәрлик гөзи билең гарап билмейән башлыгың типидир. Ол шунуң үчин-де секретары дөнүк Чарының элинде оюнжага өврүлийәр. Башлыгың бихепбелиги душманларың батыргай херекет етмегине,

оларың кәбир сада адамлары аздырып, колхоздан дашлашдырылмагына себеп болар. Автор жемгыетчилик ишиниң башында дурян адамларың билимли, дүшүнжели, тежрибели, хүшгәр адамларың болмагы герек диен догры идеяны өне сүрүпдир.

Мәммет душманларың зыянлы агитациясына алданып, өз сынпының бәхбидине гаршы вагтлайын херекет эден дүшүнжесиз гарып зәхметкешиң типидир. Ол илки Сары байың терс агитациясына уян-да болса, соңра ерли партия гурамасының сыясы иши нетижесинде өз ялнышына дүшүнйәр ве догры ёла гирйәр.

Пьесада оңайлы адамлар хөкмүнде ерли партия гурамасының башлыгы Непес ве зәхмет гахрыманы Назар гөркезипдир. Непес дүшүнжели, хүшгәр ве болян вакалара танкыды назар билен серетмеги башарян адамың типидир. Онуң образында партия ёлбашчылыгының душманлара гаршы гөрешде халкың хер бир еңшиниң гурамачысыдыгыны автор ныгтап гөркезийәр. Непесиң хүшгәрлиги нетижесинде душманларың үсти ачылар ве олар халк ишинден четлешдирилйәр. Шейле-де болса, бу образ долы ишленилмәндир ве онуң кешбинде партия ёлбашчылыгы бүтин айдыңлыгы билен йүзе чыкып билмейәр.

Назар Мәммедийн терсине гойлан типидир. Ол зәхмети сөййәр ве дурмунның леззети зәхметде дийип дүшүнйәр. Мундан башга-да, ол хемише өне ымтылар, дургунлык билен ылалашмаяр. Назар көпчүлик ишине ве төверекде гидйән хадысалара-да первайсыз гарамаяр. Ол халкың, колхозың ыкбалы билен гаты гызыкланяр, онуң душманларыны йигренйәр. Ят элементлериң пап эдилмегинде партия көмек берйәр. Шу айратынлыклары билен ахырда ол колхоз башлыклыгына сайланяр.

Пьесаның эсасында жемгыетчилик меселеси гойлупдыр, онда жемгыетиң өсмегине пәсгел берйән душман хем ызата-лак гүйчлериң үсти ачылар ве олар ёк эдилйәр, тәзе гүйч да-бараландырылар.

Поэзияда совет адамсының васпы

Уршуң өңүсырасындакы йылларда совет адамларының ватанчылыгы эсасап зәхмет майданында йүзе чыкярды. Түрк-мен совет эдебияты бу тема дине якынлашярды. Ёкаркы бап-лардан гөрнүши ялы, биринжи дөрән роман тарыхы темада болуп, онда совет ватанчылыгының гражданлык уршы йыл-ларында зәхметкешлериң аңында формалашып угранлыгы гөркезилйәр, ватанчылык дуйгусы шол дөврүң ягдайлары би-

лән кесгитленйәр. Лиро-эпик жанрда язылан эсерлериң хем-меси диен ялы совет ватанчылык дуйгусының деслапкы яг-дайыны гөркезмәге багышланыпдыр. А. Говшудовың «Ватан оглы» повести, «Жума» пьесасы-да темалары боюнча совет ватанчылыгының иррәки дөврүни аңладярлар. Ватанчылыгың социалистик зәхмете болан гарайышда йүзе чыкышы бу йыл-ларда диңе Н. Сарыхановың хем А. Дурдыевиң дөредижили-гинде шөхлеленйәр. Диймек, социалистик Ватан үчин иш мей-данында зәхмет чекйән сада, йөнекей адамы энтек долы су-ратда эдебият өзүниң гахрыманы эдип алып билмән экен. Шуна гөрә-де, эдебият бу тема диңе якынлашып баряр ди-йип тассыкларыс.

Положител гахрыманың образыны барламак меселесинде поэзия хем шу нукдай назардан чемелешмекчидирис. Проза-да болшы ялы, поэзияның векиллери хем бу тема шу дөврүде яңы гиришип уграйлар, йөне бу поэзияда проза гаранда энтек говшак ишленйәр.

Шахыр Н. Помманың «Гөвнүмиң шады» диен эсериниң лирики гахрыманы йөнекей колхозчыдыр. Шахыр бу эсеринде совет адамсыны зәхметде ве яшайышда гөркезмеклиге чалыш-яр. Эсериң гахрыманы революциядан өңки дөврүде «гул» ха-латында болуп, азапдан долы болан яшайышдан гутулмагың чыкалгасыны диңе өлүмден агтарярды. Гахрыманың образын-да гечмишдәки «гулларың» социализм шертлериңде долы ху-куклы ынсан болуп етишишини гөркезмеклиге шахыр ымтыл-яр. Оларың хәзирки вагтдакы гахрыманчылыккы зәхметини васп эдйәр. Көне неслиң яшайыш образында болан өзгериш шыгырда догручыл хем йити гөркезилипдир, эмма шыгырда адамың рухы дүнйәсинде социализм шертлериңде болан өз-гериш анык ве айдың гөркезилип билимәндир. Теманың тәзе ве шахырың яшлыгыны назара алсак, элбетде, бу шейле бир тең зат хем дәлдир.

Б. Сейтәков «Колхозчы ве шахыр» диен шыгырында эдебият билән хәзирки заман йөнекей зәхмет адамсының бири-бирине хас якынлыгыны гөркезийәр. Хәзирки заман положител адамы гөркезен махалларында, эгер ол көне неслиң векили болса шахырлар оларың гечмишдәки ягдайыны хем гөркезийәрлер. Бу шыгыр хем шу йөрелгә эерйәр:

Адам диңе бейик ады депеләп,
Әдикли аяклар кейип чекерди.¹

Гечмишде әдиклериң астында депеленен ве хорланан ын-саның совет дөврүнде поэзияның эсасы материалы ве онуң

¹ Б. Сейтәков, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 81 сах.

васп объекти болуп дурандыгына шахыр долы акыл етирип билипдир:

Сен колхозың эдериңи, ширисиң,
Мен тарыпчын, тарып эдйөн гүнүңи.
Херекетиң өңки ган акан ерден,
Лаглы гөвхер өндүрөнчи гөркезийр.

Шахыр багтлыдыр, оң гахрыманы—
Зордур, эртекилең гахрыманыңдан.
Гымматлыдыр гахрыманың жаны —
Өңки дөврүң миллион беги-хапыңдан.¹

Гөрнүши ялы, шахырың үнс меркезинде адам, зэхмет адамсы дуряр. Ол бу адамың зэхметини, онуң гүйжүни, эркини васп эдйөр. Шахырың дүшүнжеси боюнча поэзияның гахрыманы инди Дон-Кихотлар болман, эйсем йөнекей зэхмет адамлары болмалы. Шыгырда шахырана пикир гүррүңсиз бар. Эмма шахырана пикир эңтек естерлик дережеде чепер форма тапып билмэндир. Хер ничик-де болса, бу үстүңликдир.

Халк шахыры Ата Салыхың «Яш комсомоллар» (1939) диен эсериниң гахрыманы совет яшларыдыр. Шахыр өзүниң бу эсеринде совет яшларында тэзе шахсыетиң формалашышыны гөркезийр ве оларың адамчылык айратынлыгында болан йитигөзлүлик, дурнуклылык, халкың ве Ватаның ишине берлен болмаклык, гужур-гайратлы, армазлык ве йүз гөрмезлик ялы хасиетлери васп эдйөр:

Гужурлы-гайратлы, ядамаз, армаз,
Кемчилиги айдар, асла йүз гөрмез,
Батыргай топулар, сагынып дурмаз,
Ишине өкдедир яш комсомоллар.²

Совет адамсында формалашың коммунисттик ахлагың та раплары бу ерде реал гөркезилпидир.

Ата Салыхың «Гызыл эсгердир» (1940) диен шыгырың гахрыманы Совет Гошунының йөнекей эсгериدير. Шахыр бу шыгырында совет эсгериңиң батырлыгыны, дурнуклы ве кынчылыктардан горкмаян, совет Ватанының ве совет адамларының паракхат ишине гораян белент максатлылыгыны васп эдйөр.

Шахырың «Бизде бар» (1940) диен эсериниң лирики гахрыманы өңде барыжы гайдувсыз совет адамларыдыр. 1938—1941-нжи йыллар ве онуң өң янындакы йылларда зэхметде, мертликде, дурнуклылыкда ве ватанчылыкда совет адамлары шондан өң гөрүлмедик нусгалар гөркездилер. Зэхметде стахановчылык херекети, Ашгабат—Москва ат чапышы-

¹ Б. Сейтэков, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 81 сах.

² Ата Салых, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 81 сах.

гы, түркмен деңизчилериниң гахрымачылыккы ишлери шол шыгырың тарып предметидир:

Бол битен ак пагтадан иң ёкары хасыл алан,
Хер бир ишде стахановчы болуп ишлөп йөрен,
Каспи деңзинде йүзүп, мертлик билен таймыл сүрен,
Гарагумуң гурсагыңдан ёл ачып Москов баран,
Сап йүрекден Ватана берлен огуллар бизде бар.¹

Бентлериң соңундакы рефренлер «бизде бар» диен гайта-лама билеи гутаряр. Шыгыр он баш богунлы сетирлерден ыбарат болуп, улы цезура биринжи секиз богундан соң эме-ле гелиёр. Шыгыр гадымы арап метрикасында язылыпдыр. Классыкы эдебиятта шу өлчегде язмаклык көп санлы арап-парс сөзлериңи талап эдйөрд. Эмма шахыр арап-парс эле-ментлериңи уланмаздан, сада түркмен халк дилинде чепер ве төзел шыгыр дүзмегиң хөтдесинден гелип билипдир.

Ата Салых «Сөвдүгим» диен гошгусында хэзирки заман түркмен гызларының образыны бермэге чалышяр. Жемгыетде аял-гызлар меселеси йигриминжи йылларың ахырларында түркмен совет эдебиятында эсасы темаларың бири болуп дур-ярды. Йөне шол дөврүң эдебиятында беян эдилйөн гызлар я-да ортача типлерди, я-да жемгыетде тутян орны угрунда яны гөрөшө галан аял-гызларды. Ничик-де болса, шол йыл-ларың эдебиятында азат ве өз хукугына дүшүнйөн гызың об-разы бүтин догруялыгы билеи эңтек эдебиятта шөхлеленип билмэнди. Ата Салыхың бу шыгырында болса эййэм өзүниң адамчылык хукугына дүшүнөн түркмен гызлары гөркезилйөр. Шыгырда Лейлиниң, Зөхрәниң, Ширниң—классыкы эдебия-тың бу гахрымаларының хукуксызлыгы, оларың зулма, дең-сизлиге гаршы гөрөшмэге эжиз ве укыпсыз боланлыгы гөрке-зилп, онуң гаршысында хэзирки заман түркмен совет гызла-ры гоюляр:

Терс пикирлэ гайтавул бермэге хаклы сөвдүгим...

Гол тутушып биз билеи гезмэге хаклы сөвдүгим...

Эрк элинде, сен муны билмэге хаклы сөвдүгим...

Ишде зарпчы адыны алмага хаклы сөвдүгим...

Мерт гөрөшжөң гахрыман болмага хаклы сөвдүгим...!—

Диен сетирлерде шахыр түркмен совет гызларының өз ички дүпйэлери, дүшүнже ве рухы айратынлыклары боюнча көне дөврүң гызларыңдан бүтинлей тапавутлы ве белентлигиңи ачып гөркезийр. Шыгырда бу гыз дуйгы ве дүшүнже боюнча тэздир. Эмма ол өзүниң портрети, дашкы кешби боюнча кө-нелигинде галяр. Бу гыз өзүниң «писсе додагы, инче били,

¹ Ата Салых, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 92 сах.

² Шол ерде, 119—120 сах.

бадам габагы, гара ногта сачлары, шамар сачлары, гүл йүзи, ай йүзи билен, салланып, сүзүлүп сейле чыкмагы» билен Шасе-немден, Зөхреден я-да Кеминэниң «Зүлпүн» гошгысының гах-рыманын хич бир дережеде тапавутланмаяр. Себэби шахы-рың гахрыманының дашкы кешбини гөркезмек үчин уланып эх-ли мензетмелери диен ялы көнедир. Бизде болса гахрыманың диңе ички кешби дәл, дашкы кешби-де өзгерди, оваданлашды ве оны гөркезмек үчин болса тэзе мензетмелер ве тэзе шахы-рана серишделер гөрекдир. Шыгырда, элбетде, пугта ритм бар. Ол еңил окаяр. Көп бөнтлерде илкинжи дөрт сетир гах-рыманың дашкы кешбини классыкы эдебиятта болшы ялы гөркезйәр-де, рефренлерде онуң хазирки заман хукугыны бөян эдйәр. Меселем:

Чын йүрекден мэхрибаным, бар мыдарым сен мениң,
Овадан нэзик беден, гүл йүзли ярым сен мениң,
Сачлары шамара меңзеш зүлпи тарым сен мениң,
Баг ичинде етишен алма-энарым сен мениң,
Гайгы-гамсыз аркайын гөзмөгө хаклы сөвдүгүм.¹

Бейлеки бөнтлерин көпүсинде хем гахрыманың диңе рефрен-лерде хазирки заман адамы болуп дуряр. Йөне шыгрың ла-бызлы окаянлыгыны айтмак гөрек.

Бу йылларын чепер поэзиясында положител адамың обра-зыны гөркезмек, догрулап айданында, положител адамы васп этмек темасында сердарлара—В. И. Ленине, И. В. Сталине, М. И. Калининне багышланып язылан шыгырлара көп душмак боляр. А. Салыхын «Бейик сердар» (1939), «Калинин» (1939), «Совулмаз язың» (1940), Дурды Гылыжын «Сердарымыз узак яша» (1939), «Саг болсун айдяр» (1939) ялы шыгырлары муңа мысал эдиң гөркезмек болар. Шахырлар өзлеринин шу ве шуна меңзеш шыгырларында революция сердарларының адамзат багты үчин битирен ишлерини бөян этмеклиге чалыш-ярлар. Эмма шыгырларын идея чеперчилигинде болан бир мензешлигин барлыгыны, шахырларын уланып чеперчилик серишделеринин ве эдеби приёмыларының бири-бирининкэ якынлыгыны, хатда бири-бирининки билең чалшырып бол-жакдыгыны гизлөп болмаяр. Меселем, эгер шахыр Ата Салых:

Хакыкатың тарапдары,
Адамзадын ховандары,
Ер йүзүнүн пролетары
Диййәр, яша бейик сердар.—

дийип язан болса, Дурды Гылыч шейле диййәр:

Дөвлетин бейик чынары,
Ынсанларын сен хоссары!
Хөвөс эдйэндир ер шары,
Бизин тутян ёлумызы.

¹ Ата Салых, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 118 сах.

Шыгырлар сетирме-сетир дең гөлмөсө-де, умумылыкда де-нешдиренинде айдылан пикирлер ве бөян этмек тэри меңзеш болуп чыкар. Бу шахырларын пикирленмек, сын этмек, дуй-мак, бөян этмек укыбынын деңлигиндең гөлип чыкар.

Екаркы шыгырларын техникасы ве дил серишделери жэхт-ден чепер язылмандыгыны хем оларын умумы хэсиетдедиги-ни айтмак гөрек. Шахыр өзүнүн шахырана пикир-дуйгусын йүзе чыкармак үчин, дурмушын конкрет хадысасына даян-мандыр. Дурмуш өрөн байдыр, оны бүтин байлыгы билең бир кичижик шыгырда берип болмаяр. Шунуң ялы хем хер бир теманы, хер бир меселэни айратынлыкда аланында хем ол тема соңсуз, гиден бир деңиздир. Эгер дурмушын анык ве конкрет хадысасына даянылмаса, шыгыр умумы сөзлер болуп чыкар. Шахыр дурмушын конкрет бир хадысасын бүтин айратынлыгы билең йитилешдирип гөркезмелидир, шунуң би-лең бирликде, ол хадысаның умумлашдырыжылык хэсиети болмалыдыр. Эмма шу дөврүн поэзиясында бу ягдай овнук шыгырларда өрөн гөвшак. Хер сетирин өзбашдак аланында конкрет бир мананы аңладян-да болса, оларын хеммесини бирликде оканында умумы бир зат болуп дуряр. Шахырла-рын дөредижилигинде бу ягдай айратын хем дурмушын по-ложител тарапларыны бөян эдйән шыгырларына махсусдыр.

Ата Салыхын сатирики шыгырларында конкретлик бар. Шахыр «Максадына етирер» шыгырында ялталары танкытлап, шейле язар:

Режепгүл перөңли ялталык эдйәр,
Шу көринден хич бир гөрен зады ёк.
Эрбетлиги хеммелере беллидир,
Зарпчыларын хатарында ады ёк.

Шу угур шахырын дөредижилик ишине башландан тэ хэ-зирки вагта ченли онуң сатирики хэсиетли шыгырларында до-вам эдйәр. Сынпы гөрешин довам эдең йылларында шахыр өзүнүн сатирики гоштуларында обада йыктынчылык эдең сынпы душманлары оларын адыны тутуп паш эдең болса, бу йылларда ол сатираны эсасан көнэнин галындыларына гаршы угрукдырар.

Ирки дөврде поэзиянын гөрнүкли векили болан Б. Кер-бабаев бу йылларда эсасан проза гөчди ве «Айгытлы эдим» романынын үстүнде ишледи. А. Кекилов халк дөредижилигине йүзленди, «Күйзе ве тилки», «Чопан ве патыша» эртекилери-нин эсасында поэмалар дөретди хем «Соңкы душумык» поэ-масын язды. Ол көбир овнук лирики эсерлер («Йки кервен», 1939) язан-да болса, оларда совет адамынын образы шөхле-ленип билмеди.

Поэзиядагы гөрнүкли векиллерин бири Р. Сейидов бу йылларда өз дөреджилигине белли бир угур ве айратынлык таппып билмеди. Ол көпленч Ватаның пейзажы хақында язды, шонуң үчин адам онуң дөреджилигиниң меркезинде билмеди. Муңа мысал эди, «Елпейер елдер» (1939), «Май эртири» (1939), «Япжагаз» (1939), «Гиже шемалы» (1940) ве башгалары гөркезмек болар. Ёкаркы шыгырларын баш мотивини билмек үчин соңкы шыгры мысал алярыс:

Нәме алнасаң гиже шемалы?
Нәм үчин гапымдан самрап гечйәрсин?
Гөйә сен эңтейжи бир дәли ялы,
Ярым ятан там айнасын аңарсын!
Көп самраяң, дүшүнмейән дилине,
Кә сөз дийән ялы, кә-де галмагал,
Гит сен, азар берме уклан гүлүме!
Барып ят-да дынжыны ад-бу махал!
Акар сув үстүнә таллары эгип,
Титредйәнсин онуң япракларыны
Гоймарсын дыңч ятан чөллере дегип,
Түвелей эдйәнсин топракларыны.¹

Бейлеки шыгырларын мотиви-де шу шыгрыңкы ялы. Элбетде, оларын меркезинде хәзирки заман адамының ахлак ве дүшүнже белентлигини гөркезмек дурмаяр. Йөне шу шыгырлар бир хақыкаты жеделсиз гөркезйәрлер. Шахыр Р. Сейидовда нәзик дуйгыны шахырана формада беян этмек таланты бар. Эмма шу таланты ненең ишлемели ве нәхили теманы шөхлелендирмәге сарп этмели—ине, шу меселә шахыр энтек конкрет жогап берип билмәндир.

Ш. Кекиловың «Азгын» поэмасы хем шу йылларда (1941) язылар. Поэма 300 сетирден ыбарат болуп, дөртлөмәнин башаша гөрнүшинде язылыпдыр. Авторың поэманы язмакдан эсасы максады адамларын ахлагына тәсир этмекден ыбарат. Эмма автор өз өңүнде гоян везипесиниң хөтдесинден нәдережеде гелипдир — бу башга меселе. Автор ахлак тарапдан бозулан тип хөкмүнде Оразын образыны гөркезйәр. Оразын ички дүнйәси дашкы кешбине бүс-бүтин гаршы гойлупдыр. Оразын дашкы гөрнүшине середенинде, ол арасса, меденнетли, тәзе интеллигенцияның векили хөкмүнде гөрүнйәр. Эмма онуң ахлагы, ички дүнйәси мунуң терсине болуп дуряр. Оразын ахлагындакы биринжи бозуклык аял-гызлара гарайшындакы ярамазлыгыдыр. Ол биринжи аялыны «меденнетсиз» баханасы билен, икинжи аялыны болса, жемгьетчилик ишине гатнашаны үчин «ынанмазлыктан» айырыр. Мунуң үстесине-де, ол

¹ Р. Сейидов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 27, 28 сах.

өзүндәки мораль бозуклыгыны ахлак нормасындан дашарда дурян бир зат дийип дүшүнмейәр.

Өвүнмек, гүрлемек, ялан сөзлемек,
Ахлаксыз ин муңа вердишдир мыдам.—

дийип, шахыр онуң хәсиетиниң эсасы тарапларыны ики сетирде беян эдипдир. Шейтеликеде, языжы хадысалара баха бермекде диңе онуң дашкы кешбине эсасланман, эйсем шол хадысаның мазмуныны биринжи дережеде гойяр. Хер бир чепер эсерин нәдережеде реалистик хәсиетделиги дурмуш билен деңешдирилгенде мәлим боляр. Дурмушда дашы жәжек, ичи мәжек адамлар аз-кем-де болса бар. Шахыр бу эсеринде шейле характерлери паш этмеклиги максат эдинипдир.

Ол белли бир дережеде мунуң хөтдесинден гелип билен-де болса, хеннз эсерде кемчиликлерин барлыгыны айтмак гөрек. Оразын адамчылык хили чепер вакаларда, чакнышыкларда йүзе чыкарылмандыр. Поэма умумы беян эдиш хәсиетине эдир. Адамларын характери дурмушда хемише бири-бирине болан арагатнашыгында ве чакнышыгында йүзе чыкяр. Поэмада бу хәсиет ёк, автор Оразын ахлак айратынлыкларыны өз сөзи билен, беян этмек ёлы билен гөркезйәр. Бу болса окыжылары канагатландырмаяр. Поэманың кемчилиги ве онуң бир тарапдылыгы-да шундан ыбаратдыр.

III. СОВЕТ ХАЛКЛАРЫНЫҢ ДОСТЛУК ВЕ ДОГАНЛЫК АРАГАТНАШЫКЛАРЫНЫҢ ШӨХЛЕЛЕНИШИ

Совет халкларының достлук ве доганлык арагатнашыгыны, айратын хем бейик рус халкы билен түркмен халкының достлугыны гөркезмек бу йылларда-да түркмен совет әдебиятының эсасы темаларындан болды. Языжы А. Говшудовың «Ватан оглы» повестинде бу меселе айдын шөхлеленипдир. Бу тема повестиң башындан башлап соңуна ченли эсасы өзени хөкмүнде узалып ве яйбаңланып гидйәр. Повестде гатнашын серхет сакчысы лейтенант Морозов рус халкының векилидир. Онуң Хал мерген билең болан арагатнашыгында бизиң юрдумызың халкларының жыңс ве миллет айратынлыгына гарамаздан, хеммесиниң бир айдын максат үчин—совет юрдуның ровачлыгы үчин билеликеде ишлейәндиклерини автор гөркезип билипдир. Ичалылар серхеде бозуп, совет топрагына аралашаңларында, лейтенант Морозов билен Хал мерген олары тапмак угрунда эл-эле берип жан эдйәрлер. Соңра Хал

мерген яраланып кеселхана дүшөн махалында, ол хатда ызындан сорамага гелен огулларыны кабул этмэн, сабырсызлык биле лейтенант Морозовың гелмегине гарашяр. Автор повестинч хич бир еринде халкларың агзыбирлиги диен сөзи уланмаяр, эмма шу бозулмаз достлугы гахрыманларың жаңлы херекетинде, тебигы суратда реал гөркезйэр. Окыжы повести окан махалында бу достлугың көклериниң ниределигини повестде айдың гөрийэр. Совет халкларының айрылмаз суратда бири-бирине баглы болан бэхбиди, социалистик дүшүңже, совет ватанчылыгы — гахрыманлары бири-бирине хемишелик баглашдырян көклерин шулардан ыбаратдыгыны окыжы повестде айдың гөрүп билйэр. Хемме вакаларда ве гатнашыкларда диен ялы Хал мергениң Морозова болан чуңкур ынамы нытталып гөркезилйэр. Хал мерген Морозова пэк йүрекли хоссары дийип дүшүнйэр ве хер бир агыр ягдайда чуңкур ынам биле онуң көмегине бил баглаяр.

Повестде рус халкы биле түркмен халкының доганлык-достлук арагатнашыгы Чарының ве лейтенант Морозовың образларында айратын хем гызыклы ве йити берлипдир. Автор бу достлугың көклерини барып граждандык уршунуң олы ичинде агтаряр. Рус пролетариаты түркмен топрагыны иңтис империалистлеринден ве ак гвардиячылардан арасталамак ве азат этмек угрунда ганлы уруш алып баран махалында, Хал мергениң кичи оглы Чары юрды азат этмек угрунда аяга галып, Гызыл Гошун хатарына гошуляр. Онуң бөлүминиң командирин лейтенант Морозовды. Ватаның азатлыгы угрундакы газаплы сөвешлерин ичинде Чары Морозовың тербиеси биле өсүп, гайдувсыз ве дурнуклы коммунист болуп етишйэр. Бу вакалардан соң көп йыллар гечйэр. Юрт паракатчылыгы газаныляр. Бейик паракатчылыклы социалистик гурлушлар йыллары ичинде Чары ене өсйэр. Екары билим аляр. Ол окув жайларының биринде мугаллым болуп ишлейэр. Автор, элбетде, бу гиң гиден пропеси гөркезмэндир. Йөне өз гахрыманының ички портретинде, мораль кешбинде болан шейле бир улы өзгеришлери беян эдиңдир. Граждандык уршы ичинде айдың ве асыллы максады угрунда өз хайын доганы Батыр биле гаршыма-гаршы дуруп атышан Чары паракатчылык гүнлеринде хем перде астында гизленип йөрен, халк душманлары биле чакнышмалы боляр. Онуң эсасы душманы доганлы Батыр боляр. Ол дүрли перделер астында хақыкы йүзүни гизлэп, дүрли ёллар биле ёкары органларың биринде орнашып, совет юрдуна гаршы дөнүклик ве йыктынчылык ишлерини довам этдирйэрди. Ол Чарыны иң горкунч душманы хасап эдйэр. Шу гаршылыкларда Чары вагтлайын шовсузлыкларың энчемесине сезевар боляр. Партиядан, ишден чыкарыляр, оба-

ларың бирине йөнекей мугаллым эдилеп иберилйэр. Обада хем душманларың төхмеди довам эдйэр. Ине, шу шовсузлыкларың, шу төхметлерин ичинде обада Чары өзүниң өңки командирин—тербиелейжиси Морозова саташяр. Вакаларың соңкы өсүшинде халк душманларына гаршы гөрешде Чары биле Морозовың ыснышыклы багланышыгыны, билеликдэки херекетини, дуйгудашлыгыны окыжы айдың гөрийэр. Морозов вакалара сын эдип, дегишлти нетижелери чыкарып билйөн, дүрү акыллы рус совет адамсының реал образыдыр. Языкы рус халкы биле түркмен халкының доганлык-достлугыны гөркезмек биле бирликде, рус халкының ёлбашчылык ве улы доганлык ролуны хем ятдан чыкармаяр. Хер бир вакада ол муны Морозов биле Чарының арагатнашыгында ныттап гөркезйэр.

Чары биле Морозов гиже Морозовың өйүнде гүррүң эдйэрлер. Чары шейле диййэр:

—Мениң төверегимде шу говгалары дөреденлерин үсти ачылса, мен өзүмн хақыкат ак йүрекли Ватан оглы болдугымы өз агам Амана ве өз какам Хал мергене субут эдип гөркезсем, башга арзувым ёк, арзувлан чыкп. Эмма шоны этмек үчин хақыкатың үстүни ачмага ёл тапмак герек.

Лейтенант Морозов:

—Сен хич задың гамыны чекме, мен оңа шейле бир ёл тапып, хатда дөнүклери эдил ишлериниң үстүнде тутуп, Аману хем шол ере чагырып, кимин ким экенлигини өз гөзи биле гөрер ялы эдерин.

—Ёлдаш командир, мен сенден хемише-де разыдырын, Гызыл Гошун хатарында маңа биринжи тербие берен сенсин. Мени шу кыпчылыктан хем гутарайсан, онда сен мени өлүмден гутараның биле дең гөржекдирин.

— Онуң ики ужы ёк, ол хөкман болар—дийип, лейтенант берк ынанч биле айтды.¹

Умуы душмана гаршы гөрешде рус адамсының ёлбашчылык ролы, шейле хем бу ёлбашчылыга Чарының миннетдарлыгы бейлеки вакаларда хем догручыл гөркезиллипдир. Ичалылар Гарягдының өйүнде маслахат гурап отуран махалында, Чары олардан гүйжүниң астынлыгыны дуоуп, бир нэче гезек лейтенант Морозовың ызындап барып гелипди. Эмма ахырда оны тапман, чэресини йитирип, ене өзүни душманларың арасына уряр. Ине, шу ерде душманларың арасында еке өзи ховп астында дуран махалында Морозов етишип, оны өлүмден халас эдйэр. Морозовың доганлык көмеги биле ол өзүниң жемгыетдэки орнуны гайтадан эелейэр.

Повестин идеясы окыжылары совет халкларының достлугына ведалы болмак ве бейик рус халкының улы совет машгаласында ёлбашчы ролуны макулламак рухунда тербиелемекте угрукдырылыпдыр. Шуңа гөрө-де, онуң тербиечилик ве жемгыетчилик эхмиеи улудыр.

¹ А. Говшудов, Ватан оглы («Гүнешли Түркменистан»), 1939, 60 сах.

Н. Сарыхановың «Арзу» (1938) хекаясының эсасы идеясы совет халкларының, шол санда бейик рус халкы билең түркмен халкының арасында эмеле гелен доганлык-достлук арагатнашыгы ве бозулмаз бирлиги пугталандырмага утрук-дырылыпдыр. Языжы бу идеяны йүзе чыкармак үчин машгала меселесини эсас эдинипдир.

Аман ве Жемал Гызыл Гошунда гулук эдйән огуллары Мәммедий өйлендирмек хақында көпден бәри арзу эдйәрди-лер. Шу хақта Мәммет билең гүрлешмек үчин олар шәхере гелиәрлер. Гелип гөрселер, эййәм Мәммет рус гызына өйле-нипдир, оларың чагасы хем болупдыр. Языжы шу хадысада бизиң социалистик жемгыетимизде дурмушың хер бир меселесинде болшы ялы, машгала гурмак меселесинде хем жыңс ве миллет тапавудының хич бир роль ойнамаянлыгыны гөр-кезийәр. Эсериң объектив идеясы буржуаз-миллетчилигине ве жыңспаразлыгына берк гаршы дуряр. Буржуаз Америкада негрлериң хыкататланян махалында, негр чагаларының ак дерили чагалар билең бир класда отурып окамага хукугының өк махалында, бизиң социалистик жемгыетимизде көне дөвүр-де долы хукуклы хасап эдилмедик жыңслардан болан граж-данлар рус адамсы билең я-да бейлеки совет халкларындан болан адамлар билең машгала гурап бийәрлер. Автор уссат-лык билең адам диен бейик сөзи депгилейән вагышы буржуаз жыңспаразлыгына совет интернационализмини гаршы гоюп, икинжини өзүниң бүтин дабаралылыгы билең шөхратланды-рыпдыр. Совет интернационализм дуйгусының зөхметкешлерин дүшүнжесине чуңнур сиңенлигини, хатда Аман ве Жемал ялы гаррыларың хем муңа вепапылыгыны языжы чеперчилик билең гөркезиндир. Аман атыгыны элине алып, шейле дийәр:

—Ахав, муң гөзлери-де гаража, эдил bize меңзәпдир. Адына Карлен дийдиңизми? Ачык болды, асыл болмалысы-да шейле ахырын!...— дийип, ол йылгырып дураң огуның йүзүне бакды. — Биз инди эртир гайтмарыс. Мен эртир базардан гелниме иң гыммат баха йүпек көйнек-лик алып берерин. Онсоң хеммәмиз оба биле гидерис. Мен обада той бержек—дийип, өзүниң тагашыксыз улы гөвресиңи ашак эгип, мәхри ыс-сылык билең узын хем чал муртуны аттыгының нәзик янагына батырды.¹

Хекая барха пугталанян совет халкларының бозулмаз дост-лугыны пугталандырмага ве совет адамларыны совет интер-национализми рухунда тербиелемеклиге гөнүкдирилипдир ве автор өз өңүнде гоян меселесини хем өкделик билең чөзүп би-липдир. Вакаларың реал беян эдилиши оқыжыда чуң тәсир галдырар. Типик ахлаклары ве хадысалары сайлап алмакта языжы хақыкатдан-да социалистик реализм нукдай назарын-дан чемелешипдир. Языжы типик зат дийип диңе бир дүр-

¹ Н. Сарыханов, Хекаялар, Ашгабат, 1940, 32 сах.

мушда көп душ гелиән ортача хадысалара дүшүпмән, эйсем дурмушың мазмуныны чуң ныгтап гөркезийән хем өсийән ве гелжеги бар болан затларың типиклигине говы дүшүнипдир, шейле хем типик хадысаны өкде чеперчилик билең гөркезме-гиң хөтдесинден гелипдир. Языжы дурмушың диңе бир даш-кы шекилине серетмек билең канагатланман, онуң мазмуны-ның ичине чуң гирйәр, оны ачып гөркезийәр. Шунуң билең бир-ликде, ол бизиң гелжегимизе серетмеги хем башаряр. Шуна гөрә-де, бу хекая улы тербиелейжилик әхмieti болап языжы-ның дөредижилигинде говы хекаяларың бири дийип чекинмән айдып билерис.

Н. Сарыхановың «Онуң какасы Ярнепес» (1939) диен хе-каясы хем совет халкларының агзыбирлигини беян этмеклиге багышланып язылыпдыр. Ярнепес аганың Гызыл Гошун хата-рында дурян оглы Мерет Гүнбатар Украинаны Польша пан-ларындан халас этмек угрундакы сөвешлерде гурбан боляр. Бу хабары эшиденде, Ярнепес аганың ядына Түркменистаны иңлис интервентлеринден, ак бандалардан азат этмек угрунда-кы сөвешлерде гурбан болап рус ишчилери дүшйәр, ичини гөпледиң, шейле диййәр:

Рус ишчилери, рус дайханлары мең обамың ве бүтин түркмен халкы-мың ак патышаның зулмундан, байларың, аксакгалларың зулмундан азат болмагы үчин өз огулларыны патышаның галындылары болап гараге-йимлерин ве иңлис юртбасарларының оклары өңүне ибердилер. Оларың огулларындан бизиң азатлыгымыз угрундакы гөрешлерде гурбан бола-лары аз болмады.¹

Языжы шу ики тарыхы ваканы бири-бириниң гапдалында параллель гоймак билең, совет адамсының бейик совет Вата-нының хер бир четини өзүниң жана-жан ери хасап эдип, онуң азатлыгы ве Ватаның бүтевилиги угрунда хатда өлүме гитмә-ге-де хер минут тайынлыгыны гөркезийәр. Совет халкларының доганлык-достлугына вепапы болмак идеясының еке бир яцла-рың дәл, хатда гаррыларың дүшүнжесине хем сиңенлигини бу ердә-де автор Ярнепес аганың ички портрети ве онуң хе-рекетин аркалы гөркезийәр.

Совет халкларының доганлык-достлугы идеясыны пугта-ландырмак «Айгытлы эдим» романында хем эсасы орун тут-яр. Языжы Б. Кербабәев бу романында совет халкларының, айратын хем бейик рус халкы билең түркмен халкының ара-сында социалистик достлук арагатнашыкларының Бейик Ок-тябрь социалистик революциясының тайярланян дөвүрлерин-ден көк алып башландыгыны гөркезийәр. Бу достлук арагатна-шыгы, биринжи нобатда, автор Артык билең Чернышовын образында гөркезийәр. Түркменистанда агыр ягдай хөкүм сүр-

¹ Н. Сарыханов, Хекаялар, Ашгабат, 1940, 200 сах.

йәрди. Ер-сув феодалларын, байларын элинде, бирийжи жахан уршы довам эдйәр. Арчынлар, мираплар, патыша чиновниклери дүрли баханалар билен зәхметкеш халкы талаярлар. Бу агыр дурмушы реал суратда языжы Артыгын образында гөркезйәр.

Пролетар интернационализм идеясыны окыжының дүшүнжесине хас орнашдырмак үчин автор эзижилер сыны билен эзиләнлер сыныны барлышыксыз суратда бири-бирине гаршы гоюпдыр. Бу тарапта Халназар бай ялы феодаллар, хәким топарлар, сөвдагәрлер, руханылар. Шоларын ичинде түркмен-де бар. Оларын миллетиниң, дилиниң айралыгына гарамаздан, билеликте зәхметкеш көпчүлиги талаярлар. Икинжи тарапта болса, Артык, Ашыр, Гандым, Мавы, Чернышов, Василий Дмитриевич ялы эзилен сыны векиллери дуряр. Ики саны бәхбиди бири-бириниң гаршысында гоймак билен, пролетар интернационализм зерурлыгының дурмушын талабы боюнча тебиги суратда гелип чыкянылыгыны автор айдың гөркезйәр.

Артык болян адалатсызлыкларын дине дашкы шекилини гөрйәр, онун ички мазмунына гөз етирин билмейәр. Ине, шейле ягдайда китапта революцион рус пролетариатының векили болуп гатнашян Иван Чернышов оңа доганлык элини уздыр. Иван хорлукларын ве уршун дүйп себәбини революцион ишчи хөкмүнде марксистик-ленинчилик нукдай назарындан Артыга дүшүндирийәр ве бу ягдайдан халас болмагын айдың ёлуны гөркезйәр. Дурмушта болан барлышыксыз, бири-бирине душман сынылар хакында, эксплуатация хакында, эзижи сыныларын бәхбидиниң бирлиги, оларын гошуны, полицияны, эдаралары, зынданы, дини зәхметкешлери таламак үчин пейдаланандыклары хакында, мунун терсине, Россияның эзилен зәхметкеш көпчүлигиниң дил ве миллет айратынлыгына гарамаздан, бәхбидиниң бирлиги, бирлешип эксплуататорларын хөкүметини агдарып, дәвлети өз эллерине алан махалында азат болуп билжекдиклери хакда Чернышов Артыга дүшүндирийәр. Шейле арагатнашык нетижесинде кем-кемден Артыгын дүшүнжесинде өзгериш ве өсүш эмеле гелип башлайр. Автор шейле вакаларын үсти билен түркмен зәхметкешлеринде дине өнде барыжы рус пролетариатының көмеги билен революцион дүшүнжәниң эмеле гелип башланлыгыны гөркезйәр.

Артык Ивандан алан тәсирини онун өз адындан зәхметкешлере гүррүн берйәр:

—Ол айдя: сизин газанжыңыз байлара синйә, салгыт болуп газна гирйә диййә. Газна мениң зәхметимин ондан бирине пул төлейә диййә. Ол айдя: мен диййә—орус диййә, эмма мени хорлаян түркмен я башга миллет болман, орус байлары, орус баярлары диййә. Патыша-да дине шол байларын, баярларын аркасыны тутя диййә, ол ишчини, пукараны

адам хем хасап этмейә диййә. Сени хорлаян адам билен сен эйсем дос болуп билермин диййә. Элбетде, болмарсын дийип, жогап берйә. Орус патышасы, баярлары, байлары мениң, маңа меңешлерин зәхмети билен кейп чекйәрлер диййә. Олар бизи ит хасабында гөрүп, агызларындан артан чөреклерини я оклайрлар, я окланоклар диййә. Шонун үчин хем олар мениң душманым диййә.¹

Гөрнүши ялы, рус пролетариатының ёлбашчылыгы билен дөврүн иң өнде барыжы революцион идеясы түркмен зәхметкешлериниң дүшүнжесине хем орнашып уграяр. Эмма, элбетде, Артыгын дүшүнжесинде бирден революция эмеле геләймейәр. Ол тә хакыкы революцион ёла дүшүп уграянча, көп чылшырымлы хадысалары башдан гечирйәр, көп ялнышлыклара сеезевар боляр. Эмма Чернышов оны революцион ёла салмаклыгы хич вагт ятдан чыкармаяр.

Языжы Түркменистанын Россия империясына гошулмагының бизин халкымызын ыкбалында прогрессив роль ойнанлыгында гөркезйәр. Романың персонажларындан бири Артыга шейле гүррүн берйәр:

Рус гелмезден озал бизин үлкәмизде йылда говга, йылда женди. Көпетдаг этегинде, кесе аркача, Сарагт, Мары төвереклеринде аркайын экеранчылык, аркайын дурмуш ёкды. Бизин Теженимизде көпленч вагт ил болман, чендан Мары аягындан гелип сепме экилерди. Эйран билен арада аламанчылык, адам алып адам сатмак сөвдасы гидерди. Рус гелди бәри, патыша годастына гечели бәри—биз ол гача-ковдан дындык. Аламанчылыгын соңуна серхет чекилди.

Россияның Гүногоар халклары үчин прогрессив роль ойнанлыгыны Маркс өз вагтында белләп гечипди. Түркменистанын Россия империясына бирлешмеги билен түркмен халкы дашкы душманларын басыбалыжылыклы йоришлеринден гутулды. Түркменистанда демир ёлуң чекилмеги ыкдысады тарапдан бири-биринден үзе болан түркмен тайпаларының арасында белли дережеде арагатнашык ве багланышык эмеле гетирди. Түркмен халкының арасына азда-кемде рус меңеиети аралашып башлады. Бу затларын хеммеси болса, соңра рус, түркмен халкларыны дүшүнжелди, бозулмаз достлуга алып гелди ве бизин юрдумызда рус революцион пролетариатының көмеги билен социализмин гуралмагына элтиди.

Артык билен Тыченконың арагатнашыгында хем языжы рус зәхметкеш билен түркмен зәхметкешлериниң арасында доганлык-достлук арагатнашыгының эмеле гелип башланлыгыны гөркезйәр.

Артык билен Тыченконың танышлыгы Артык агыр ягдайда—зынданда ятан махалында эмеле гелйәр. Тыченко Артыга көмек эдйәр. Эмма бу ерде эмеле гелен достлугын ахырда белли бир идеалы гөрешип газанмагын бейик гүйжүне өврүл-

¹ Б. Қербәбаев, Айгытлы әдәм, Ашгабат, 1939, 63 сәх.

мелидигине Тыченко дүшүнйөн-де болса, хениз Артык дүшүн-мейяр.

Патыша хөкүмети йыкыландан соң, Артык ене өңки ял-чышлыгычы гайталаяр. Юрта ики хәкимият эмеле гелен ма-халында советде Гуллы хан бар дийип, ене Эзизия тарапына, гечйяр. Чернышов бу ерде хем Артыга дүшүндирйяр. Зәхмет-кешлеринң еке бир ачык душмана дәл, эйсем гизлиин душман-лара-да, душман нәхили пердә бүренсе-де, оңа гаршы гөреш-мегиң зерурлыгыны гөркезийяр. Эмма булар хениз Артыга аз тәсир әдйяр.

Китабың соңкы бөлүминде Артыкда социалистик дүшүнже эмеле гелип башлаяр. Ол гутарныклы суратда Гызыл Гошун тарапына гечйяр. Бу бирлешик болса душманы еңмегиң за-муны болуп хызмат әдйяр.

Романда халкларынң арасында эмеле гелип башлап социа-листик достлук Ашырынң, Мавынынң ве Чернышовынң арасын-дакы арагатнашыкларда хем гөркезилипдир. Ашыр пәлечилиге гиден махалында Россия дүшүп, рус ишчилериниң арасында боляр. Шол ерде ол тербиеленйяр. Онуң дүшүнжесинде улы өзгериш эмеле гелйяр. Революцион рухлы адам болуп етиш-йяр. Шонуң үчин-де, ол пәлечиликдеп гайдып геленден соң, Чернышовынң иң якын ёлдашы ве ынамдар адамы болуп, про-летар революциясыннң еңмегиң угрунда хызмат әдйяр.

Романда халкларынң арасында эмеле гелйән достлугынң дөрөмеги, өсмеги, пугталанмагы гөрешлер билен багланышык-да гөркезилипдир. Халкларынң социалистик достлугыннң ве пролетар интернационализминнң өңүнде бөвет болуп, буржу-аз-миллетчилиги, пантүркизм ве панисламизм дуряр. Буларынң хеммеси зәхметкешлери алдамак ве оларынң үстүнден ёкары гатлак агалыгыны үпжүп этмек гуралы хөкүмүнде экспуата-торлар тарапындап пейдаланылар. Пролетар интернационализ-ми, ине шу реакцион идеологиялара ве херекетлере гаршы газалы гөрешлеринң ичинде дөрөйяр ве пугталаняр. Бу хақы-каты автор дурмушда болшы ялы гөркезип билипдир.

Романда халкларынң арасында эмеле гелен тәзе достлук өзүннң принциптери боюнча классыкы түркмен әдебиятында өңе сүрлен достлукларынң хеммесинден тапавутлы гөркезилип-дир. Мәлим болшы ялы, түркмен классыкы әдебиятында Маг-тымгулудан башлап, онуң ызыны довам этдирижи шахырлар, түркмен тайпаларыннң бирлешдирмек ве өзбашдак дөвлет эме-ле гетирмек пикирини өңе сүрүпдирлер. Шу пикирлер клас-сыкы әдебиятта өз вагтында прогрессив роль ойнан-да болса, соңкы вагтларда онуң чәкли болаңлыгы ве өзүннң прогрессив хәсиетини йитиренлиги мәлимдир. Классыкы әдебиятынң ве-

киллери дине дашкы душманларынң талаңчылыккы йөрншле-ринден горанмак үчин бу пикири өңе сүрйәрдилер. Бу бир-лешикде ве агзыбирликде экспуататор сынплар билен экспуа-тирленйәрлер сынпыны олар бири-биринден айрып билмейяр-дилер. «Айгытлы әдим» романында халкларынң достлук ве агзыбирлигине марксистик-ленинчилик нуқдай назарындан че-мелешилйәр ве бу достлугынң ёлбашчысы хөкүмүнде бейик рус халкы гөркезилйәр. Эсерде совет халкларыннң агзыбирлиги ве пролетар интернационализми идеясы панисламизме, пантүр-кизме, буржуаз жындспаразлыгына ве гайры реакцион идеоло-гиялара берк гаршы гоюляр. Шол реакцион идеологияларынң пердеси астында иңлис империализминнң ерли экспуататор-лара даянып, түркмен зәхметкешлерини өзлериннң гулларына өвүрмек исләндиги паш әдилйәр. Шол реакцион идеологияла-рынң аңырсында зәхметкеш халкынң иң ганым душманларыннң дуранлыгы реал суратда гөркезилипдир. Эзмек гуралы болап буржуаз идеологиясыннң дүрли гөрнүшлерине гаршы окыжы-ларда йигренч дөрөтмеги автор башарыпдыр. Окыжы совет халкларыннң доганлык-достлугыннң шу эсерде беян әдили-шине канагатланмак билен гараяр. Шунуң билен бирликде, «Айгытлы әдим» романы кемчиликлерден хем халас дәлдир. Гойберлен эсасы кемчиликлеринң үстүнде дурмагы роман йөрите анализ әдиленде макул гөрдүк.

Совет халкларыннң достлугыннң ве агзыбирлигини беян эт-мек темасы бу дөвүр түркмен поэзиясында гүйчли ишленил-мәндир. Биринжиден, йөрите бу темада азылан улы поэмалар дөрөдилмеди, икинжиден, шу меселә багышланып азылан ов-нук лирики эсерлере хем гаты аз душмак боляр. Эсасан, бу меселә айры-айры лирики гошгуларынң ичинде бир-ики бентде деглип гечилйәр. Совет халкларыннң достлук ве агзыбирлик темасыны ишлемекде шу дөвүр түркмен поэзиясында сайла-нан ве өзүни танадан йөрите бир шахыры гөркезмек мүмкин дәл. Муны түркмен совет поэзиясыннң шу йыллардакы гов-шак тарапларыннң бири дийип беллемек герек. Дурмушынң бейлеки проблемаларыннң беян этмекде болшы ялы, бу месе-ләни гөркезмекде хем поэзияда бир умумылык хөкүм сүрди. Шахырлар теманың ичине чуңдур аралашып, онуң ички маз-муныннң конкрет хем умумылашдырыжы хәсиети болап вака-ларда гөркезмейәрлер.

Халк шахыры Дурды Гылыч 1939-нжы йылда «Агзыбир-лик» диең шыгырыннң язды. Бу шыгыр йөрите бир темада азы-лан болса-да, дурмушынң конкрет бир хадысасына эсасланмак хәсиети ёк. Шыгырда гайталама хәсиетли умумы меңзетмелер, метефоралар гетирилмек билен агзыбирлигинң говы затлыгы айдылар. Меселем:

Сөзлеримнің сересі,
Гөзлеримнің гарасы,
Дағларымың дереси,
Бүтін халқың чырасы,
Барысы агзыбирлик.

Дилде сөзлән сөзлерим,
Гөргүр эден гөзлерим,
Абат эден дүзлерим,
Солдурмаян йүзлерим,
Барысы агзыбирлик.¹

Бейлеки бентлер хем шунуң ялы гайталама хәсиетде довам эдйәрлер. Эгер бенди аяклап гелйән рефренлердәки «агзыбирлик» сөзүни «компартия» сөзи билән чалшырсак, онда шыгыр партияның шанына айдылан болуп чыкяр. Шыгырң шейле умумы хәсиетде болуп чыкмагының дүйп себәби авторың конкрет бир идеяны йүзе чыкармак үчин конкрет бир хадыса эсасланманлыгыдыр. Дурмушың дүрли тараплыдыгыны биз билиәрис. Онуң хер бир меселесини алып гөрсөң, ол меселе аңрысы-бәриси болмадык гиден бир океандыр. Оны бүтевилигине бир кичижик эсерде бермек болмаяр. Агзыбирлик меселеси-де өрән улы темадыр. Онуң дүйп мазмунуны билмеги, өзбашдак сын этмеги, дуймагы, пикирленмеги, бейлекилерің гөрүп билмедик тәзе затларыны гөрмеги хем оны чепер беян этмеги башармалы. Эгер шейле болмаса поэзия өсмейәр, ол дурмушдан ыза галяр. Умуылашдырыжы хәсиети болан конкрет хадыса даянмазлык шыгырң идеясының шекилленмедик, галыпланмадык халатда болмагына элтиәр. Шейле ягдайы хем ёкаркы шыгырда гөрмек боляр. Йөне Дурды Гылыжың халк шахырыдыгыны назара алмак герек. Шахыр бейлеки эсерлеринде болшы ялы, бу шыгырында хем дурмушы меселелер барада умумы хәсиетде болса-да, гараз чын йүрекден сада дилде, йөнекей стилде халкың бәхбиди нукдай назарындан сес берйәр. Онуң әхмнети хем ине шундан ыбарат болуп дуряр.

Халк шахыры Ата Салых «Бизде бар» (1940) диен шыгырында совет халкларының агзыбирлигине дегип гечйәр ве шейле язар:

Хемме миллет бир доган, ёкдур тапавут арада,
Ленин, Сталин bize өвретдилер бу барада.
Галмады душманчылык хич бир уругда-тиреде,
Өңки махал бейле денлик, бейле шатлык ниреле.
Халкыма денлик берен, гимматлы канун бизде бар.¹

Ёкаркы сетирлер шунуң ялы өзбашдак алнан махалында конкрет бир идеяны чепер бир суратда аңладярлар. Эмма

¹ Дурды Гылыж, Гошгулар, Ашгабат, 1952, 49 сах.

² Ата Салых, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 92 сах.

шыгырң ичинде гелен махалында онларча агзалып гечилйән меселелерің бири болуп, шыгырң эсасы идеясыны аныклашдырмагы кыллашдырлар.

Бу йылларың поэзиясында совет халкларының гөрнүкли классык шахырларының юбилейине багышланып язылан шыгырлара душмак боляр. Бу шыгырлары болса өзлериниң темасы боюнча гүррүңсиз халкларың агзыбирлиги темасына гошмак болар. Мысал үчин, Ата Салыхың «Илим мениң» (1939) диен шыгыры бейик украин шахыры Т. Г. Шевченко багышланяр. Шахыр бу шыгырында Шевченконың бейик шахсыетини реал гөркезмеклиге багышлапдыр. Эмма шахыр шейле темаларың совет халкларының бозулмаз достлугыны, оларың мораль-сыясы агзыбирлигини йүзе чыкармакда, бу достлугы пугталандырмак идеясыны өңе сүрмекде гызыклы хем конкрет хадысалыгына ончаклы үнс бермәндир.

Ата Салыхың «Пожарскиниң» (1938) диен лирики эсериниң гахрыманы рус халкының гахрыман оглы Пожарскидир. Бу шыгырда «достлук» ве «агзыбирлик» диен сөзлер болмаса-да, ол СССР халкларының бозулмаз достлугыны конкрет бир шахсың үстүнде беян эдйән хем умумылашдырыжы хәсиети болан говы эсердир. Шахыр шу эсеринде совет Ватанының бүтевилиги, өзбашдаклыгы угрунда гахрыманларча жан берен рус халкының эдермен оглы Пожарскиниң мерт образыны бермәге ымтыляр. Рус адамсының гахрыманчылыклы образының түркмен әдебиятында шөхлеленмеги, элбетде, дине халкларын достлугының пугталанмагына хызмат эдер. Шыгырң әхмнети хем ине шундан ыбаратдыр.

Шахыр Н. Помма «Мейден» диен шыгырында рус халкының бейик оглы, совет поэзиясының эсасыны гоян В. В. Маяковскини өз уссады хасап эдип, онуң дәплерине эермәге чалышжакдыгыны айдяр.

IV. ТҮРКМЕН СОВЕТ ЭДЕБИЯТЫНДА ТАРЫХЫ-РЕВОЛЮЦИОН ТЕМАНЫҢ ИШЛЕНИЛИШИ

Тарыхы-революцион теманы догручыл ишлемек адамларда социалистик ахлагы тербиелемекде улы әхмнети эдир. Ол гечмишиң баха берилмедик хадысаларыны марксистик-ленинчилик пукдай назардан чөзйәр, адамларың, эсасан хем көне неслиң аныпда гечмиш жемгыет барада догры дүшүнже дөредйәр. Зәхметкеш халкың өз азатлыгы, өзбашдаклыгы угрундакы гахрыманчылыклы гөрешлерини гөркезйәр. Шол гөрешлерің ичинде совет халкларының арасында эмеле гелен достлугы йүзе чыкаряр. Яш несилде газаплы гөрешлерің

ичинде социалистик ахлак алакатларының формалашандыгыны беян эдйәр. Мундан башга-да, онуң гечмиш тарыхы дог-ры гөз өчүне гетирип билмеги, совет халкларының ыкдысады, медени ве сыясы ягдайларына догры баха берип билмеги, оларда совет ватанчылыгының ве пролетар интернационализм рухуның тербиелепмеги үчин хем улы әхмиете эедир. Түркмен совет әдебиятында хем бу тема ишлененде языжылар хут шу меселелерден угур алярлар.

Бу теманы поэзияда ишлемек Түркменистанда гражданлык уршунуң довам эдйән махалында башланяр. Халк шахырлары бир нәче айдымлары дүзйәрлер. Эмма ол айдымларда тема хемме тараплайын анализ эдилмейәр. Оларда фольклор хәсиетинде халкың революция болан дуйгудашлыгы беян эдилйәр. Гражданлык уршы гутарандан, такмынан, он йыл гечен-соң, 30-нжы йылларың башында А. Дурдыев «Большевик топуның сеси» диен хекайасында теманы орта атыр, онуң ишленилмегини меселе эдиң гойяр, эмма теманы языжының өзи ишләп билмейәр.

30-нжы йылларың биринжи ярымында тарыхы-революцион темада язылан рус совет әдебиятының бир нәче эсерлери түркмен дилине тержиме эдилди, шол санда Фадеевиң «Дерби дагын», Фурмановың «Чапаев», Островскиниң «Полат нәхили бишишди», Ивановың «Бронепоезд 14—69» эсерлери ве шуңа меңзешлер. Бу эсерлерниң түркмен дилине гечирилмеги түркмен әдебиятчыларының үнсүни бу тема гутарыкы чекди. Тема түркмен совет әдебиятында уршун өдүсырасындакы әдебиятта хыжувлы ишленип башланяр. 1939-нжы йылда К. Ишановың «Шатлыклы хабар», Н. Помманың «Еңиш», А. Кекиловың «Соңкы душшык» хекайа ве поэмалары, А. Говшудовың «Жума» пьесасы, 1940-нжы йылда А. Дурдыевиң «Ачар» пьесасы, Б. Сейтәковың «От ичинде» поэмасы, Б. Кербәбаевың «Айгытлы әдим» романының биринжи китабы язылып нешир эдилди. Тема дурмушда йүзе чыкан дөврүнден, такмынан, 20 йыл геченден соң түркмен әдебиятында өз беяныны тапяр. Муны форманың мазмундан ыза галыялыгы билең, социалистик реализм ве уссатлыгы эле алмакда түркмен языжыларына, такмынан, 20 йыл вагтың гереке боланлыгы билең, иң сонунда рус әдебиятындан тержиме эдилең тарыхы-революцион эсерлерниң угрукдырма болуп хызмат эденлиги билең дүшүндирмек болар. Теманың ишленең дөврүниң түркмен әдебиятының гүлләң дөврүне габат гелиәнлиги хем шунуң үчиндир.

К. Ишановың «Шатлыклы хабар» хекайасында Октябрь революциясы тайярланян дөврүде Түркменистанда революцион

ишчилер сынпының дөрәп башланлыгы хакында гүррүн берилйәр. Тәзеден дөрәйән ишчилер сынпының векили хөкмүнде хекайада Мырат гатнашяр. Авторың гөркезмегине гөрә, түркмен ишчилер сынпы обада меллек ериниң элинден гитмеги билең гурпдан дүшен, ишсиз галан, иш гөзлегинде шахере гелмәге межбур болан дайханларың хасабына дөрәйәр. Бу ягдай революциядан өң энтек феодал-уругчылык дурмушда болан түркмен халкы үчин, әхлумумы характерде типикдир дийип айдып болмаса гереке. Шунуң үчин болса гереке, авторың өзи хем Мырады хәсиетлендирмекде батыргай чемелешип билмәндир. Рус революцион пролетариатының векили Петровың сыясы иш алып бармагы нетижесинде Мырадың дүшүнжеси өзгереңде болса, ол рухы тайдан говшак ве эжиз. Онуң образында агыр сынагларың ичинде гөрешлерде формалашаң социалистик ахлак алакатларының гөрмек болмаяр.

«Жума» пьесасы 8 гөрнүшден ыбарат болуп, ол 1939-нжы йылда язылды, эмма бу пьеса шол вагт метбугатда чап болуп чыкмады. Соңра ол 1954 — 55-нжи йылларда «Совет әдебияты» журналында кем-кәс редакция билең чап эдилең чыкарылды. Пьесаның эсасында ятың вака Амыдеряның бойларында йүзе чыкяр. Автор ерли халкың большевиклерниң ёлбашчылыгы астында ханларың хәкимиятине гаршы аяга галып, оны йыкышларыны беян эдйәр. Пьесада положител адам хөкмүнде Жума, Степанов, Гара ве башгалар гатнашярлар. Агалык эдижи сынпың векиллери ве онуң тарапдарлары хөкмүнде Худайбереп эмиң, Салых ишан, Хеким кел ве бейлеклер гөркезиллипдир.

Эксплуататор сынпа гаршы захметкеш халкың бүтин тарых довамында алып баран гөреш формаларының иң әхтибарлысы, еңишли ве ылымы формасы, пролетариатың коммунистик херекетиниң еке-тәк догры ёлдугыны хас айдың гөркезмек максады билең автор романтик гахрыман Ягмырың образыны дөредипдир. Ягмыр Молланепесиң Мойсепит сердары, Камарылзаманы ялы зулма чыдаман, ёкары гатлага гаршы ягы болуп чәле чыкяр. Ягмырың хеләк болмагында гөрешниң шу көнелен усулыны хәзирки заман үчин уланып болмажак форма хөкмүнде автор язгаряр.

Ягмырың гөреш усулының нәдогрулыгыны тежрибеде гөрәң Жума гөрешин марксистик теориясы билең ярагланан Коммунистик партияның тарапына гечйәр.

Жума Худайберениң батрагы, оба яшларының өнде барыжы векили. Ол бай тарапындан әлхенч эксплуатирленйәр, онуң какасы, доганы өлдүрилйәр, гелинлиги зорлук билең ондан айрыляр. Шейле ягдайлар Жуманы дуймага, пикирленмәге, гахарланмага алып гелийәр. Жуманың дуйгусы йити. Ол

дашкы адалатсыз тәсирлере тиз гаршылык билдирмәге укып-лы. Революцион идеяның илки билен халкың арасында шу тип дүшүнжесинде тиз формалашып билжекдигине автор догры чемедешилдир, типик хадысаны догры сайлап алып билеп-дир, эмма типик хадыса пьесада долы типик шөхлесини та-пып билмәндир. Баш гахрыманлар Жума хем Степан вакала-рың меркезинде дурмаярлар. Бу формалар шол дөврүң хәси-етлендирижи тарапларыны йүзе чыкармаярлар ве мазмуна гарып. Коммунистик дүшүнжәнің ве социалистик ахлагың фор-маланыш процеси бу образларда етерлик ишленмәндир.

Положител гахрыманларың терсине, отрицател гахрыман-ларың образында йтилик бар. Худайберениң рехимсиз кеш-би, зәхметкеш халк билен онуң вагышы арагатнашыгы, агалык ве хусусы бәхбиди үчин юрды кесеки империалистлере сатмага тайын болан дөнүк кешби, аял-гызлар барасындакы орта асыр феодалчылык гатнашыгы пьесаның көп ерлеринде дог-ручыл гөркезилепдир. Салых ишан ёкары гатлагың зулмуны идея тайдан ақлавчы руханы векилидир. Онуң мекир, жөги, горкак хем бозук мораль кешбиниң гөркезилиши ынадыры-жыдыр. Салых ишаның Худайберен эминиң аялы Гүлсона би-лен хусусы «сөйги» арагатнашыгында, бир тарапдан, гөк сел-лениң ве ак донуң ашагында нәхили гара йүрегиң гизленип ятанлыгы паш әдилйән болса, икинжи тарапдан, ёкары гатлак векиллериниң өз арагатнашыкларының хем пәк йүреклилик ве адамчылык эсасында болуп билмежекдиги гөркезилйәр.

Адам ахлагының ярамаз ве йигренч тарапыны языжы Хем-раның типинде гөркезипдир. Ол ашагы гатлақдан чыкан, ба-йың пулуна ве ялына сатылан, өз сынпына хыянат әдйән дө-нүк, шугулчы, жөги ве горкак бир типдир.

Худайберен эминиң, гошун башлыгы Хеким келиң образы-ны дөретмекде языжы халк дөреджилигинден, дессанлардакы шаларың гошун башлыкларындан (меселем, Гарачомақдан) гөрелде алыпдыр. Хеким кел әдил Гарачомақ ялы ганхор, ре-химсиз, гопбамсы, зәхметкеш халкың занняяман душманыдыр. Ол ёкары гатлага жаны-тени билен сатылан, самсык, гөдек, йигренжи, медеиетсиз бир тип хөкмүнде гөркезилйәр. Әдил Гара батыра Непесиң «чомак» лакамыны берши ялы, гахры-манларың ички кешбини хас ныгтап гөркезмек үчин Говшу-дов хем Хекиме «кел» лакамыны артдырып, оны Хеким кел дийип атландыяр.

Умуман, пьеса барада айданында, шу йылларда язылан бейлеки пьесалар ялы, бу пьесада хем положител адамың об-разы бүтин долулыгы билен гөркезилеп билинмеди. Отрицател типлер болса йитирәк гөркезилйәр.

Дурдыевиң «Ачар» пьесасы өзүниң темасы боюнча ёкаркы пьеса меңзешдир. Пьеса Түркменистанда болан гражданык уршунда зәхметкеш халкың большевиклери гаршы алышлары-ны гөркезмеклиге багышланып язылыпдыр. Пьеса үч пердели ве бәш гөрнүшден ыбаратдыр. Пьесаның эсасында гражданык уршуның бир вакасыны гөркезийәк белли бир тарыхы конкрет хадыса ятмаяр, шейле хем онда херекет әдйән адам-лар умумылашдырылан тарыхы шахслар дәл... Шупуң үчин-де, Түркменистанда гражданык уршуның гидишини өврен-мекде бу пьесаның аңладыжылык әхмиеи бар дийип ыланч билен айтмак мүмкин дәл.

Пьесада революциядан ёңки дөврде яшлыгың айылганч эксплуатация астында солуп гидийәлиги чепер ве ыпандыры-жы гөркезилйәр, мунуң векили болуп Мәммет байың батрагы яш Гурбан гатнашяр.

Бу ики пьесаның тема бирлигинден башга-да, оларда өңе сүрлен характерлер, херекет әдйән типлер боюнча дүйпли мең-зешликлер бар. Эгер биринжи пьесаның баш гахрыманы Жума Худайберен байың батрагы болан болса, икинжи пьесаның баш гахрыманы Гурбан Мәммет байың батрагы хөкмүнде гөр-кезилйәр, оларың икиси-де гарып, зәхметкеш, яшларың векили болуп эсерлерде гатнашярлар. Биринжи пьесада хәким топа-рың векили болуп херекет әдйән Худайберен байың орнуны икинжи пьесада Мәммет бай эелейәр. Эгер Худайберен байың зулмуны идея тайдан Салых ишан ақлаян болса, Мәммет ба-йың биканун ишлерини молла шеригатың адындан канунлаш-дыяр. Эсерлерде йүзе чыкян шонуң ялы меңзешликлери кә-бир әдебиятчылар дурмушың, гөркезилйән хақыкатың мең-зешлиги билен дүшүндиржек боляр. Элбетде, мунуң белли бир дережеде ролы бардыр. Эмма, эгер языжы, драматург, шахыр дөреджиликде индивидуал ве өзбашдак болса, гөрке-зилйән дурмушың меңзешлиги эсерлериң меңзешлигине эл-тип билмез. Бу меңзешлигиң эсасы себәбини нәмеден агтар-мак герек ве ол нәмәни аңладяр? Бу меңзешлик драматургла-рың дөреджиликде, хеимиз, сөзүң долы манысында, өзбашдак дәлдиклериниң нетижесидир. Ол түркмен драмасының хениз өсүп, герек дережеде кемала гелип билмәлигини аңладяр.

Б. Сейтәковың «От ичинде», А. Кекиловың «Соңкы душу-шык», Помманың «Еңиш» поэмаларының хем баш гахрыман-лары ёкаркы драма эсерлериниң гахрыманлары ялы зәхмет-кешлериң векиллеридир. «От ичинде» поэмасы гөврүм тайдан хем вакаларың чылшырымлылыгы тайдан буларың арасында иң улусыдыр. Поэмада автор гражданык уршы йылларында большевик отрядының ерли халкың көмеги билен гумда Жү-нейит ханың бандитлерине гаршы алып баран сөвешлерини ве

галтаманларын дерби-дагын эдилишини гөркезйәр. Поэмада хан ве онуң ганхор ясавулларының кешби, зэхметкеш халкың агыр ягдайы хем-де рус пролетариатының зэхметкешлери азат эдиши беян эдилйәр. Эмма эсасы үнс урушда түркмен яшларының өз гахрыманчылык ишлери билен большевиклере берен көмеклерини гөркезмеклиге берлипдир. Шуна гөрә-де, биз бу эсерин үстүнде, эсасан, шу нукдай назардан дурмак ислейәрис.

Поэманың эсасы гахрыманы Гарлы яшларың векили болуп гатнашяр. Эмма Гарлының гайдусызлыгы, батырлыгы, көпленч төтәнликлер билен багланышдырылыпдыр. Меселем, ол Мырат билен Гызыл Гошуна көмеге гиден вагтларында ёлда төтәнлейин бир хоржун ок тапяр, эгер шу төтәнлик болмадык болсады, Гарлы окусуз галан уршужылар бу жэхтден көмек эдип билжек дәлди. Икинжи бир ерде Гарлы билен Мырат Хыва большевиклериң табшырык хатыны алып барян вагтларында, ёлда ханың адамлары тарапындан тутуларлар. Ханың адамлары олары өлүм халына ченли урярлар, эллерини аркасына баглап, оя ташлап гидйәрлер. Бу ерде-де төтәнден бир кемпир оларың үстүнден гелйәр. Агыр ягдайларына рехими гелип, олары бошадяр. Гахрыманлар бентден бошамак үчин хич хили херекет этмейәрлер, ёл агтармаларлар. Хич болманда бири-бириниң багыны чөзмек үчин дишлери билен сынанышмак мүмкинчиликлери бар ахырын. Эгер ёкардакы төтәнлик болмасады, олар душманың элине дүшердилер. Языжы мугалымдыр. Ол өзүниң окыжыларыны агыр ягдайлар ве дурмушдакы кынчылыклар билен таныш этмек билен бирликде, шол кынчылыклардан чыкмагың ёлуны гөркезмәге-де борчлудыр. Классыкы әдебиятың авторлары гахрыманы кып ягдайлар дүшүрмекде дурмушдан угур алан болсалар-да, чыкалганы реал гөркезмекде оларың өзлери агыр ягдай душярлар. Меселем, Молланепес Тахыры бейик даглара йүзбе-йүз эдйәр. Эмма дагдан, тебигат гүйжүнден үстүн чыкмагың ёлуны тапып билмән, «керамат» ве «гудрат» билен дагы яряр, гахрымана ёл ачяр. Хәзирки вагтда кәбир авторлар гахрыманы агыр ягдайдан чыкармагың хөтдесинден гелип билмән, төтәнлиге япышярлар. Адамың үстүнлик газанмагына хызмат эдйән төтәнликлер хемише гайталанып дурмаяр.

Ёкаркы эсерлер, биринжи нобатда, өзлериниң гөврүминиң кичилигине гөрә, революцияның өңүсырасындакы түркмен дурмушыны, ыкдысады, медени ягдайыны, жемгыетдәки гаршылыклары, оларың себәбини, сыясы хадысаларың дүйп манысыны, Түркменистанда болан граждандык уршуның баршыны, зэхметкешлериң дүшүнжә мертебесини долы, чуң-

нур гөркезип билмейәрлер. Теманы хемме тараплайын ишлемек «Айгытлы эдим романының пайына дүшди.

«Айгытлы эдим» романы барада онуң биринжи китабы нешир эдилен (1940) вагтындан башлап, тә шу вагта ченли гүйчли сесленме болды. Романы кәбир танкытчылар дөвди, кәбирлери болса өвди, кәбирлери болса хем өвди, хем дөвди. Романың биринжи китабы нешир эдиленден сон, 1940-нжы йылда Я. Насырлының ве А. Ныязовың «Айгытлы эдим» романы хақында» диен макаласы чап эдилди. Бу макаланың бүтин мазмуны «Айгытлы эдим» романыны инкәр этмеклиге угрукдырылыпдыр. Ахырында-да авторлар өзлериниң гөркезйән затларыны жемләп, шейле негижә гелйәрлер, ягны шу эсерин хәзирки жемгыетимизде хызмат эдип билмежегини айтмага межбур болярис.

Революцияның өң янындакы түркмен дурмушының айнасы, чуңнур халкы, өзүниң идеялары боюнча Коммунистик партиялы, түркмен әдебиятының тарыхында биринжи дөрән реалистик романа шейле баха бермеклик диңе гынанч дөредйәр. Шейле макалаларың, элбетде, положител ролы болуп билмеди.

Сонра «Айгытлы эдим» романы долы язылып гутарылан-дан сон, 1948-нжы йылда әдебиятчы А. Кекиловың «Тарыхы роман» диен макаласы совет әдебияты журналында чап эдилди. Автор романың гахрыманларыны хәсиетлендирмек барада эсасан догры позицияда дуряр. Артыгын, Айнаның, Ашырың, Халназар байың, Пөкги валаның, хожамың ве башгаларың адамчылык айратынлыкларыны автор китапта гөркезилиши ялы берйәр. Романың реалистик хәсиетини, халкылыгыны, ондакы тәзеликлери гысгача гөркезйәр, булар, элбетде, макаланың положител тарапыдыр. Эмма макалада кәбир кемчиликлер хем бар. Автор «Айгытлы эдим» романының биринжи китабында 1916-нжы йылда Теженде болан гозгалаң ве онуң повсуз гутарылышы беян эдилйәр дийип макалада язяр. Шу чака ченли «Айгытлы эдим» романының эсасы мазмуны (биринжи китапта) 1916-нжы йылың гозгалаңдыр, оны хем языжы нәдогры гөркезйәр дийип көп танкытчылар Б. Кербабаевин үстүнден дүшүп, оны дөвүп гелдилер. Хатда биринжи макалада хем Я. Насырлы билен А. Ныязовың эсасы туталгасы шу болуп дуряр. Бу нәдогрудыр. Романың биринжи китабы революцияның өң янындакы түркмен дурмушыны гөркезйәр. Жемгыетдәки сынплары, сынпларың арагатнашыгыны, адалатсызлыклары, ёкары гатлагың башына гиденлиги, зэхметкеш халкың хорлугы, патыша хөкүметиниң зулмы, биринжи жахан уршуның халка гөркезен гөргүлери, халкың гелжәге болан умыт ве арзулары, жемгыет билен багланышыкда адам-

ларда болан ахдаklar, халкың гүнделик яшайшы, кесби-кәри, хүнәри, дәп-дессуры, урп-адаты, ене ве ене шулар ялы затлар романың биринжи китабының эсасы мазмуныдыр. Эгер 16-нжы йылың гозгалаңы барада языжы айдан-да болса, му-нуң өзи гаты ужыпсызжа сахыпалардадыр. Ол-да түркмен дурмушының бир гапдалы хөкмүнде гөркезилйәр. Шуңа гөрә-де, 16-нжы йылың гозгалаңы романың биринжи китабының эсасы мазмуны дийип тассыкламак догры дәлдир. Шуңа эсас-лаһып, биринжи китабы инкәр әдижилер хаклы болуп билмез-лер.

Макалада кәбир образлары хәсиетлендирмекде, олара баха бермекде өте дүшүлен я-да үнсден дүшүрилен ерлере-де душмак боляр. Меселем, автор шейле язар: «Иван Черныш-овың үсти билен языжы рус ишчисиниң машгаласыны, онуң дурмуш гечирешини суратландыряр. Иван Чернышов — сада рус ишчиси, ол гөвнүчакы бир адам. Ол меркези Россияның се-нагат кәрханаларындакы ялы чуңнур сыясы дүшүнжели бир ишчи болмаса-да, дурмуша өз түркмен достларындан—Артык-дан, Ашырдан хас гиң, хас чуңнур дүшүнйәр».

Биринжиден, Иваның образында рус адамсы хем онуң маш-гала яшайшыны гөркезмек авторың тассык әдишиниң терси-не, языжының баш максады дәлдигини айтмак герек. Языжы-ның Иваның образыны дөрөтмекден эсасы максады, ол-да болса, өңде барыжы рус революцион идеясының түркмен дай-ханларының арасына аралашып, сиңип башланлыгыны гөркез-мекликдир. Галыберсе-де, Иван дүшүнже жәхтден меркези Россияның ишчилеринден асла ашақда дурмаяр. Иван экс-плуатацияның сырларына дүшүнйән болса, сынпы гаршылык-лара дүшүнйән болса, патыща хөкүметиниң кимлериң хәки-миелигине дүшүнйән болса, уруш сырларына, ондан гутул-магың ёлуна дүшүнйән болса хем шу затлары Артыга, Ашы-ра дүшүндирйән болса, онуң дүшүнжесини кемситмек болмаз. Ёк, Иваның образының кемчилиги, говшаклыгы бу ерде дәл. Онуң биринжи кемчилиги пассивлигидир. Ол дайхан көпчүли-гинден үзе яшаяр. Оны Гандым, Мавы ялы ашақы гатлагың арасында, умуман, обада гөрмек болмаяр. Эзиз ханың атлысы шөхере чозмак хакында оба-оба айланып, жар чекип чыкяр, эмма бу затлардан Иваның хабары ёк. Иш-ипден гечендеп соң, «—Эгер мен сизиң шөхере чозжақдыгыңызы билен бол-сам, чоздурмаздым» дийип, Артыга айдыр. Вакаларың ызып-дан сүйренмек, гапыл галмак революционериң сыпаты дәлдир. Иваның говшак тарагындан бири онуң айгытлы дәлдигидир. Гуллы ханың хайынлыгыны билйәр, эмма ол барада айгытлы карара гелип билмейәр. Ине, шунуң ялы говшак тарапларың

Иваның образында барлыгыны макаланың авторы гөрүп бил-мәндир.

Эзиз ханың кешбиниң языжы тарапындан улалдыланлы-гыны, чишириленлигини автор үнсден дүшүриңдир.

Макаланың кемчилик тарапларының бири-де, онуң аграм-лы бөлүминиң китабың гысгача мазмуныны беян әдйәлигини-дәдир. Хакыкатда болса, шул сахыпаларда мазмуның дереги-не роман барада көп проблемалы затлар айтмак болжак ахырын. Хер халда макала романың улы әхмиедини гөркез-йәнлиги хем гахрыманлара эсасан догры баха берйәнлиги үчин әхмиетлидир.

1952-нжи йылда «Совет әдебияты» журналының икинжи китабында әдебиятчы А. Керимовың «Берди Кербабасвиң «Айгытлы әдим» романында халкларың достлугының гөрке-зилеши» диен макаласы чап әдилди. Макаланың авторы рома-ның улы әхмиедини белләп гечмек билен бирликде, гахры-манларың ахлагындакы бир нәче отрицател тарапларың хем үстүни ачмагы башарыпдыр. Меселем, Артыгың ишлеринде ве херекетлеринде болан кәбир гаршылыклар, Иваның дайхан көпчүлигинден үзәлиги, онуң Гуллы хан барасындакы яйдан-мак хәсиети макалада адалатлы танкыт әдилйәр. Эмма бу макала гөркезилйән кемчиликлер-де хемме ерде адалатлы дәлдир. Автор Артыгың ялчышмагыны, Иваның янындан бир нәче вагта ченли айрылмагыны ясама дийип гөркезжек боляр. Ол шейле язар: «Артыгың ыкбалы Эзиз хан билен багланыш-дырылманка, окыжы онуң херекетлерине дуйгудашлык билен гараярды, өз янындан оны голдаярды. Артыгың хер хили дурмуш вакаларындан дүшүнжесине гөрә, гөзъетиминиң гиң-лигине лайык чыкаран нетижелерини окыжы макуллаярды. Гепиң гысгасы, Артыгың образы, онуң хәсиети ясама дәлди. Хәзир хем оны өз ыгтыярына гойсан, Иваның янындан гайт-мажагына окыжы ынаняр» (77 сах.). Гөрнүши ялы, гөйә диер-син, Б. Кербабасев Артыгы зор билен Иваның янындан алып гайдан ялы гөркезилйәр. Артык революцияның өнүсырасында-кы түркмен зәхметкеш дайхан көпчүлигиниң реал образыдыр. Революция дөврүнде түркмен дайханында революцион дүшүн-же бирден эмеле гелмеди. Ол көп ялчышыклары башдан ге-чирди, шул ялчышыкларың ичинде өсди, бишишди, иң со-нунда догры ёла гирди. Шунуң үчин-де, Артыгы Иваның янындан гидени үчин айыппап билмерис. Романың реалистик хәсиети хем әдил шундан ыбаратдыр. Биз Артыгың херекетле-риндеки гаршылыклары танкытлап билерис. Меселем, Артык Иваның янындан Советлерде Гуллы ханың боланы үчин гидйәр, а Халпазар байың бар еринде Эзизинкиде нәме ишлейәр? ди-

ен сорагы гоюп билерис. Эмма умумы принципи, ягны Артыгын ялчышмагыны ясама дийип айыплап билмерис, чунки шунуң өзи дурмушы реал гөркездегиң зерур шертлериниң бири-дир.

Макаланың авторы Артыгы гөвнүчөкгүликде айыплап, шу сепирлере эсасланяр.

Артык машгала дурмушы билен кемсиз адатланыпды. Айна она башга зат күйсетмейрди. Бу йыл алабахардан Тежениң дерясы зырмырлып гелип, Тежен гадымкы Тежене мензеп, дайхан оглы Артыгын овнук-ушак аладасыны хем унутдырыпды.

Ёкаркы сепирлер Артыгын «пессимистик» рухуны гөркездеме максады билен романдан цитата хөкмүнде алныпдыр. Гөрнүши ялы, бу сепирлерде хич хили пессимистик хең ёк, гайтам оларда ише, зэхмете ве яшайша болан хыжув айдың гөркезилепдир. Мундан башга-да, ёкаркы сепирлер билен багланышыкда автор языжыны гечмишиң зовалына гам чекижи адам хөкмүнде айыплажак хем боляр. Илки билен, авторың «гадымкы Тежен хақындакы арзылы сөзлериниң манасыны айдыңлашдырмак gerek» дийип язяр. Сүйтден ган гөзлежек болмалы дёл. Шэхерин белли-белли тарыхы процеси башдан гечиренлигини ким инкәр эдип билер? Шу ерде автор языжыны көнәни дабараландырыжы дийип гөркезжек боляр. Көнәниң бүтин габахат болшуны, көне жемгыетде түркмен зэхметкешлериниң чыгынсыз агыр ягдайыны түркмен эдебиятында Б. Кербабаевден говы, долы, догручыл гөркезен ким бар ахырын?

Артыгын Айна ве машгала дурмушы билен гызыкланмагыны макаланың авторы онуң революция ишинден совамагы, юрдуң ыкбалындан четлешмеги хөкмүнде дүшүндиржек боляр. Биринжиден, Артыгын юрта гидйән вакалардан хич вагт четде дурманлыгыны айтмак gerek. Галыберсе-де, машгала ве перзент кими гызыкландырмаяр ахырын? Бу адамчылыгын отрицател тарапы болман, эйсем онуң оңат ве положител тарапларының биридир.

Макаланың авторы Артыгы ганыгызгынлыкда айыплайр. Догры, Артык ганыгызгын бир тип хөкмүнде гөркезилйәр. Шол зерарлы ол көп шовсузлыклара-да душ боляр. Эмма мунуң реалистик хәсиетини ятдан чыкармак я-да инкәр этмек болмаз. Адам ахлагы белли бир жемгыет шертлериниң өнүмидир. Артыгын ганыгызгынлыгы нәмәни алапатландыряр? Онуң дуйгусының йитилигини, дашкы адалатсыз гаршылык-лара деррев жогап бермәге укыплыдыгыны гөркезийәр. Шунун билен бирликде, шу характерде Б. Кербабаев гечмиш түркмен милли ахлагының бир тарапыны хем гөркезенлигини, онда-да

реал гөркезенлигини айтмак gerek. Эмма бу характерин хәзирки вагтда положител ролуның ёклугы айры меселедир.

Макаланың авторы Артыгы гызма хәсиетде айыплап, шейле язяр: «Агсак мүрзе ве оңа мензешлер бугдайыны пайлашанда, алашасыны элинден алашларында, Айна билен гачмагы угра барманда, туссаг эдилеңде... Артык өзүниң хич зат эдип билмәнлигини ядындан чыкармалы дёл ахырын» (75 сах.). Дашкы адалатсыз гаршылыклары гахар билен гаршы алмак адам ахлагының тебигы айратынлыгыдыр. Дине говшак, өли дуйгулар мунуң терсине болуп билер. Шунуң үчинде, Артыгы гызма хәсиетде айыпламак болмаз. Автор Артык хич зат эдип билмеди дийип, Б. Кербабаеве гыжыт берйәр. Нәме үчин хич зат эдип билмеди? Артык элинден бугдайы, алашасы, Айнасы алнанда дымып отурдымы нәме? Шу вакаларда онуң гөркезен гахрыманчылыгы тапкытчының «гызма» дийип атландырян хәсиетиниң нетижесидир. Макалада башга-да шунуң ялы көбир овнук кемчиликлерин барлыгына гарамаздан, онуң романың бир нәче кемчиликлерини йүзе чыкарып биленлигини беллемек gerek.

«Айгытлы эдим» романының дөремеги түркмен совет эдебиятының газанан ин улы үстүнликлеринден бири болды. Романың авторы языжы Б. Кербабаев бу эсери үчин Сталин байрагына мынасып болды. Бу роман еке бир түркмен халкының арасында дёл, эйсем бүтин совет халкларының арасында хем, көбир дашары юртларда хем таналяр. Роман рус дилине хем совет халкларының эңчмесиниң диллерине тержиме эдилди.

Бу эсер үч саны улы бөлүмден ыбарат-болуп, онда языжы революцияның өнүсырасындакы түркмен зэхметкешлериниң агыр дурмушыны, Түркменистанда болан гражданык уршуны хем-де Совет хәкимиятиниң беркарар эдилишини чеперчилик билен гөркезийәр. Китабың биринжи бөлүми патыша хөкүметиниң йыкылан вагтына гелип гутаряр. Шуна ченли автор түркмен халкының башдан гечирен агыр ягдайыны суратландыряр. Языжы дурмуш хаыкатларына чемелешмекде бу эсеринде өңки эсерлеринден дуйпли тапавутланяр. Ол дурмушың дине бир дашкы суратыны чекмек билен канагатланман, эйсем онуң мазмуныны язып гөркезмәге ымтыляр ве халысалар барада коммунистик нукдай назардан өзүниң идеясыны өңе сүййәр. Сынып жемгыетде бәхбиди — бири-бириниң гаршысында дурия ики саны топарың, эксплуататор топарының ве эксплуатирленйәнлерин топарының боланлыгыны гөркезмек хем-де шу топарларың арасындакы барлышкысыз гөреши ве гаршылыгы беян этмегиң китабың эсасы өзени болуп

ен сорагы гоюп билерис. Эмма умумы принципи, ягны Артыгын ялчышмагыны ясама дийип айыплап билмерис, чунки шунуң өзи дурмушы реал гөркездегиң зерур шертлериниң биридир.

Макаланың авторы Артыгы гөвнүчөкгүликде айыплап, шу сепирлере эсасланяр.

Артык машгала дурмушы билен кемсиз адатланыпды. Айна оңа башга зат күйсетмейрди. Бу йыл алабахардан Тежениң дерясы зырмырлып гелип, Тежен гадымкы Тежене мензеп, дайхан оглы Артыгын овнук-ушак аладасыны хем унутдырыпды.

Ёкаркы сепирлер Артыгын «пессимистик» рухуны гөркездеме максады билен романдан цитата хөкмүнде алыныпдыр. Гөрнүши ялы, бу сепирлерде хич хили пессимистик хең ёк, гайтам оларда ише, зэхмете ве яшайша болан хыжув айдың гөркезилепдир. Мундан башга-да, ёкаркы сепирлер билен багланышыкда автор языжыны гечмишин зовалына гам чекижи адам хөкмүнде айыплажак хем боляр. Илки билен, авторың «гадымкы Тежен хақындакы арзылы сөзлериниң манасыны айдыңлашдырмак герек» дийип язяр. Сүйтден ган гөзлежек болмалы дёл. Шэхерин белли-белли тарыхы процеси башдан гечиренилигини ким инкәр эди билер? Шу ерде автор языжыны көнәни дабараландырыжы дийип гөркезжек боляр. Көнәниң бүтин габахат болшуны, көне жемгыетде түркмен зэхметкешлериниң чыгынысыз агыр ягдайыны түркмен эдебиятында Б. Кербабаевден говы, долы, догручы гөркезен ким бар ахырын?

Артыгын Айна ве машгала дурмушы билен гызыкланмагыны макаланың авторы онуң революция ишинден совамагы, юрдуң ыкбалындан четлешмеги хөкмүнде дүшүндиржек боляр. Биринжиден, Артыгын юрда гидийән вакалардан хич вагт четде дурманлыгыны айтмак герек. Галыберсе-де, машгала ве перзент кими гызыкландырмаяр ахырын? Бу адамчылыгын отрицател тарапы болман, эйсем онуң оңат ве положител тарапларының биридир.

Макаланың авторы Артыгы ганыгызгынлыкда айыплайр. Догры, Артык ганыгызгын бир тип хөкмүнде гөркезилйәр. Шол зерарлы ол көп шовсузлыклар-да душ боляр. Эмма мунуң реалистик хәсиетини ятдан чыкармак я-да инкәр этмек болмаз. Адам ахлагы белли бир жемгыет шертлериниң өнүмидир. Артыгын ганыгызгынлыгы нәмәни алапатландыряр? Онун дуйгусының йитилигини, дашкы адалатсыз гаршылыклар-да деррев жогап бермәге укыплыдыгыны гөркезийәр. Шунун билен бирликде, шу характерде Б. Кербабаев гечмиш түркмен милли ахлагының бир тарапыны хем гөркезенлигини, онда-да

реал гөркезенлигини айтмак герек. Эмма бу характерин хәзирки вагтда положител ролуның ёклугы айры меселедир.

Макаланың авторы Артыгы гызма хәсиетде айыплап, шейле язяр: «Агсак мүрзе ве оңа мензешлер бугдайыны пайлацанда, алашасыны элинден алаңларында, Айна билен гачмагы угра барманда, туссаг эдиленде... Артык өзүниң хич зат эди билмәнлигини ядындан чыкармалы дёл ахырын» (75 сах.). Дашкы адалатсыз гаршылыклары гахар билен гаршы алмак адам ахлагының тебигы айратынлыгыдыр. Дине гөвшак, өли дуйгулар мунуң терсине болуп билер. Шунуң үчинде, Артыгы гызма хәсиетде айыпламак болмаз. Автор Артык хич зат эди билмеди дийип, Б. Кербабаеве гыжыт берйәр. Нәме үчин хич зат эди билмеди? Артык элинден бугдайы, алашасы, Айнасы алнанда дымып отурдымы нәме? Шу вакаларда онуң гөркезен гахрыманчылыгы танкытчының «гызма» дийип атландырян хәсиетиниң нетижесидир. Макалада башга-да шунуң ялы көбир овнук кемчиликлерин барлыгына гарамаздан, онуң романың бир нәче кемчиликлерини йүзе чыкарып биленлигини беллемек герек.

«Айгытлы эдим» романының дөремеги түркмен совет эдебиятының газанан ин улы үстүнликлеринден бири болды. Романың авторы языжы Б. Кербабаев бу эсери үчин Сталин байрагына мынасып болды. Бу роман еке бир түркмен халкының арасында дёл, эйсем бүтин совет халкларының арасында хем, көбир дашары юртларда хем таналяр. Роман рус дилине хем совет халкларының энчемесиниң диллерине тержиме эдилди.

Бу эсер үч саны улы бөлүмден ыбарат-болуп, онда языжы революцияның өнүсирасындакы түркмен зэхметкешлериниң агыр дурмушыны, Түркменистанда болан гражданык уршуны хем-де Совет хәкимиятиниң беркарар эдилишини чеперчилик билен гөркезийәр. Китабың биринжи бөлүми патыша хөкүметиниң йыкылан вагтына гелип гутаряр. Шуңа ченли автор түркмен халкының башдан гечирен агыр ягдайыны суратландыряр. Языжы дурмуш хақыкатларына чемелешмекде бу эсеринде өңки эсерлеринден дуйпли тапавутланяр. Ол дурмушын дине бир дашкы суратыны чекмек билен канагатланман, эйсем онуң мазмуныны язып гөркезмәге ымтыляр ве халысалар барада коммунистик нукдай назардан өзүниң идеясыны өңе сүрийәр. Сынып жемгыетде бәхбиди — бири-бириниң гаршысында дуран ики саны топарың, эксплуататор топарының ве эксплуатирленйәнлериниң топарының боланлыгыны гөркезмек хем-де шу топарларың арасындакы барлышыксыз гөреши ве гаршылыгы бөян этмегиң, китабың эсасы өзени болуп

дуряндыгыны илки билеп гечмек зерурдыр. Шол дөвүр түркмен дурмушыны догры гөркезмек үчин языжы романда умумылашдырыжы хәснети болан кән-кән адамлары гатнашдырар ве оларың хер хайсы өзлериниң жемгыетчилик чыкышы, дүшүнжеси, ахлагы боюнча айры-айры топарларың векили болуп гатнашарлар.

Эсерде ээилден дайхан көпчүлигиниң өңде барыжы векили хөкмүнде Артык гатнашар. Дайхан көпчүлигиниң гечмишдәки агыр-дурмушыны Артыгың образында языжы догручыл гөркезипдир. Шунда ер-сүв меселеси, дайхан көпчүлиги билеп феодаллар арасындакы гаршылык ве милли ээилише гаршы халкың протести языжының үнс меркезинде дурар. Китапта багланыш эсасы гаршылык, ер-сүв меселеси барада башланар. Мирап сайлавында гарыплар билеп байлар арасында йүзе чыкан гаршылык соң яйбаңланып гидйән хадысаларың башлангыжы болуп хызмат эдйәр. Шол дөвүр дурмушыны догручыл беян этмек үчин гаршылыгың ер-сүв үстүнде башланмагы макулдыр, чүнки ериң-сүвүң феодалларың, байларың элинде болуп дурап махалында эсасы бөлүми дайхан болан түркмен халкы үчин бу меселе иң әхмиедли меселелерденди.

Мирап сайлавында Артыгың ве бейлеки гарыпларың протестине гарамаздан, Халназар бай сайланар. Артык билеп Халназар байың арасында дүвден дүвүн эксплуататорлар билеп эксплуатирленйәнлериң арасындакы гаршылык хөкмүнде соңкы вакаларда, ер өлчегинде, хашарда, хармап алнанда, машгала меселесинде ве башга хадысаларда гитдигиче йитилешйәр. Шу вакаларың үсти билеп дайхан көпчүлигиниң байлар тарапыңдан вагшыларча эксплуатирленип гелендигини языжы реал суратда гөркезйәр. Артык нәче ишлесе-де, элини ювуп бош чыкар, онуң зәхмет хасылы Халназара ве шуңа мензешлерс сиңйәр. Ерли феодалларың газанлы эксплуатациясыңдан башга-да, Арутюн хожайның типинде яңы дөрәп угран сөвда буржуазиясының халкы таламакда бейлеки эксплуататорлар билеп агзыбирлигини языжы ныгтап гөркезйәр. Халкы эзмекде патыша чиновниклери-де гатнашар. Буларың үстесине-де империалистик уруш довам эдйәр. Онуң бүтин агрармы болса сада адамларың, халк көпчүлигиниң гершине дүшйәр. Уруш салгыды баханасы билеп Артыгың еке-тәк иш малы болан алашасыны алярлар. Ашақы гатлак бирсыхлы гурпдан дүшйәр ве гедайлашар, ёкары гатлак болса бирсыхлы байлашар ве семрейәр. Ине, шу ягдайлар кем-кемдеп Артыгың дүшүнжесине тәсир эдип башлар. Артык өзүниң хем көпчүлигиң ээилйәнлигине ве ээйәнлериң кимлердигине дүшүнйәр. Шейле-де болса, ол ээижилере гаршы нәхили гөреш алып бармалыдыгыны билмейәр. Ине, шу арада китапта өңде

барыжы рус революцион пролетариатының векили болуп гатнашар Иван Чернышов билеп Артыгың арасында достлук арагатнашыгы башланар. Жемгыетдәки барлышыксыз сынплар, эксплуатация ве уруш сырлары хем-де ондан гутулмагың догры ёлы хакында Иван Артыга дүшүндирийәр. Бир бада бу дүшүнже Артыкда эмеле гелен ялы болуп гөрүңсе-де, онуң соңкы херкетлери мунуң терсини тассыкларлар. Ёзлериниң ээилйәнлигине хем-де кимлериң ээйәнлигине дүшүнөн, эмма гөреш усулыны билмейән дайханлар, Артык башлыклайын, Ээизин халк аладасы хакындакы алдавына ынанып, патыша хөкүметиниң үстүне чозарлар. Чозуш шовсуз гутарып, Артыгың зындана дүшмегине себәп боляр.

Шол дөвүр түркмен жемгыети билеп багланышыкда сада түркмен дайханында болуп билжек ахлагың гөрелдели пусгасыны автор Артыгың образында берип билипдир. Артык йити, онуң дуйгусы дашкы гаршылыклар тиз гайтавул берйәр. Ол ёкары гатлак векиллериң, ээижилери чуңкур йүрекден йигренйәр. Шунуң билеп бирликде, Артык өрән мерт. Халназар байың ве бейлеки ёкары гатлак векиллериң пыссы-пыжурлыкларыны ве оларың габахат мораль кешбини биржик-де чекинемәп, көп ерлерде оларың өз йүзлериңе дуруп айдыр. Ёзүниң максады угрундакы гөрешде Артыгы хич бир зат горкузып билмейәр. Дурнуклылык, тутаньерлилик билеп өзүниң ишини довам этдирйәр. Ерли феодаллар, патыша чиновниклери Артыгың шекилинде өзлерине горкуңч бир душман гөрүп, оны ёк этмек угрунда хер хили габахат ишлере эл урарлар. Артык ээижилери йигренмек билеп бирликде, ээилйән халк көпчүлигини—өз зәхметкеш халкыны чуң йүрекден сөййәр. Халк билеп биле яшар, онуң бәхбиди, азатлыгы угрунда өз сада дүшүнжеси боюнча гөрешйәр. Халкың ишиниң ровачлыгы угрунда хич бир кынчылыкдан, хатда өлүме гитмекден хем гайтмаяр. Шунуң үчин-де, дайхан көпчүлиги, халк оны өзүниң гахрыман оглы хөкмүнде сөййәр ве оңа бил баглаяр.

Артыгың өз якынындакы адамлар—әжеси, жигиси, сөйгүлиси Айна, достлары Иван ве Ашыр билеп болан арагатнашыклары пәк йүреклилик ве адамкәрчилик эсасында гөркезилипдир. Шоларың хер бири билеп болан арагатнашыкда Артыгың ахлагы йүзе чыкар. Онда, айдалы, байлара, руханылара, көшк адамларына, чиновниклере, буржуаз жемгыетде өсен адамлара махсус болан яланчылык, икийүзлүлик, яранжаңлык, хыанат ве огурлык, сөзүң гысгасы, адам ахлагының пәс ве ярамаз тарапларыны Артыкда гөрмек болмаяр. Языжы Артыгың төверек билеп хусусы арагатнашыгыны, ахлагыны ёкары гатлак ахлагына гаршы гоюп, гелжеги бар болан бир зат хөкмүнде өзүниң идеалы эдип өңе сүрүпдир.

Артыгын ахлагының говы тарапларының бири-де, онуң зэхмет сөйүжилигидир. Онуң бу ахлагы ёлдашлары билең иш мейданында, иш алып барып махалында айдың йүзе чыкяр. Артыкда ёлдашларының зэхметинден пейдаланмак дуйгусы бүтинлейин ёк. Ол зэхмет чекип, намыслы яшамагы хемме затдан ёкарда гойяр.

Артык нэче хорланса-да, нэче агыр ягдайлар дүшсе-де рухдан дүшмейяр. Гелжеге ве еңше болан ынам хич вагт онуң рухунда сөнмейяр, шунуң үчин-де ол душманларын өңүнде суссуеслик эдиپ мүззерилмейяр. Буларын хеммеси Артыгын оңайлы тарапларыдыр. Китабың соңкы бөлүмлеринде газалы гөрешлериң ве сынагларың ичинде онуң ахлагының бу тараплары хас хем камиллешйяр ве гөрелде боларлык дережэ етйяр.

Артыгын ахлагының хилини аныклайжы айратынлык хөкмүнде белленип гечилмели тарапың бири-де, онуң гылыгының умумы алапында агырлыгыдыр. Ол хеминше чылакай гүррүн этмеги, чылакай болмагы сөйяр, өзүни хем шейле алып баряр, хеминше гүррүндере чылакай жогап берйяр. Шат психика Артыкда ёк. Мунуң эсасы себэбини языжы шол дөвүр түркмениң агыр дурмушы дийип догры гөркезйяр. Чүнки нэхили дурмуш болса, адамларда шонуң ялы хем ахлак боляр. Башгача айданында, адамлардакы ахлагы дурмуш дөредйяр. Газалы эксплуатацияның элхенч хорлукларының, махрумчылыкларының ичинде Артыкда шат психиканың болуп билмежекдиги өз-өзүнден дүшнүклидир. Шунуң үчин-де, Артыгын бу тарапының-да шол дөвүр үчин типики бир хадыса дийип дүшүнүп, языжының оны догручыл гөркезенлигини айтмак герек.

Ёкарда ятланып гечилиши ялы, китабың биринжи бөлүминде Артыкда марксистик революцион дүшүнже пугталанып билмейяр. Ол душманың кимлигине дүшүнөң-де болса, душманга гаршы гөрешип ёлуны сайгармак дережесине ченли өсүп билмейяр. Шунуң үчин-де, ол ялчышып, Эзизин тарапына гечйяр. Эмма онуң ахлагындакы ёкарда гөркезилең айратынлыктар ондан айрылып хич ере гитмейяр. Шунуң билең-де, языжы гелжекдэки агыр сынанышыктарын ве тежрибелериң ичинде-де онуң өсмелидигини, камиллешмелидигини, дүшүнжели революционерге өврүмелидигини ныгтап гөркезйяр. Хут китабың биринжи бөлүминде-де, Артык көп чылшырымлы хадысалары башындан гечирйяр. Илки Халназар билең башланан хусусы гаршылык кем-кемден өсүп, жемгыетчилик хасиетине өврүлйяр. Хусусы гаршылык, гөреш сынпы гөрешлере ве гаршылыктары барып етйяр. Эмма Артыгын дүшүнжесиниң өсүп етишмелидиги зерарлы, онуң мораль ве рухы гүйжи дүшүнжели бир сурагта эзижи гатлага гаршы угрукдырылмаяр. Шонуң би-

лең-де, языжы түркмен дайхан көпчүлигинде революцион дүшүнжениң бирден эмеле гелмэнлигини, ялчылык диең задын онда боланлыгыны гөркезйяр. Эмма ахырында Артык Чернышовын көмеги билең чылшырымлы вакаларың арасында тербиеленйяр ве хақыкы революционерге өврүлип, тэ умумы душманың соңуна чыкылыпча большевиклериң тарапында дуруп урушяр.

Артыгын сөйгүлиси Айна көне жемгыетдэки хукуксыз ве хемайтсыз түркмен гызларының образыдыр. Артык билең Айнаның сөйгүсинде гечмиште сөйгиниң нэхили вагшылык билең депеленендигини ачык гөрмөк боляр. Ислегине гарамаздап, ол өз ата-энеси тарапындан Халназарын оглуна сатыляр. Көне жемгыетде түркмен дессуры боюнча гызың ата-эне эркине гаршы херекет этмеги габахат хасап эдилең-де болса, Айна ол дессура гаршы чыкып, сөйгүлиси Артык билең гачяр. Эмма ол эле дүшйяр. Айнаның образында языжы шол дөвүр түркмен гызының иң оңат хасиетлерини берипдир. Айнаның биринжи айратынлыгы онуң дурмуш гурмак ислейән адамсының илки билең ахлак айратынлыгыны хемме затдан ёкарда гоймагыдыр. Айна байлыгы болмадык гарып, эмма хақыкы сөйгүси, адамкөрчилик дуйгусы ве пэк ахлагы болан Артык билең яшамагы, бай, эмма адамкөрчилик кешби болмадык вагшы бай оглы билең яшамакдан хас говы гөрйяр. Диймек, шол дөвүрүн аяллары нэче дүшүнже тарапдан ашакда болан-да болсалар, нэче агыр ягдайда яшан-да болсалар, оларда азат яшамага болан ымтылыш, зулма ве деңсизлиге гаршы протест билдирмөк дуйгусы бар экени.

Айнаның дурмуклыгы, өз сөйгүлисине болан вепасы окыжыда тэсир дөредйяр.

Айнаны Балла алып бермегиң иши гутарып, Халназарын өйүнде той гидип дуран гижеси Айна Артык билең гачып гидйяр. Эртеси Баллы атланып, ызчының көмеги билең Айнаны тапяр. Онуң еке өзүди. Артык ёкды. Баллының гамчысына Айна:

—Этими дограм-дограм эдип, итин өңүне атсаң-да, мендең жогап алмарсың. Сениң ялы итин гойнуна гиренимден, ериң астына гиреними мүн эссе ягыш гөрерин.—

дийип жогап берйяр.

Ёкаркы сетирлерде, эгер, бир тарапдан, гечмиште залым бай-феодалларын зэхметкеш аял-гызлара хукуксыз гырнактар хөкмүнде гарап, олары айылганч жезалара сезевар эдип гелендиклери гөрүнйән болса, икинжиден, шол айылганч жезаларын астында хем зэхметкеш аялларын деңсизлиге ве зулма

гаршы протестиниң дүрли гөрнүшде йүзе чыкып гелепчилигини гөрмөк боляр. Түркмен зэхметкеш аялларының иң говы хәсиети өзүниң ёлдашына болан вепалылык, онуң намысына хыянат этмезлик, вагшы бай оглуны йигренмеклик Айнаның образында реал гөркезилидир.

Шулар билен бирликде, языжы Айнаның ишпәңчилигини ве зэхметкешлигини, чепер эл хүнәрини, өз зэхмети аркалы Артык зындана дүшөн махалында онуң ызыны ондурышыны ынандырыжы беян эдиридир. Шунуң ялы хақыкатларда оқыжы түркмен зэхметкеш аялларының гечмишиндәки асыллы дәплерини ачык гөрүп билйәр. Айна, элбетде, совет дөврүниң гызы дәлдир. Онуң совады ёк, дүшүнжеси пес, өзүниң хукугына дүшүнмейәр. Жемгыетчилик ишине гатнашып билмейәр. Онуң ахлак белентлиги совет дөврүниң гызындакы ялы хемме тарапдан кәмиллешен хем дүшүнжелли дәлдир. Онуң өз дөври үчин типиклиги ве реаллыгы хем ине шундадыр. Йөне соңкы вакаларың ичинде дурмушың өсүши билен онуң хем өсенлигини, ёкары галайлыгыны айтмак гөрөк.

Иван Чернышов романда рус революцион пролетариатының векили болуп гатнашяр. Ол эксплуатация, уршун сырлары, ондан гутулмагың марксистик ёлы хақында Артыга дүшүндирйәр. Чернышовың образында языжы рус пролетариатының үсти билен түркмен зэхметкешлериниң арасына революцион идеяның яйрап угранлыгыны хем рус революцион пролетариатының душман сынпа гаршы гөрөшде ёлбашчылык ролуны гөркезйәр. Чернышовың сыясы иш алып бармагы нетижесинде бир несил революцион рухда тербиеленип етишйәр. Артыгың, Мавының дүшүнже тайдан өзгермегинде Чернышов эгирт улы роль ойнаяр. Шулар билен бирликде, онуң образында коммунистик ахлагың көп тараплары догручыл берлилдир. Эмма онуң дайхан көпчүлиги билен арагатнашыгының говшаклыгыны беллемек гөрөк.

Романың тәзе редакциясында Чернышовың образы өңки болшундан йитилешдирилилдир. Китабың биринжи нешринде дайханларың Эзиз башлыклайың патыша хөкүметине гаршы эден хүжүмини Чернышов голдаяр. Уршун хәсиети ол уруш билен, нәхили сыясатың алнып барылянлыгы билен хем онуң башында хайсы сынпың дурянлыгы билен кесгитленйәр. Романда гөркезилишине гөрә, бу хүжүмиң башында эксплуататор сынп дуряр ве ол реакцион ыслам дининиң шыгары астында гечйәр. Китабың биринжи нешринде шу чозушы Чернышов голдаяр. Эмма тәзе редакцияда Чернышов оны голдамаяр.

Чернышовың образы партия пропагандасыны алып бармакда хем өңкүсиден йитилешдирилилдир. Китабың тәзе ре-

дакциясында ол Артыга листовка яйратмаклыгы табшыряр. Бу болса биринжи неширде ёк. Чернышов Гуллы хан барасында хем тәзе редакцияда өңкүден айгытлы херекет эдйәр. Романың соңкы вариантында Чернышов Гуллы ханы советден чыкармак үчин көп тагалла эдйәр. Йөне советде энтөк башгада дөнүклериң барлыгы зерарлы сес азлык эдйәр ве бирбада оны чыкармак миессер болмаяр. Шейлеликде хем Гуллы ханың советде узак галмагы ве онуң себаби типик берлилдир хем-де Чернышовың херекети максада лайык гөркезилилдир. Биринжи неширде болса, Чернышов Гуллы хан барада өрән пассив херекет эдйәрди.

Китапда оңайлы херекет эдйән башгада бир нәче персонажлар бар. Ол жүмледен: Ашыр, Мавы, Нуржахан, Гандым.

Китапда гөркезилийән Халназар бай эксплуататор оба феодалының типик образыдыр. Онуң образында языжы эзинжи байларың вагшы кешбини ве бүтин ахлак песлигини ачып гөркезипдир. Халназарың ымтыян соңкы максады мүмкин болдугыча көп байлык газанмак. Онуң дүшүнжеси, пикири, ахлагы, дуйгусы, ине хеммеси шуна боюн эгдирилен. Ол өзүниң шу максады угрунда хич бир ахлак бозуклыгындан чекинмейәр. Халназарың дүшүнжеси боюнча зэхметкеш адамлары таламан, эксплуатирлемән баямак мүмкин дәл. Эксплуатирлемек үчин болса, халкы алдамалы, ялан сөзлемели, адамларың гөвнүне дегмели, гөрөк болан еринде зорлук этмели, гараз мүмкин болан әхли габахат усуллара ёл берилийәр.

Артык билен Халназарың арасындакы конфликт миран сайлавында башланыпды дийип, биз ёкарда белләп гечипдик. Мираплыгы зэхметкеш дайханлары эксплуатирлемегин аматлы бир ярагы дийип дүшүнип, ол «руханы идеологың» — хожамың көмеги билен бу максадына етйәр. Ол миранлык везипесини эксплуатация гуралы хөкмүнде пейдаланяр. Онуң огурлыгының үстүни бир нәче гезек Артык ачяр. Халназарың экин ерлериниң говы бөлеклерини, сувун аграмлы бөлүмини өзүне гечирип, зэхметкеш көпчүдиги өзүниң эсасы гүзеран чешмесинден махрум этмеги, санашыкдакы огурлыгы, өзүниң хусусы бәхбиди үчин Арутюн хожайның өңүнде яранжанлык эди, халкың бәхбидине хыянат этмеги, халкың уруш ве гахатлык зерарлы ачык чекйән махалында галлаларыны ере гөмүп сакламагы, гапысындакы батрақлары Мавы, Майса барадакы рехимсизлиги — шуларың хеммеси байың вагшы ички портретини айдың гөркезйәр ве оңа гаршы оқыжыда гахар-газап дөрөдйәр.

Мәмметвели хожам эксплуататор сынпларың агалыгыны, байларың зулмуны идея тайдан диниң ады билен макуллаян ве аклаян кеззап руханыларың векилидир. Дин хемме затлар,

шол санда эзмек ве эзилмек, бай ве гарыплык хулайың буй-
ругдыр, ондан гачып гутулып болмаз дийип дүшүндүрйөр.
Зулум чекйән халк көпчүлигини зулум гаршысында сабырлы
болмага, чыдамага, «ол дүнйениң» эшретине гарашмага ча-
гырар. Шейлелик билен, халкы наданлашдырар, зэхметкешле-
риң революцион рухуны өлдүрйөр, оларың дүшүнжесиниң
айылмагына ве дүнйә хадысаларына ылмы нукдай назардан
гарамаклыга олар мүмкинчилик бермейөр. Хут шунуң ялы
везипелери хем хожам Халназарың, Арутюның ве гайры экс-
плуататорларың зулмуны акламак ве бэхбидини горамак үчин
ерине етирйөр. Языжы хожамың үсти билен диниң эксплуата-
ция идеологиясыны, дин векиллериниң бозук мораль кешбини
догручыл гөркезин, онуң зэхметкешлериң ганым душманыды-
гыны беян эдипдир.

Китапда гатнашян волостнойлар, арчынлар, мираплар, дил-
мач ве башгалар патыша хөкүметиниң ерли халкы аңсат хем
парахатчылыкда таламак ве эзмек максады билен онуң өз
арасындан етишдирйән ве сайлап тапан эрксиз гуралларың
образыдыр. Буларың жемгыетдәки орнуны ве везипесини
языжы арчының: «...биз полковник аганың ити. Ол бизи нирә
күшгүрсө, биз шол яна бакан йөремели» диен хут өз сөзле-
ринде йүзе чыкарар. Буларың ахлагыны языжы, биринжи но-
батда, оларың зэхметкеш адамлар билен болан арагатнашы-
гында йүзе чыкарыпдыр. Буларда рехим, адамчылык дуйгусы
өк. Реакцияның бейнисиз сакчы көпеги хөкмүнде олар гайры
эксплуататорлар ве гошун билен бирликде зэхметкеш илатың
зулма гаршы болан гахар-газабыны таяк, зындан, демир ве
от билен гаршы алярлар. Буларың мораль кешбини языжы
еке бир халк билен арагатнашыгында йүзе чыкарман, эйсем
оларың өз бири-бири билен болан арагатнашыгында хем йүзе
чыкарыпдыр. Полковнигиң гаршысында дилмач билен бир
адам дур. Гүррүң халы хақында баряр.

Гүррүң оларың арасында сыпайычылык билен гидйән-де
болса, шол сыпайы сөзлериң ашагында эксплуататорларың
өз арагатнашыгының нәхили эсасдалыгыны окыжы айдың
гөрийөр. Шахсыет, адамкәрчилик хич хили роль ойнамаяр.
Хемме меселәни оларың арасында пул ве пара чөзйөр. Арчын
пара берип орун аляр, чүнки ол онуң эссесини йүзе барабар
эдиң халкдан чыкаржакдыгына дүшүнйөр. Муна дилмач-да
дүшүнйөр, полковник-де дүшүнйөр. Бу хакда олар дымсалар-
да, хер халда оларың ички дүнйәси шейле.

Бу адамларың арасында Жумадурды семаварчыныңкыда
палавдан ве арактан соң карт ойнамак башланяр. Йөнекей
вагтта бири-бирине мәхрибан болуп гөрүнйән адамлар бу ер-
де гаршыма-гаршы отуруп, шейле бир ачгөзлүлик билен би-

ри-бирини соймак ве таламак үчин жан эдйәрлер. Бу эпизодда
эгер, бир тарапдан, халкың хасабына кейп чекйәндиклери, ола-
рың мугтхордугы гөркезилйән болса, икинжи тарапдан, оларың
бири-бирини таламакда хич бир утанжының өкдугыны айдың
гөрмек боляр. Адамкәрчилик, дуйгы, выждан—хемме зат ола-
рың дүшүнжеси боюнча пул билен баглы. Көп хадысаларда
языжы эксплуататор топарың мораль чүйрүклигини реал гөр-
кезйөр. Онуң гаршысында өз идеалыны, зэхмет ахлагыны өңе
сүрийөр.

Эзиз—хан болмагың күйүне дүшен залым феодалың типидир.
Ол халкың патыша хөкүметине ве ерли эзижилере гаршы бо-
лан гахарыны («халкың аладасы» пердеси астында гизленип),
өзүниң шум максады үчин пейдаланяр. Алданан дайхан көп-
чүлиги бирбада онуң ызына дүшсе-де, ол өз максадына
етип билмән, дашары юрда гачмага межбур боляр. Языжы
Эзизниң ганхор кешбини гөркезмегиң хөтдесинден гелип билен-
де болса, онуң аркасында иңлис империализминиң дуранлы-
гыны, Эзизниң бир оюнжакдыгыны ве өз халкының бэхбидини
иңлис империализмине гөвүнжеңлик билен сатмага тайяр бо-
лан хайынлыгыны ачык гөркезин, онуң хақыкы кешбини паш
эдиң билмәндир.

Романың тәзе редакциясында Эзиз ханың образында эп-
эсли өзгериш әмеле гелипдир. Китабың биринжи нешринде
Эзизниң образы болшундан улалдылып, өзбашдак сыясаты
алып баран шахсыет хөкмүнде гөркезилйәрди. Бу кемчилик
өз вагтында танкытчылар тарапындан гөркезилипди. Языжы
шол гөркезмелер эсасында Эзизниң образыны яңадан ишлән-
дир. Шунда авторың эсасы үнси Эзизниң иңлис империализми-
ниң дикмесилигини ачык гөркезмеклиге угрукдырылыпдыр.
Биз шолардан кәбириниң үстүнде дуруп гечйәрис.

Эзиз Жүнейдин янына гелийөр. Китабың биринжи нешрин-
де Жүнейит Эзизе несихат берип, онуң демир ёл билен ойну-
ның дең гелмежегини, шоңа гөрә-де бир ерде отурымлы бол-
маң, хемише бир яныны бош тутмалыдыгыны, герек боланда
шәхерн чапып, герек боланда гума гачмалыдыгыны айдяр.
Эзиз онуң маслахатыны макул тапяр.

Романың тәзе редакциясында Жүнейит ёкаркы маслахат
билен бирликде, бир улы дөвлете даянмасаң ханлыгы узак
саклап болмажакдыгыны айдяр. Шол улы дөвлетиң иңлис
дөвлетидигини мәлим эдйөр. Эзиз Жүнейит билен ылалашяр.
Шейлеликте, шу ерден башлап, Эзизниң хақыкы кешби йүзе
чыкып уграр.

Эзиз Осипов билен душушяр. Эйранда дурян иңлис мис-
сиясы барада Эзизниң пикирини Осипов билмек ислейөр. Рома-
ның биринжи нешринде Эзиз иңлислер билен биле ишлемек-

лиги үзүл-кесил рет эдйэр. Олары халкың ганым душманы дийип тассыклар. Китабың тэзе редакциясында Эзиз Осиповы голдаяр. Индислер үчин ишлемеклиги, герек махалында оларың Бухарадакы дикмесине көмөк бермөге тайынлыгыны билдирйэр.

Үчүнжи китапда Эзизи индис харбы судуның өңүнде гөрйәрис. Биринжи неширде Эзиз судуң өңүнде өрән белент ве батыргай геплейэр. Өзүнің индислере ачык душмандыгыны чекинмән айдыр. Бу ерде ол хут халк гахрымаңы ялы болуп херекет эдйэр. Китабың икинжи редакциясында Эзизин дөнүк кешби суд өңүнде гутарныкы паш боляр. Эзиз генерал Маллесона, капитан Тиг Жонса вепалыдыгыны, өз дирилигинин шолара баглыдыгыны, өлсе-де шу пикир билен мазара биле гитжекдигини айдыр.

Халк арасында әхтибарыны йитиренден соң, Эзизин өз хожайынлары тарапындан йыгналмагында индис империализминин чылшырымлы сыясаты чуңкур паш эдилепдир. Эзизин ыкбалы дөнүклөр үчин өрән пент берижи ве оларың язгыды үчин типикдир.

«Айгытлы әдим» романы түркмен әдебиятының тарыхында илкинжи дөрән реалистик романдыр. Романда классыкы әдебията, меселем, дессанлара гаранда нәме тәзелик бар?

Романың тәзелиги, биринжи нобатда, онуң дурмушы реал гөркезмегиндедир.

Бу барада совет языжыларының, шол санда Б. Кербабевин рус классык реалистик прозасына даянып, Гоголын, Чернышевскинин, Л. Толстойның ве бейлекилерин гөрелдели дәплерини довам этдирип, оны өсдүрйәндиклерини биринжи нобатда беллемек герек. Түркмен классыкы әдебиятында «Лейли-Межнун», «Шасенем-Гарып», «Зөхре-Тахыр» дессанларында дурмушын кәбир тараплары реал гөркезилең-де болса, хениз шол эсерлерде дурмушдан үзнә болан фантазияның эсли орун тутянлыгыны ятдан чыкармак болмаз. Бу эсерлерин гахрыманлары Лейли ве Межнун, Шасенем ве Гарып, Зөхре ве Тахыр өзлеринин көп тараплары боюнча шол дөвүр түркмен йигитлеринин ве гызларының типик образлары дәлдир. Артык билен Тахырын арасындакы умумылык—оларың икисинин-де эзилйәнлигидир ве бейлеки тарапларында болса улы тапавут бар. Тахыр ишден, зәхметден үзнә, ышк ёлуның сергезданы, рухы тайдан говшак, дини дүшүнжели, өзүнің көп тараплары боюнча реал дурмушда болмадык фантастик бир типдир. Онуң образында шол дөвүрдәки газаплы эксплуатация сезевар эдилең зәхметкеш адамларың хақыкы хәсиетлерини хемме тараплайын гөрмөк болмаяр. Әмма Артыгың образы ве ахлак ай-

ратынлыклары, ёкарда гөркезилиши ялы, реалдыр ве өз дөври үчин типикдир.

Айна билең Зөхрәнин аратапавуды хақында хем шуны айтмак герек. Диймек, дурмушы догручы гөркезмекде түркмен совет чепер прозасы билең гечмиш дессанларың арасында улы тапавут барлыгы гүррүңсиздир.

«Айгытлы әдим» романында революцияның өң япында түркмен дурмушыны айдың ве хемме тараплы гөрүп билйәрис. Халкың гарып ыкдысады ягдайы ве ызагадак медени дерекжеси, газаплы эксплуатация, сынпы гөреш, Түркменистанда гражданлык уршы, индис интервентлеринин вагшычылыклары ве байга ыкдысады хем-де сыясы хадысалар романда реал гөркезилйэр. Автор түркмен обасының кешбини, халкың дәп-дессурыны, урп-адатыны, сада адамларың бири-бирине болан арагатнашыгыны, хәсетини долы гөркезийэр. Романы окан махалында, түркмен дурмушы хемме тараплайын окыжының гөз өңүнде жемленийэр. Автор реал гөркезийән вакаларына марксистик-ленинчилик нукдай назардан чемелешйэр. Ине, шу жәхтден хем ол түркмен классыкы әдебиятында тапавутланяр. Догры, гечмишде адамзат медениетинин газанан үстүнликлери ве онуң говы тараплары, шол санда гечмиш түркмен әдебиятының говы тараплары бизин үчин пейдалыдыр. Биз олара даянмалыдырыс ве оны өсдүрмелидирис. Шунуң билең бирликде, совет әдебиятының, совет реалистик сунгатының довам этдирйән ве өсдүрйән дәплеринин биринжи нобатда рус классыкы прозасында эсасының гойланлыгыны айтмак герек. Л. Толстойның дөредижилигине В. И. Ленин «Рус революциясының айнасы» дийип баха берди.

Гоголын «Өли жаплар» днен эсери ве башгалары, Шедринин эсерлери, Чеховың хекаялары шол дөвүр рус дурмушыны реал беян эдил, оны тапкытлаярлар ве өзлеринин идеяларыны өңе сүрийэрлер. Рус классыкы әдеби танкыдының бейик векиллери: Чернышевский, Белинский, Добролюбов ве бейлекилер элмыдама сунгатың догручы болмагы ве халка хызмат этмеклиги угрунда гөрешип гелдилер. В. И. Ленин «сынпы гөреш рухлы» эсерлери язан дийип, Чернышевскә баха берди. Добролюбов «дурмуш әдебиятың кадалары билең барман, әдебият дурмушын угурларына лайык уланыйлар» днен пикирин тарапында дурярды ве элмыдама әдебиятың эсасы чешмесиңнә хақыкат болмалыдыгыны гөркезийәрди. Дурмушы догручы гөркезмекде түркмен совет әдебияты, биринжи нобатда, ине, рус әдебиятының шейле дәплерине эсасланяр.

«Айгытлы әдим» романында халкылык меселеси хем түркмен классыкы әдебиятында өңе сүрлен халкылык меселесинден тапавутланяр. Мәлим болшы ялы, ёкарда ады тутулан

дессанларда Магтымгулының, Зелилинин, Кеминаниң дөреджилигинде халкың агыр дурмушыны гөркезмек ве эзижилери танкытламак хәснети бар. Шейле-де болса, классыкы әдебиятың бу векиллери әдебиятта халкылык меселесини сынпы гөреш билен утгашдырып билмәндирлер. «Зөһре-Тахыр» дессанында Молланепес Бабаханың габахат ишлерини паш әдйән болса, онуң гаршысында «адыл» патыша хөкмүнде Адыл шаны гойяр. Олар патышалык дүзгүниниң зулум ве эксплуатация эсасланяныгына дүшүнмәндирлер. «Патыша болмалы, эмма адыл болмалы» диең теорияның довам этдирерлик болуп билмежеклиги айдыңдыр.

Халкылык проблемасы рус классыкы әдебиятында түркмен классыкы әдебиятына гаранда хас йити гойлупдыр. Рус әдебият ылмының бейик векиллери: Белинский, Чернышевский, Добролюбов әдебиятың халкы болмалыдыгыны, онуң халкың, жемгыетиниң ыкбалындан үзе болуп билмежеклигини элмыдама айдып гелипдирлер. Олар әдебиятың халкың ислег-арзулары уgrundа, гөрешкең рухуның болмагы уgrundа ядавсыз гөрешипдирлер. Халкы эзийән, талаян патышалык дүзгүни оларың чуң йигренен зады болупдыр. Белинский өзүниң «Гогола хат» диең мешхур хатында халкың ишинден йүз дөндерени үчин, патыша хөкүметиниң тарапына гечени үчин Гоголы берк танкытлайр. «Бизин бүтин рус революцион-демократик публицистикамыз патыша гурлушына гаршы өрән газап жошяр ве халкың дүйп бәхбитлери уgrundа, халкы аңлы-билимли этмек уgrundа, онуң медениети уgrundа, патыша дүзгүниниң дузакларындап оны азат этмек уgrundа гөрешмегиниң асыллы хыжувы билен югрулыпдыр» дийип, еддап А. А. Жданов рус классыкы әдебиятының халкылыгыны айратын гөркезийәр.

Түркмен совет әдебияты халкылык меселесинде хем рус классыкы әдебиятының асыллы дәплерини довам этдирйәр ве оны өсдүрийәр. «Айгытлы әдим» романында языжы халкың агыр ягдайыны дуйгудашлык билен беян әдйәр, ёкары гатлагың векиллериң йигренжи йүзүни паш әдйәр. Патышалар, ханлар, феодаллар бар вагтында хақыкы адалатың ве азатлыгың болуп билмежеклигини гөркезип, оларың хәкимиятини йыкмаклыга автор зәхметкеш халкы рухландыряр. Патыша хөкүметиниң гошуп башлыкларыны, ерли феодаллары, ханлары, оларың канунсыз артыкмачлыкларыны канунлашдыряп векиллериңи, дашары юрт интервентлериңи, инлис ичалыларыны, — буларың хеммесини зәхметкеш халкың вагшы душманы хөкмүнде бир тарапта гоюп, оларың гаршысында өзүниң хукугыны ве азатлыгыны гораян халк көпчүлигини гойяр. Совет әдебиятының халкылыгы — ёкары типли халкылыкдыр. Рус классыкы прозасының бейик векиллери Коммунистик пар-

тия дөврүни, революцион пролетариат билен ёкары гатлак арасындакы чакнышыкларың дөврүни гөрүп билмедилер. Шона гөрә-де, оларың дөреджилигинде халкылык меселеси коммунистик партиялылык билен утгашып билмеди. Оларың әдебиятта гоюп гидеп бу асыллы дәбини А. М. Горький ёкары дережә («Эне») гөтерди. Биринжи болуп А. М. Горький әдебиятта халкылык меселесини коммунистик партиялылык билен утгашдырып, олары бири-биринден айрылмас эдип гөркезди. «Айгытлы әдим» романында хем халкылык коммунистик партиялылык билен утгашып, халкың бәхбиди партияның бәхбиди билен айрылмас суратда баглашыклы гөркезилйәр. Бу идея китабың башындап башлап, тә соңуна ченли үзүлмез зынжыр хөкмүнде довам әдйәр. Коммунистик партия халкың иң говы идеялары ве рөвшен гелжеги уgrundагы гөрешлерине, халкың ерли феодаллара, ак бандалара, дашары юрт интервенциясына гаршы алып баран гөрешине ёлбашчылык әдйәр. Бу хақыкаты автор Чернышовың, Куйбышевиң образларында гөркезипдир. Ол халкы мобилизлейәр, бирлешдирйәр, рухландыряр ве еңше тарап алып баряр. «Айгытлы әдим» романында халкылык пролетар интернационализми ве халкларың доганлык-достлук идеясы билен сазлашыкда гойлупдыр. Ине, шуларың хеммесини Коммунистик партия амала ашыряр ве она ёлбашчылык әдйәр. Романда халкылык меселесиниң ёкары типлиги-де ине шундадыр, ягны халкылык билен коммунистик партиялылыгың утгашянылыгындадыр.

«Айгытлы әдим» романында совет ватанчылыгы меселесинде догры чемелешилипдир. Совет ватанчылыгыны тарыхы болуп гечен ватанчылыкларың иң ёкары гөрнүши хөкмүнде гөркезип, автор онуң дөремегини совет Ватанының дөремегин билен багланышдыряр. Түркмен классыкы әдебиятының ватанчылык рухуны биз инкәр эдип билмерис. Эмма түркмен классыкы әдебиятында өңе сүрлен ватанчылыгың шол дөвр тарыхы шертлер билен багланышыклы болуп, онуң дар рамкада болайлыгыны белләп гечмегимиз герек. Догры, Магтымгулы әхли түркмен тайпаларыны бирлешдирмек идеясыны өңе сүрүпдир, ондан гечилеңде Зелили ве Сейди ялы шахырлар ватан мапысында илки билен өз доглан үлкелерине дүшүнйәрлер. Бу идеяның өз дөври үчин белли дережеде оңайлы хәснети болап-да болса, хәзирки дөвр үчин ызагалакдыр. Галыберсе-де, ватанчылык идеясының гаты байлыгы, онуң өз ватаның өзбашдаклыгыны, азатлыгыны кесеки юртбасарлардан горап сакламак, онуң ишиниң ровачлыгы уgrundа гөрешмек, зәхметкеш халкың бәхбидини горамак, эзижи эксплуататор сыппы йигренмек ве башга шунуң ялы белент идея-

лары өз ичине аялныгы гүррүнсиздир. Гечмишде ватаның бүтин байлыгының хөзирини аз санлы мугтхор гөрөн махалында, халкың болса өз ватанында ачлык ве гедайчылык чекен махалында зэхметкешлер үчин хакыкы ватаның болуп билмежеклиги айдыңдыр. Шунуң билең багланышыкда, түркмен классыкы эдебиятының векиллериниң халк бэхбидини ёкары гатлак бэхбидиниң чүрт-кесик гаршысына гоюп билмәндиклерини, умуман, ватаң хакында, байлар үчин-де, гарышлар үчин-де дең болан ватаң хакында гүррүң эдйәндиклерини айтмак гөрек. Совет эдебияты ватанчылык меселесинде СССР халкларының эдебиятының, айратын хем рус эдебиятының гөрелдели дәплерини өсдүрйәр. Рус халкы асырлар бойы кесеки юртбасарлара гаршы өз ватанының азатлыгы ве өзбашдаклыгы уgrundа гахрыманларча гөрөшип гелди. Ватанчылыгың иң белент нусгалары ватаң уgrundакы гөрөшлерде рус халкында өсди ве мәкәмләшди. «Дуры акыл, дурнуклы характер ве чыдамлылык» дийип, И. В. Сталин рус халкы барада төтөнден айтманды. Рус адамсының ватанчылык дуйгусыны гөркезмек үчин хем оны өсдүрмек рус эдебиятының бүтин тарыхы билең багланышыктыдыр. Гоголың дөредижиглигинде («Тарас Бульба»), Некрасовда («Россияда ким шат яшайр»), Чернышевскиде, Белинскиде, Л. Толстойда өз дөврүниң бейик ватанчылыгының нусгасыны гөрйәрис. Чернышевскиниң «Судьба России в отношении к душевным чувствам, руководящим деятельностью людей, которыми наша родина может гордиться, доселе отличалась от того, что представляет история многих других стран. Многие из великих людей Германии, Франции, Англии заслужили свою славу, стремясь к целям, не имеющим прямой связи с благом их Родины... Мы не знаем и не спрашиваем себя, любили ли они Родину. Так далека их слава от связи с патриотическими слугами. Они как деятели умственного мира, космополита. То же надо сказать о многих великих поэтах Западной Европы... У нас не то: историческое значение каждого русского великого человека измеряется его заслугами Родине, его человеческое достоинство — силою его патриотизма» диен сөзлери рус классыкы эдебиятында ватанчылык хәсиетинң нәхили белент боланлыгыны гөркезйәр. Эмма велин, гечмишде халкың ватанчылык дуйгусының көпленч ёкары гатлак хәкимиятниниң бэхбидиниң терсине боланлыгыны, онуң билең чакнышып геленлигини айтман гечип болмаз. Дине совет Ватанының емеле гелмеги билең халкың ватанчылык дуйгусы дәвлет бэхбиди билең айрылмаз суратда багланышды. Шейле ватанчылыгы, биринжи нобатда, А. М. Горький өзүниң эсерлеринде («Эне») өне сүрди.

Ватанчылыгың ёкары типн хөкмүнде совет ватанчылыгы «Айгытлы эдим» романында айдың ыз галдырар. Языжының гөркезийән вакаларына, хадысаларына партияның, дәвлетин, совет Ватанының бәхбиди нукдай назарындан баха бермеги мунуң айдың мысалы-болуп билер:

—Майса, сениң Ватаның өрән гни, Мехинли галасы, Халназарың обасы, Тежен шәхери, Чоржев шәхери, Иваның дүшүндиришине гөрә, хем-месиң бир ерде топлап айданында, совет топрагының хер бир ери сениң хем Ватаның, мениң хем Ватаным.

Ине, Артык Ватаң хакында китапда гатнашыжыларың бирине шейле гүррүң берйәр. Тәзе Ватаң ве тәзе ватанчылык дуйгусы. Совет ватанчылыгы гечмиш эдебиятта өне сүрүлйән ватанчылык ялы дар рамкада чәкли дәлдир. Ол миллетлери, халклары бири-биринден айырман, гайтам, олары бейик совет Ватанында бирлешдирйәр. Совет адамы үчин дине бир Ватаң — бейик совет Ватаны, ине шуңа-да хер бир совет адамы гуванмага хаклыдыр. Романың эсасы гахрыманы Артыгың ватанчылык дуйгусы чәкли бир гөрнүшден башланяр, тә совет ватанчылыгына ченли өсүп етишйәр. Мунуң өзи языжының бу меселә-де догры чемелешенлигини гөркезийәр.

Ёкарда гөркезилең эдеби фактлар түркмен совет эдебиятында тарыхы-революцион теманың умумылашдырмага мынасып дережеде ишлениленлигини гөркезийәр. Тема уршун өңүсырасында хыжувлы ишленилйәр. Тема көп санлы овнук ве орта мөчберли эсерлерде ишленилйәр ве «Айгытлы эдим» романында өзүниң долы беяныны тапяр. Бу эсерлеринң бир нәчесиниң улы өвредижилик ве тербиелейжилик әхмети бар. Олар ызагалак, медениетсиз, орта асырчылык, ыкдысады тайдан гарып, сыясы тайдан бакна түркмен гечмиши билең совет окыжыларыны таныш эдйәрлер. Азатлык, деңлик ве социализм уgrundакы зэхметкеш халкың гахрыманчылыклы гөрөшлерини догручыл гөркезийәрлер. Окыжыларда социалистик ватанчылыгы, пролетар интернационализм рухуны, эксплуатацияны, уруш ве агрессияны йигренмек рухуны тербиелейәрлер.

Романың чепер дили барада бир-ики агыз сөз. Озалы билең, Б. Кербабаевниң түркмен дилини өрән говы билйәнлигини, онуң бүтин байлыгы билең өкле танышлыгыны ятлап гечмек гөрек. Мунуң үстесине-де, языжы романың дилиниң чепер чыкмагы үчин өзүниң әхли дөредижилик укубыны гоюпдыр, шу жәхтден роман түркмен языжы-шахырлары үчин гөрелде болуп дуряр.

Б. Кербабаев чепер дил серишдесини образ дөрөтмек ве ахлагы йүзе чыкармак үчин уланяр. Шунда ол гахрыманларың

ве романда гатнашян персонажларын диллерини типизациялашдырмага айратын эхмиег берйяр. Артык биле Ашырын арасында шейле гүррүңлер гийяр:

—Еров Артык, кейп ненен?...

—Кейпми?... Хава, жаным-а саг...

—Ери, нәме бейле говшаксыраарсың? Гапында гарагулак дүйән сүйн-мәнин-ә билйән.

—Гарагулак дүйә йүзүм дүшмәни үчин болса билдинми?...

—Пәхей, Валла!... башың саг болса, дүйәнни гайгысыны эдерлерми! Ери, нәтдин, шүдүгәрини басдырдыңмы?

—Хава, бассырып болупсын.¹

Шу гүррүңлерде гахрыманларын сада халкданлыгы, оларын дүшүнжесиниң, пикириниң өз төверегини габап алан, шол дөвүрдәки дурмуш ве ягдай биле багланышлыкдыгы айдын йүзе чыкарылыпдыр. Сөзлемлерин башындакы «еров, хава, пәхей валла» диен ялы үмлүк ве гириш сөзлери гахрыманларын гүррүңлерини хас халкылашдырар ве оларын сөзлерини типизациялашдырар. Шунуң биле бирликде, Артык биле Ашырын рухы айратынлыклары боюнча бири-биринден тапавутлыкдыгы хем гөз өңүнде тутулыпдыр. Артык Ашыра гаран-да өз дөвүрдәки яшайышдан хас бетер нәразы гөркезилйәр:

—Иван нәме диййә! Ол айда: мен диййә, отлы ёлунда машинист диййә. Мен диййә: гижәм, гүндизим ёк, гара гәзе булашып йөрүн диййә. Шейле-де болса, диййә гарным чөрескден доянок диййә, эгнимизин эшиги битенек диййә.²

Артык бу ерде Ивандан алан тәсирини йүзе чыкарар. Ёкаркы сетирлерде эгер, бир тарапдан, Артыгын дүшүнжеси өз ёлдашларындан ёкарда дуруп башланлыгы йүзе чыкан болса, икинжи тарапдан, өзүнн гөзъетими, геп уршы боюнча, нәхили-де болса, онуң сада дайхан чәгинден сайланып билмәнлиги сакланыпдыр. Сөзлерин грамматик гурлушы, уланыт-лан сөзлер ве «диййә» сөзүнн көп гайталанмагы гахрыманын социал чыкышыны эййәм аңладып гойяр. Артык, элбетде, рухы ве дүшүнже тайдап романың хемме еринде бир меңзеш гөркезилмейяр. Ол гөрешлерин ве ялышлыкларын ичинде өсийәр. Дүшүнже ве ички дүйә тайдан, акыл ве пикир тайдап гитдигиче өсүп дуряр. Артыгын ички дүйәсинде эмеле гелйәп шу өсүш процесин романың хемме еринде гөз өңүнде тутулыпдыр ве Артыгын дили шуңа боюн эгдирилипдыр. Башгача айданда, Артыгын дили онуң ички рухуны беян эдийәр. Меселем, Артык Ашыра гүррүң берйәр:

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 5 сах.

² Шол ерде, 63 сах.

—Мен революция гүнлеринде ярагы дине өз пейдам үчин гөтермәндим. Мениң отуран ерим пес болса-да, гөвнүм Көпетдагыннан ёкардады. Мен патышаның, онуң эмелдарларынын зулмундан дынмагы, байларын агалыгыны дүйп-тейкары биле ёк этмеги, ягны түркмен халкынын азатлыгын газанмагыны гөз өңүнде тутдум... Иваны маңа танатмага хажат ёкды, мен оны өз доганым, азатлыгы газанмакда өз меслекдешим дийип дүшүнйәрдим. Онуң шейледигини хич вагтта шеким хем ёкды.¹

Бу сөзлер-де Артыгын сөзи. Олар гахрыманын пикир ве дүшүнже тайдан ёкары дережеде өсенлигини аңладярлар. Бу ерде Артык өңки сада, гөзъетими чөкли адам дәл. Ол инди «азатлык, меслек, түркмен халкы» барада гүррүң эдийәр. Ол пикири беян этмек тайдан ыкжамлашыпдыр. Шуңа гөрә-де, онуң гурлушы өңки ялы садача ве чиг болмаң, ыкжам ве медениетли гөрнүше гирипдыр. Шу ягдайын гөз өңүнде тутулмагы гахрыманын өсүш процесини хас типик ве ынандыржы гөркезийәр. Артыгын ахлак айратынлыгы дине бир вакаларда, языжынын өз дилинде йүзе чыкарылман, эйсем көп ерлерде онуң өз дилинде йүзе чыкарылыпдыр. Меселем, мирап сайлавында Артыгын шахсыетине докунан Балла Артык шейле сөзлерде гайтаргы берйәр:

—Баллы хан, мираплыгы нирәң говуз болса—шоңа дык! Эмма итин бир ялы жабжынма-да, агзыңы йыг!²

Шу ерлерде адамчылык ахлагынын нәхили ве хайсы бир тарапы йүзе чыкар? Шахсыет ве рухы белентлиги мал, дүйә, везипе үчин харламазлык. Артык өз кандидатлыгына Баллынын гаршы чыканы үчин оңа дазарылмаяр, эйсем оны хыкаратланы үчин, онуң адамчылык мертебесине докунаны үчин оңа гайтаргы берйәр. Догры, бу гайтаргы энтек хусусы меселеде. Артык ер өлчегинде Халназарын огурлыгынын үстүни ачяр. Оңа шейле жогап берйәр:

—Бай ага, сениң гумалагыннан баш чыкарып болмаз ялы, айданыңа ынанмасаң, еңсәни гашап өтәйидер ялы, бу эрмени хожанын чоты дәл ахырын. Мениң билшиме гөрә, гумалак санамага-да хажат ёк. Өтен йылкы бир йүз отуз алты сув, бу йыл йүз кырк секиз болаймаз. Ёйленениңизи санаң-да гөройың.³

Гечмишде, түркмен дурмушында бай ве гарыбың мадды ве хасап арагатнашыгында инициатива хемиме байын элинде болярды. Гарып рухы тайдап говшаклыгы, сада ве ынанжаңлыгы зерарлы я-да байын хайбатындан хедер эдип, ол нәме

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 255 сах.

² Шол ерде, 20 сах.

³ Шол ерде, 23 сах.

дийсе шоңа боюн болярды. Сесини чыкарман, еңсесини гашап гайдарды. Ине, шу ягдай, бир тарапдан, Артыгын сөзлеринде шөхлеленйән болса, икинжи тарапдан, мунуң терсине, Артык-да өз хукугыны талап этмек ве оны горамак рухунын гүйчлүдиги айдың гөркезилпидир. Гелжекде өсмели ве хақыкы революционере өврүлмели гахрыманың башлангыжыны авторын шейле гөркезмеклиги шексиз догручылдыр.

Артык ве Ашыр пикир ве дүшүнже тайдан мензеш вагтларында оларын гөплешиклеринде улы бир тапавут ёкды. Эмма Ашыр пәлечиликте Россия дүшйәр. Ол ерде ишчилер биле иш салышяр. Рус революцион пролетариатының тәсири биле дүшүнжесинде өзгериш эмеле гелйәр. Ашыр оба гайдып геленден соң, онун сөзлеринде шу тәсири аңладыжы символ хөкмүнде «организован, командировка» (383 сах.) диен ялы сөзлер эшидилйәр. Бу-да, элбетде, гахрымана айратынлык бермән дуруп билмез. Ашырын дуйгы ве дүшүнже тайдан өзгермеги Артыкдан өңүрти эмеле гелйәр. Шунуң үчин-де, романда гөплейиш медениети Артыга гаранда, илки Ашырда пейда боляр:

—Дурмуш хақыкатдан-да үйтгейәр. Бизин еке дашкы геймимиз, кешбимиз дәл, ички дүшүнжәмиз хем үйтгешипдир. Гечен йыл биримизин айданыммыз—икинжымиз макул билйәрдик. Инди гөр, хер кимин өзүниң айратын пикирин бар. Хер хайсымыз бир хили оя йыктын эдйәрис.¹

Ашырын ички дүнйәсинде эмеле гелен өзгериш ёкаркы сөзлерде йүзе чыкяр. Ашыр инди дүшүнже ве ой хақта гүрлейәр, бу хақыкатлар болса персонажларын дили типизациялаңдырылан махалында автор тарапындан гөз өңүнде тутулыпдыр.

Гандымың, Черкезин, Сәхет голагын диллеринде олары бири-биринден тапавутландырян алапатлар ёк, чүнки бу персонажларын индивидуал дүнйәсинде бири-биринден тапавутлы шейле бир айратынлык ёк. Оларын диллеринин хәсиетлендирижи тарапы, йөнекей халк дилинде, көпленч образлы гөплешикдир. Артык яшайыш, эксплуатация, ёкары гатлак, хәкимнет, ишчи, дайхан, уруш ве онун эсасы себәплери барада Иванын дүшүндиришлерини гүррүн берйәр. Гандым ятан еринден «Шу сөзлер маңза дамайяров» диййәр. Айнанын алын гачылмагы шовсуз гутарандан соң, Ашыр өйлерине гелйәр. Сәхет Ашырын сөзүне гайтаргы берип:

—Хей, сизә вели, бейләнизде шаңчырдалып отурдайдыңыз-да!—

диййәр. Черкезин гөп уршунда хем шейле бир айратынлык ёк. Ол сөзлерин акрысында мензеш фигураларын дуранлыгыны оқыжы деррев сызяр.

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 387 сах.

Б. Кербабаев аяллары гөпледен махалында, оларын өз сөзлеринде ички дүнйәсини ве психикасыны уссатлык биле ачып гөркезийәр. Нуржахан Халназара гаргаяр:

—Ылахым, оны ер ювутсын! Малаң жаныңа ганым болсун, малы гурамыш! Хей, худайым өйүңде өлмәсин, дулунда сүйнмәсин! Иениң авы болеун, ичениң зәхер! Юрдуңа ган чайкалсын! Ол харам мениң еке чагама, гөзүмнң монжугына эл буля...

Артык әжесинин гаргынжына йылгырды, дегди:

—Әже нәдәйдиң? Гаргыш биле оны галмаз ялы эдәйдиң-ле.

—Вах, кәшки, мениң гаргышым онуң өйүни йыксады!

—Әже, сен нәхак ере өртәйәсин. Ол маңа карам биче биле дийдим—зорлук әтжек болса, мен әдил онуң ичерсине ган чайкарын!

Нуржахан едиллик биле дем алды:

—Гузым, пәли азандаң хер зат осламак болар. Хернә худайым, азаң өзүңден тапсын!¹

Зулмы, көп-көп хорлуклары, адалатсызлыклары башындан гечирен, эмма зулмуң ве залымың гаршысында гүйчсүз ве әжизлиги зерарлы айры серишдеси болман, ички дердини, янгынлы йүрегини гаргыш биле йүзе чыкармақдан башга чәреси болмадык, перзендине чәксиз мәхирли, сада, пәк йүрекли өңки дөвүр түркмен әнесинин ички дүнйәси ёкаркы сетирлерде гөзел хем толгундырыжы бир суратда йүзе чыкяр. Артыгын аягына зынжыр салнып, зындана алнып гидилйәр. Ясавулларын ярагларынның шақырдысы астында Артыгын ызындан: «Ва-ай, ба-ала-ам!» диен Нуржаханың зарын сеси эшидилйәр. Түркмен әнесинде перзенде болан мәхир ве сөйгүден башга-да, ол әнәнин не ёвуз гүнлери ве агыр ахваллары башдан гечирепдигини, онун эмоционал дүнйәсини языжы, ине, шу екеже сөзде хемме тараплайын йүзе чыкарып билипдир. Шунуң ялы индивидуал дүнйә Ашырын әжесине хем дегншлидир ве дил бабатда онуң Нуржахандан айратынлыгы ёк. Эмма Айнанын әжелити Мама өзүниң психологиясы боюнча Нуржахандан тапавутланмак биле бирликде, өзүниң сөзи ве гөплейиш боюнча түркмен аялының башга бир типин гөз өкүне гетирйәр. Айна Баллының гелни болмақдан боюн товлап, Мама ялбарып:

—Мени машгалалы дула бержек боляңыз ахыры!

—Хей, мурдар тула! Дул боланы нәмесишин? Өзүң биле дең-душ оған. Ине гөзүңе сөвейин шәхер ялы өй.

Айна яшлы гөзлерини балкыллатды:

—Өм герек дәл, өззарам!

—Тур-а, башы кесилең. Ягшам бир гөп әтдиң. Мен сениң какаң чагак үстүңе гөлмәнмидим? Мен сени йүксүнмидим? Сен өзүң биле дең-душ оғлаңа берилжек боланда, ене шумжарымнң? Шумжарып гал!

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 209 сах.

Ягшылык билмез башы кесилең, тур, төзүңи яндак билең сүпүр!

Айна хоркулды арасында сөзүңи бөлүп-бөлүп айтды:

—Эже жан... Мениң сенден башга кимим бар?.. Мана рехм эт!.. Мени өз элиң билең ода көсөмө!

—Лал болсана ер чекен!¹

Мама билең Нуржахань арасында көп тапавут бар. Бу тапавут эсасан оларың өз сөзлеринде йүзе чыкяр. Нуржахань терсине, Мама Айнаның ыкбалы билең асла гызыкмаяр. Халназарың байлыгы өңүнде ол Айнаның багтындаң гечйөр. Онуң шу психикасының йүзе чыкмагы үчин, элбетде, дегишли сөзлөр герек. Ине, шү дегишли сөзлери языжы уссатлык билең Маманың дилинде жемлөп билиндир. Хер бир оқыжы Маманың дилинде түркмен аялының белли бир типини гөз өңүне гетирйөр. Персонажларың дилини индивидуализациялашдырмакда Б. Кербабаевий уссатлыгыны хожамың дилинде хас хем айдың гөрмек боляр. Мирап сайламак барада ашакы гатлак векиллери билең байларың арасында жедел гидйөр. Хожам ара дүшен болуп, шейле гүрлейөр:

—Жемагатлар, мен сизий хич бириңизий коьмуьыздан дөл. Мен пыгамбер өвлады. Мен сизий хеммэңизий дең хожамыңыз. Шонуң үчин мениң сөзүме хеммэңизий дең гулак асжагыңызга ынаиярын. Пыгамберимиз агзалалыга себэп болян адам—мениң умматым дөл диендир. Хернэ ондан худайың өзи сакласын! Тоба эдевералин! Бабаларымызың хем «Агзыбире—таңры бир, агзаланы—гаңрыбир» диен накылы бардыр. Мукулман бендесине агзалалык ярашмаз. Айып болар, мен пыгамбер өвлады болапым үчин сизи агзыбирлиге чагырмак—мениң бойнуңда важып. Оңа гөрэ шу йылкы мирапчылык ишинизе мени векил эдинегиңизий сизден дилейон...

—...Адамлар, ханы, голуңызы гөтерин. Мен бир пата берейин. Ол пата мениң патам болман, атам-бабамың патасы болсун. Шу йыл сизий мирабыңыз аягы душүмли, дөвлөтбашы... Халназар бай болсун. Ишн шовлы, мурты товлы болсун. Бисмилла, аллахы экбер!²

Сөзлөр ве оларың гурлушы дине шонуң өзүне махсус. Шу сөзлери ишандан башга хер киме, меселем, Артыга, Халназара я-да гайры персонажлара берсен, типик ве ынандырыжы болмаяр. Ёкаркы сетирлерде ишаның мекир ве жөги кешби уссатлык билең йүзе чыкарылыпдыр. Дин пердеси астында «мукаддес» адам болан болуп, халкың бэхбидини эксплуататор топарлара сатан хилегэр хожамың мораль кешби ве психики айратынлыгы онуң өз сөзлеринде айдың беян эдилитидир.

Көренде сөвдасының өң янында Арутюның, Халназарың ве хожамың арасында гүррүң гидйөр. Арутюн сөвдада хожамың өз тарапында болмагыны газанмак ислейөр.

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы эдим, Ашгабат, 1949, 175 сах.

² Шол ерде, 21—22 сах.

Хожам гөплейөр:

—Артын хожайын, сизий билең саглыкда гөрүшмеги миессер элен таңрыма өрэн миннетдардырын! Дөвлөтлиден дөвлөт ёкар, бидөвлөтден махмет диендирлер. Халназар бай, булар ялы дөвлөтли адам билең отурышмагың өзи хем бир дөвлөтдир...

—Хожам ага, багышлан. Иш, алада чождур. Дос-яр унудылар. Өзүңизе халат, элтинизе йүпек парча, чагаларыңызга бизден дикеч гатт совтат гелир.

Хожам хожайна бака баш эгли:

—Гулдук!¹

Эгер биринжи мысалда хожамың мекир ве хилегэр кешби йүзе чыкян болса, икинжи мысалда хожамың яранжаңлыгы ве бай өңүнде гуйрук булап, зэхметкешлериң бэхбидини бир халада сатмага тайын болян габахат кешби йүзе чыкяр.

«Айгытлы эдим» романында гатнашяң гахрыманларың ве персонажларың көпүси типикдир. Шуларың типик ве индивидуал адамлар болмагында, догры, языжының характеристикасы, портрет, вакалар ве гайры чеперчилик серишделери хем мөхүм роль ойнаарлар. Эмма языжы олары индивидуализациялашдырмага эсасан гахрыманларың дилини типизациялашдырмак билең гидйөр.

Ёкаркы персонажларың дил айратынлыгыны, ягны гөплеийиш айратынлыгының мысалларыны гөрдүк. Халназар байың гөплеийиш болса ёкардакылардан тапавутлы ве өзүне махсус болуп дуряр. Байың өйүнде арчын-мираплар үйшүп, палав башында гүрлөшип отырлар, гапыдан гедай гелип, байдан дилег эдйөр. Бай оца:

—Акмак болмасаң болмаямы! Шу вагтам бир дилег бормы?—

дийип, зэхресини яряр. Мораль кешби пула боюп эген, адам тамындап бихабар, адамкөрчиликсиз байың бүтин рехимсизлиги онуң өз ики агыз сөзүнде ажап йүзе чыкарылыпдыр. Халназарың индивидуал айратынлыгының шу тарапы романың хемме еринде сакланяр, соңкы вакаларда, эсасан хем Мавы ве Майса барадакы гатнашыкларында барха айдың йүзе чыкяр. Эмма бу Халназарың психикасының хемме тарапы дэлдир. Халназарың оглы гарабижэ дүшйөр. Өз оглуны пәлечилиге ибермек бая агыр дегйөр. Ол оглуның дерегине гапысындакы гулы—Мавыны ибермек пикирине дүшйөр. Йыллар бойы Мава бир йылгырып бакмадык Халназарың ол барада гатнашыгы бирден «үйтгейөр», Мавыны чагыряр:

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы эдим, Ашгабат, 1949, 81 сах.

—Мавы, сизин ханым, энен, атаң ёк. Үч-дөрт йыл бәри менин өйүмдө сизин йөрсүн. Хызматкарден көп зат ёк, эмма гөвнүнден туряны аз тапыла. Сенден агзым тагам тапылдыр. Ойландым, пикир этдим. Элини ишден дындаран, гөвнүнден туран адама нөчө хызмат этсең, ене аз ялы. Сени өөрсем, үстүңө ак өй тутсам дийдим, хеммесини хем аз гөрүп, иң соңунда... өзүмө огул эдиниң алсам диен карага гелдим...

—Ханха, бир топар оғлум бар, сенден гөрийән хөзирими хич хайсындан гөрөмок. Мавым, ал, ханым, яглык, йүз-гөзүни сүпүр. Мавым, гүнашыма гиден гоюн-гузы тапышанда ызлашяр. Бири-бирини йитирип талаң ата-огул душшанда, нәхили гөзяш этмән дуруп билеин. Сениң шатлыгыңдан аглаяныңы билйән, айбы ёк. Мениңгем гөвнүм бозула!

Халназар залым ве рехимсиз болмак билеп бирликде, өрән хилегәр. Йүреги юка адамлара психики тайдан тәсир этмекде гаты жөги бир тип. Онун шу сөзлери йыллар бойы эзиллип гелен «*харамзада*, *доңуз*» сөзлеринден башга мөхирли сөз эшитмедик ве гүлер йүз гөрмедик Мавының йүрегини бозяр, ол ялңызлыкда хоссар тапынан чага ялы болуп аглаяр. Нәхили-де болса, шол сөзлериң аңырсылда нәхили бетийетиң итэлин итанлыгыны Мавы гөрмесе-де, окыжы айдың гөрийәр. Дилиң, чепер дилиң чеперчилиги нәме билен өлчелйәр. Чепер әдебиятың дили, биринжи нобатда, характер йүзе чыкармак үчин ве окыжының психологиясына тәсир этмек үчин гөнүкдириледир. Ол шу везипәниң хөтдесинден гелип билдиги дережә лайыкда чеперчилик мертебесине әдир. Башгача айданда, шу везипәни нәхили говы ерине етирсе, шонча-да чепердир. Мавы пәлечиликден гайдып гелйәр. Халназарың хошамай сөзлерине алданып, Баллының дерегине пәлечилиге гиден Мавы геле-гел-мөне Халназар билен хаклашмагы йүрегине дүвүп гелйәр. Эмма Халназарың мекир, сүйжи сөзлери бу гезек хем онун әркинден үстүн чыкар:

—Берекелла, берекелла! Гөзүмиз айдың, оғлумыз гелипдир! Мавым гелипдир. Гуванжым гелипдир. Садап бай, бу гүн бизиң той гүнүмиз. Геленлере пенжәни йыгирман, той пайы бер. Ах, Мавым, Мавым, сен пәлә гидерсиң дийип—Халназарың оғлы пәлә гидер дийип ятсам-турсам гөвнүмә-де гелмейәрди... Садап, мениң Мавыма, мениң әдермен оғлума деррев бир лай тәзе гейим гейдир, ене бир лайынам чалшырлык тайында лап гой... Ол арып гелендир, ажы гөк чай, ёкумлы нахар ийсе, янында, иймесе голайында дурсун.²

Әсериң чепер дилиниң гөзеллик дерсжеси, әлбетде, «мизан терезиси» билен өлчелмейәр. Иң говы серишде, оны мысалларда гөркезмекликдир. Халназарың шу сөзлери дине бир онун ички кешбини ачып гөркезмән, әйсем Мавының хем ахлак айратынлыгы, дүйгүсы ве дүшүнжеси барада айдың мағлумат

^{1,2} Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 249, 250 сах.

берйәр. Шунун ялы сөзлер билен Халназар — Халназарлыгында дуряр. Муңа мензеш болмадык айры сөзлерде Арутюн —Халназар дәл. Мысал үчин:

—Мираплар! Мен Арутюн хожайып ола-ола, гене жерчилер хатарында отуртмагыңызы разы ола билмерем. Әгер сизе пул лазым олса, не гадар ислесениң, о гадар баха гоюн-боюн гачырсам, Арутюн хожайып дейлем, намардам! Әгер-де, менден яманлык гөрөн олсаңыз мен сизинжыдан олсам, менин инен сөвда этмек ислемесениң—дийинки мен гилдим, бир даха доланмайын!

Б. Кербабаев жемгыетдәки айры-айры топарлары, оларын теплейиш айратынлықларыны говы билйәр хем оны ядавсыз өврөйәр. Онун нетижеси болса персонажларың конкретлеп-мегинде әсасы роль ойнаяр. Ине, бу ерде окыжы Арутюны түркмен гечмиш жемгыетинде болан топарларың хич бирине сүрүп билмез. Ол Арутюнлығында дуряр.

Жумадурды семаварчыныкыда арчын-мирапларың мейлиси довам әдйәр. Ичгиден мес болан ерли чиновниклериң арасында сөгүнч ве дава башланяр:

—Ахаллы гелип хав! Чал гетирсене хав!...

—Доңуз оғлы вагончы! Шумы бар мыхманлығың?...

—Аракдан шу гүн сува дүшсениң-де тапылар. Жумадурды ага-хав, гетир көпрәк.

Бабахан арчын ысгынсыз геледи:

—Магунчы оғлуның чотуна гетир! Догры магунчы оғлуныңкы ялы этсен—нәме дилегиң болса бите! А ол акмагың оғлы сүйтсүз мәлейә...

Ярым пъян Хожамырат сүзгек гөзлерини үйтгетди:

—Сүйтсүз мәлейән харамзада кимдир айт?

—Алашаны Хожамырат волостной йүз манада сатдым әдәй. Сана башга көмеги етер дийдим. Гайта бәш йүз манада беремок дийиң, мениң башыма накыл оя. Бермерсиң бәш йүз манада!

—Кимдир айт ол?

—Артык-ла валла, Артык!

Кәселер ене-де чакынды. Бири-бирине урлуп, дөвлени хем болды. Хожамырат сүйнүп ятан Баллының агзындан арак гуйды. Дилмажын айдан бир сөзи яраман, агсак мүрзе сапанчасына япышды:

—Хей, сениң гарабир!...

Дилмач келлесини саңылдады, онун үстүне абанды.

—Айтмасаң, хелей болдугың!²

Бу топара хас болан медениетсизлик ве пайыш сөзлер ынаидырыжы ве өкте чеперчиликде берлипдир. Сөзлер ве оларың ички гурлушы, ондакы меңзетмелер, аңлатмалар, сөзлериң әхеңи—буларың хеммеси языжы тарапындан тосланып ясалан затлар болман, әйсем языжының көп йыллар бу топарың дил ве ахлак айратынлыгыны сынланлыгыны, оны говы

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 84 сах.

² Шол ерде, 88 сах.

өврененлигини айдың гөркезйәр. Персонажларың диллерини типизациялашдырмакда языжы гахрыманың социал чыкышларыны, ахлак айратынлыгыны, кесби-кәрини, яш дәрәжесини, жынысыны, шиве айратынлыгыны, кәбир ерлерде милләт айратынлыгыны, сынп айратынлыгыны ве шуңа меңгеш көп хақыкатлары гөз өңүнде тутяр. Диге бир гөз өңүнде тутмак дәл, әйсем хут тежрибеде оны өврөнйәр. Соң дурмуша гечирйәр. Шунуң нетижесинде-де онуң хер бир гахрыманы индивидуал адам хөкмүнде гөз өңүмизде жанланяр.

Халк дәрәдигилигини, онуң образларыны, накыллары, аталар сөзүни, кәбир эртекилери, халк айдымларының кәбир бентлерини Б. Кербабаев персонажларың дилинде-де ве өз беян әдиш дилинде-де уссатлык билең пейдаланяр. Бу болса сөзлериң ыкжам, чугдам, конкрет манылы, лабызлы болмагына әлтиәр. Биринжи бапда мундан кәбир мысаллар гөркезилшиди. Шолар билең канагатланярис.

Әсерде гатнашыжылары индивидуализациялашдырмакда языжы оларың диге бир дил ве психики айратынлыкларыны гөз өңүнде тутман, әйсем дашкы кейбине хем улы әхмиет берйәр. Портрет гахрыманың мораль кешбини ве ички дүнйәсини гөркезмеклиге болон әдирилйәр. Портрет бермекде Б. Кербабаев гахрыманың ады гелен ерде бада-бат башлаберме-йәр. Апатлы ери геленде, бир гахрыманың дашкы кешбине икинжи бир гахрымана сын әдирйәр, шонуң үсти билең-де тебигы суратда портрет берилйәр. Артык Айнаны сынлаяр:

Гызың ики гөвсүниң үстүнден салланяп ногта ялы узын гара сачлар, алашаң дызамагына гараман, гөйә Артыгың аякларына дузак болуп чолашды. Онуң ак йүзүнде балкылдаң гара гөзлери Артыгың гөрәжине болмаса, парлап дуран багт йылдызы ялы болуп гөрүнди. Онуң шайлы бөрүгине, шайлы гупбасына яңы ерден сайланан гүнүң шөхлеси дүшди, сув йүзүнде, яп якаларында йыланчыр ялы йылпылды ойнатды.¹

Гахрыманың дашкы кешбини гөркезмекде бир ерден башлап, шол ерде хем гутармагы Б. Кербабаев хөкман дийип дүшүнмейәр. Вакаларың яйбаңланьшында, сюжетиң өсүш процесинде, ери геленде ол өңкүниң үстүни долдуряр, шонда болса ызыгидерлик принципи пугта сакланяр. Меселем, Айнаның портретини ол янлык яйып дуран махалында яңадан өсдүрйәр ве онуң үстүни долдуряр:

Айна ак зибә бармаклары билең пишегиз сапындан пенжеләпдир-де, йыгы-йыгыдан гүжжүлдәдйәр. Пишек ашак нини, ёкары галанда, голлары онуң билең херекет әтсе-де, гөвреси бир дуршундан үйтгемейәр, чер-

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 7 сах.

мелги ак голлары пелпеллейән готаның ганаты ялы галгаяр. Гупбасының ёкары гөвреси өйүң гамшы билең деңешип дур. Бөрүгизниң этегиндәки сүмсүлелер ики-бака ыранып, бири-бирине чакнышяр-да чала шыңырдаяр. Ярым гырма телетин көвүш үстүндәки кичижик өкжелер агаряр.¹

Айнаның дашкы гөзәдиги, физики тайдан сагдын ве ыкжамлыгы хем онуң гейим айратынлыгында түркмен гызларының шол дөвүрдәки милли гейми айдың гөркезилгидир. Янлык үстүнде әгер Айнаның дашкы гөрнүшини языжы шейле гөркезйән болса, хут шол ичин үстүнде аялларың башга бир типиниң векили Маманың дашкы сыпатыны, ол шейле беян әдйәр:

—Мама пишек билең биле херекет әдйәр. Пишек ёкары галанда, гушаклыгында ёкары гөвреси аркан гайышяр, пишек ашак әнде, өз голлары хем пишегиз зарбына ашак әңгит әдйәр. Пишеги янлыгың ичинде чайкамак агыр гөвресине ёкуш дегип, хашлаяр. Онуң этлек гара йылчыр йүзүнден әйәм чыг гөрнүдир.²

Маманың агыр гөвреси, физики тайдан говшак, зәхмете бишишмедик тагашыксыз беден гурлушы, онуң хер бир зада первайсыз гараян, идеалы диге говы иймек ве ичмекден ёкары болмадык ички рухуны хас хем кесгитләп гөркезйәр.

Мәмметвели хожаның дашкы гөрнүшини языжы шейле гөркезйәр:

Мәрәкәниң орта гүрнүнде дин салып отуран сувулган йүз, гечигүш сакгал, чакан гөз Мәмметвели хожә даваны ачды. Ол узын еңли, ала доңудан акжә элини чыкарып, сакгалжыгыны сыпады-да, сөзә башлады.³

Персонажың сыпайы әли, мылайым херекети, гечигүш сакгалы, дин салып отурмагы, чакан гөзи, онуң ички дүнйәсини, хилгәр, мекир, жәги, рехимсиз сыпатыны хас айдыңлашдыряр. Онуң портрети әйәм оқыжыда эрбет ыз галдыряр. Оқыжы онуң дашкы сыпатында бу типиң жемгыетдәки хайсы топарың векилигини деррев аңлаяр ве она йигренч билең середйәр. Арутюп хем эксплуататор топарың векилидир. Эмма онуң портретинде онуң өз хусусы индивидуал айратынлыгыны йүзе чыкармага угрукдырылыпдыр. Арутюның сыпатыны хем языжы өз адында беян әтмән, башга бир персонажың сынламагының нетижесини бермек билең йүзе чыкарыр. Она Садап бай сын әдйәр:

Онуң башында гәракөл чүри телпек. Әгинде йүмми, йүпекми—ялпылдап дуран чалымтык яз костюмы, дашында елбегей гырмызы доң, аягында сары туфли. Арутюның гүр гашлары бири-бирине чатылар, кир-

^{1, 2} Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 11 сах.

³ Шол ерде, 21 сах.

пикмен габакаларының ашагындан ала гөзлери есерлик билен ойнаар, сеприкмен сүңкли эгри бурнуның ашагындан гөтерилен хырсыз гүр мурт ики-еке: ак гөрнен чотга ялы гырчув гөрүнйөр, аркасы ясы эллериниң күлбикесинде якут йүзүк ялпылдаар.¹

Арутюның гүр гашлары, ала гөзлери ве ене-енелери онуң ерли халкдан дәлдигини гөркезийән болса, эгниндәки гейми, аягындакы туфлиси, бармагындакы алтып йүзүги онуң оба, зәхметкеш дайхан көпчүлигинден дәлдигини анык гөркезийәр.

Персонажларың дилини өкде индивидуализациялашдырмакдан, өкде портрет бермекден башга-да, Б. Кербабаев пейзаж берен вагтында, түркмен дурмушының образыны дөрөден махалында онуң бүтин болшуну окыжының гөз өңүнде жанландырыр:

Бүтин төверекде ер йүзи гөгүмтил яшил өзүсйәр. Гүн догар-догмазда демиргазыга бакан угран сүрүли дүе эрнеге эңип барян гара булут ялы, узакдан салгымлап гөрүнйөр. Гүнбатар тарапдакы гөгүмтил мейданда эшеклер жызынлашыр, яңырак ботлан дүе көшегини ысырганып, абшарып дүр. Сува барян, сувдан гелйән, ат якян, дүе суварянлар гаймалашыяр. Долмаз петекелериниң есири болан товуклар демир дырнаклары билеи тезек дөрийәрлер.

Сыгыр чопаның сеси яңланяр:

—Сыгырлы сыгырың гойбер ха-а-ав!

Кесмикден бошан сыгырлар тойнакларыны шаркылдадып, ондан-она харе урарлар, ат ятакларына топуярлар, пейкамлы гуйрукларыны булайлап, диллерини яландырырлар, ювашрак малларың отларыны демлерине дартып барярлар.

Гапы-гапы сырып гелйән гуйругы жонтук, бир гулагы кесик гара сыгыр гөзи өк ялы гелип, Артыгың алашасының ахырына урмакчы болды. Гөзүниң гытагыны айлап, гашынып дуран алаша сыгра бакан дүймеги билеи окдурылды. Сыгыр тойнагыны шаркылдадып аркан зыңаңда, онуң сагрысындан агыз уруп галды.²

Революциядан өңки түркмен обасының дурмушы ёкаркы сетирлерде айдың гөркезиллипдир. Языжы оба дурмушыны говы билмекден башга-да, оны суратландырмак үчин сөз сайлап алмагы уссатлык билеи оңаряр. Ол дүе үчин «гузлады» сөзүни уланман, «ботламак» сөзүни уланяр. Мунуң өзи түркмен дилинде диңе дүйә хасдыр. Я-да дүйәниң абшарып дурмагы өрән образлы бир гөркезмедир. Шекил гөркезийән сөзлерден эшеклерин «жызынлашмагы», сыгырларын тойнак «шаркылдысы» я-да атың «дүймеги билеи окдурылышы» хадысаны ятдан чыкмажак бир суратда окыжының аңына сиңдирийәр. Артыгың алашасының ахырына урмакчы болан сыгырың «бир гулагы кесик, гуйругы жонтук хем гара болмагы» хем өрән образлы берлипдир. «Кесмик, кетек, ботламак, пей-

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 74 сах.

² Шол ерде, 24 сах.

камлы гуйрук, сагры» ене ве ене шулар ялы душ гелйән көп-көп сөзлерин өкделик билеи уланылмагы авторың түркмен дил байлыгыны гиң ве мүмкин болуп билжек суратда пейдаланып биленлигини айдың әдийәр.

Көнелен ве хәзирки заман адамсының рухы талапларыны канагатландырып билмейән гечмиш Гүндогар әдебиятының денешдирме, меңзетме ве гайры чеперчилик серишделеринден мүмкин болдугыча языжы гача дурупдыр. Романдакы меңзетмелер эсасан халкың ве йөнекей адамларың төверегини гуршап алан дүйә ве тебигат билеи гөс-гөни багланышкылыдыр:

Оларың башындакы башлы-барат пикирлери—шәмал деген акбаш тозгасы ялы тозады, орунсыз өкүнчлер совулды.¹

Я-да:

Артык Айнаның йүрегине бир эриш дакып, юмагыны өз яны билеи алып гитди.

Бу меңзетмелер түркмен яшайшындан болмак билеи бирликде, объекти гөркезмекде хас укыплыдыр.

Хакыкаты образлы беян этмекде языжы халк аңлатмаларыны гаты көп хем өрән шовлы уланяр. Меселем: «Сен көсе, аррыгыңы гынама» (40 сах.), «Сары миран, агзыңы гуры чөп билеи чалмасана» (50 сах.), «Пәхей сен-ә йөне эңек эт дийсең» (56 сах.). Ёкаркы мысалларда белли бир хакыкат гөчме маныда беян әдилйәр. Эгер олар догрулап берилседи, форма шейле овадан ве маны опчаклы йити болуп билмезди.

Артык башга бир гелин билеи дегшип отыр. Муңа болса Айнаның гахары гелйәр. Артыгың бирден Айна гөзи дүййәр. Айнаның бүтин ички халатыны «Айнаның йүзүнден гар ягяр»² диен екеже сөзлемде халк аңлатмасында долы ве хемме тараплайын берйәр.

Романда лирики ыза чекилмелере-де душмак боляр:

Көпетдагың дүе чөкен ялы мөхнөт дашлары абанып дуран гожаман дерелеринден, жүлгелеринден Игендерин хем гошуны йөрәпди, арапларың дүелери хем шол дерелерин гыйчак дашларына пашмакларыны гыйдырандырлар. Шол дерелерде Темирлениң хем дәриси яңланыпды. Чингиз ханың ордасының ат тойнаклары хем шол дерелерде гүпүрдәпди. Эйран шарларының лешгерлери шол дерелерде сансыз өз ганларыны сачыпдылар. Шол дерелерден сакаклы гуйрукларыны булайлап, инлислерин хем гатыры йөрәпди. Хәзир болса шол дерелерде галан ызларың барының үстүни өртүп, олары мыдамалык сүңүрип, гайдувсыз халк гошуны баряр.³

Бу ерде лирики ыза чекилме яман чыкмандыр. Шейле-де болса, онда кәбир говшаклык, меселем, тарыхы вакаларың

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 172 сах.

² Шол ерде, 171 сах.

³ Шол ерде, 659 сах.

система тайдан бозуланлыгы хем белли бир дережеде чеперчилик тайдан говшаклыгы дуоляр. Лирики ыза, чекилме барада, умуман айданда, языжы дурмушы затлары суратландырышы ялы хөтдесинден гелип билмейёр.

Романда халка дүшнүксиз болан арап-парс сөзлери, жаргонлар языжының өз дилинде уланылмандыр диерликдир. Хатда «ве» баглайжысыны уланмакдан языжы хемме ерде сакланыпдыр. Онуң дерегине түркмен геплешик дилинде болшы ялы, хемме ерде сөзлериң ве сөзлемлериң арасында отур («») гоюп гидйёр. Мунуң терсине, совет-интернационал сөзлерине романда көп душмак боляр. Меселем, «*революционер, фронт*» (658 сах.) ве башга йүзлерче шулар ялы сөзлөр.

Екаркы мысалларың үсти билен, биз «Айгытлы эдим» романының дил чеперчилигини гөркездик дийип асла-да пикир этмейэрис. Хер бир чепер эсериң дилини барламак үчин, онуң идея-тематики анализине нэхили дережеде ер берилйән болса, шол дережеде хем йөрите ер герекидир. Бизиң гөркезен фактларымыз иң говы боланда романың чепер дилинден дине кэбир мысаллар болуп билерлер.

Романың кэбир кемчиликлеринден шулары беллеп гечмек герек. Артыгың образында көп ерлерде гаршылык бар. Догры, бу гаршылык реал дурмушда хем болан гаршылыкдыр. Артык өз ялчышларының ичинде өсүп етишен типдир. Биз Артыгың ялчышларыны, онуң образында гаршылыгың болмалыдыгы принципини инкэр этмекчи дэл. Геп бу ерде умумы принцип хакда барман, Артыгың хут өз шахсыетинде болан гаршылыкларың хем онуң ялчышылыкларының кэбир дережеде догручыл ве ынандырыжы берилмәнлиги хакдадыр. Меселем, Артык агсак Мүрзениң боланы үчин Иваның гурамасындан араны ачяр. Агсак Мүрзе билен бир ерде галмаклыгы улып билмейёр. Эмма онуң Халназар бай билен бир ерде Эзизин хызматында болмагыны нэме билен дүшүндиржек? Хакыкатда болса, Халназар Агсак мүрзеден хем улы эксплуататор ахырын, ол Артыгың ганым душманы ахырын.

Автор Артыгың Иваның янындан гитмеклиги, дайханлар көпчүлигиниң гитмеги, Иван Артыгы элден бермек билен көпчүлиги элден берди дийип ынандыржак боляр. Бу дурмушда шейледи, эмма китапда бейле дэл. Мунуң шейле дэлдиги китапдакы объектив хакыкатлардан мәлим боляр. Артык Эзизин хызматында болмагыны довам этдирйёр. Шол вагтда пө-лечилиге иберлен Артыгың досты Ашыр гайдып гелиёр. Илки Артыга саташяр.

Ашырын гейми гарыпжа ишчи гейми, эмма Артык харбы геймде, яшыл погонлы.

Артык Ашырын геймине, өз погонларына середип йылгырды:

—Ашыр, еке бир дүйө дэл, дурмуш хем үйтгэндир. Хей икимиз шейле сыпатда гөрен бармыды?

Ашырын бир вагт Иваның геймине гүлйэни ядына дүшүп, өз геймине гөз гездирди:

—Гөң гөрениң алнына гелжек экени—дийип йылгырды.

—Дурмуш хакыкатдан-да үйтгейёр. Бизиң еке дашкы геймимиз, кешбимиз дэл, ички дүшүнжөмиз хем үйтгэндир. Гечен йыл биримизин айданымыз, икинжимиз макул билйөрдик. Инди гөр, хер кимиң өз айратын пикири бар, хер хайсымыз бир хили оя йыктын эдйэрис.¹

Диймек, Артык хачан-да халкың тарапында дуран вагтын-да халк векилиди. Оны элден бермеклик халкы элден бермеклик билен барабарды. Эмма инди Эзизин хызматкэринне өврүлен махалында, яшыл погон дакынан махалында ол халк векили болмакдан галды. Эмма Ашыр онуң билен пикирдеш дэлдигини айтды. Диймек, инди Артыгы элден бермек көпчүлиги элден бермек ховпуны дөретмейёр.

Артык шол сыпаты билен дайханларың арасына гелиёр, эмма дайханлар онуң погонындан эйменйөрлер. Гандым:

—Ах, хава, сикме телпек, гырмызы дон, гара эдик геййән йигитлерем бар. Она-да шүкүр! Дүйөниң агыр аладасы бизденем гечер, я биз дүйөден гечерис... Хэ... Хэ... пөвин дакынянам бар! Байр болянам бар! Байр. Ха... ха... ха...-ай²—

дийип, ажы-ажы гүлйёр. Черкез гарып болса:

—Артык, абат эшигиң тот-тозан болар, гел шунуң үстүнден сүйнэй³—

дийип, көне жулуны гөркезйёр.

Хакыкатларың хеммеси Артыгың халк көпчүлигинден эй-йэм арасының ынандыгыны гөркезйёр. Шунуң үчин-де оны элден бермеклик дайханлар көпчүлигини элден бермеклик ховпуны дөретмейёр ве бу барада Иваның горкусы ерсиз горкудыр.

Артык Иваның тарапына гечжек болуп сынапышяр. Эмма яраланып өйүне гелиёр. Ашыр онуң янына баряр. Шу вагтда Артык йүрегинден Иваның тарапына гечипди, хатда Ашырын янында өзүниң эхли ялчышылыкларыны боюн аляр, эмма хут шол вагтың өзүнде-де айдын сөзлеринде гаршылык бар. Ол шейле диййёр:

—Мен революция гүнлеринде ярагы дине өз пейдам үчин гөтермәндим. Мениң отуран ерим пес болса-да, гөвнүм Көпөтдагындан ёкардады:

¹ Б. Кербабаев, Айгытлы эдим, Ашгабат, 1949, 387 сах.

² Шол ерде, 390 сах.

³ Шол ерде, 391 сах.

мен патышаның, оның эмеддарларының зулмундан дыммагы, байларын ағалығын дүйп-тейкары билен ёк этмеги, яғни түркмен халкының азатлығы газанмагыны гөз өңүнде тутуп... Иваны маңа танатмага хажат ёкды, мен оны өз доганым, азатлығы газанмакда өз меслекдешим дийин дүшүнйёрдим. Оның шейледигине хич вагтда шеким хем ёк.¹

Артыгың шу сөзлери окыжыны хайран галдырар. Ол гражданлык уршы йылларында илки бада өзүниң достуны ве душманыны сайгарып билмедик сада түркмен дайханының образындан хас ёкарда дуяр. Оның шу сөзлерине гараныңда, ол илки башдан революционер экен. Уллакан максады ызарлаян, эксплуататорларын хәкимнетины йыкмасаң, халк үчин азатлығын мүмкин дәлдигине дүшүнөн шахсыет ялы болуп гөрүнйёр. Ивана болса түйс йүрекден ынаняр. Азатлығы газанмакда оны өз меслекдеши хасап эдип, оның догры ёл билен гидйэндигине биржик-де шек етмейёр. Бизин пикиримизче, Артык шунуң ялы батлы гүрлән вагтында, ол ялңышан сада дайханларын образы болмакдан галяр, чүнки шейле дүшүнже билен ялңышмак аңсат дәлдир.

V. НЕТИЖЕ

1938—1941-нжи йыллар түркмен совет эдебиятының гүйчли өсен, чепер прозаның кемала гелен, эдебиятта социалистик реализмнің пугта орнашан йыллары болды.

Эдебиятта йүзе чыкан өсүш илки билен проза жанрына легишлидир. Чепер прозаның эсасы векиллери: Н. Сарыханов, А. Дурдыев, А. Говшудов, Б. Кербабасев дагыдан ыбарат болды. Эдебиятын эсасы темасы — совет адамсының образыны гөркезмек, көнәниң галындыларына гаршы гөреш, халкларын агзыбирлигини вассп этмек темасы болды. Рус эдебиятының оңайлы тәсири нетижесинде түркмен эдебиятында тарыхы тема дөреди.

Шу йылларда Н. Сарыхановың «Китап», «Арзув», «Соңкы өй», «Ак там», «Сөйги», «Ширин», «Оның какасы Ярнепес» ве башга хекаялары язылды. Хут шу хекаялары язмак билен, Сарыханов түркмен эдебиятында гөрнүкли новеллист болуп таналды. Колхоз оба адамсының ахлагында йүзе чыкан өзгеришлери гөркезмек Н. Сарыхановың дөредижилигиниң эсасы айратынлыгыдыр.

А. Дурдыев бу йылларда үч саны гөрнүкли эсер язды. «Ер уссатлары», «Баллы молла» хекаялары ве «Багтлы йигит» повести. Биринжи хекаяда юмор элементлери дөреди. Языкы муны «Багтлы йигит» повестинде хас өсдүрди, соңра тутуш-

¹ Б. Кербабасев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 555, сах.

лайын юмористик эсер болан «Баллы молла» хекаясыны язды. Шейлеликте, бу йыллар А. Дурдыевиң юморист кыссачы хөкмүнде өз дөредижилик айратынлыгыны тапан дөври болды.

А. Говшудовың эсасы эсерлери бу йылларда «Ватан оглы» повести хем «Жума» пьесасы болды. Бу эсерлер языжынын соңкы эсерлеринде болшы ялы, А. Говшудовы өз эсерлеринде дурмушын көп тарапларыны реал гөркезип билен салдамлы бир кыссачы болуп етишмегиниң башлангыжыны гөркезйёр.

Түркмен эдебиятының бу йыллардакы иң улы үстүнлиги «Айгытлы әдим» романының дөремеги билен баглыдыр. Оның авторы Б. Кербабасев бу романы язмак билен түркмен эдебиятының тарыхында илкинжи романист болуп таналды. Шейлеликте, бу йылларда түркмен эдебиятында гысга хекая язмак дәби өсүп кемала гелди, мунуң үстесине, бир нече реалистик повестлериң ве романың дөремеги түркмен эдебиятында, сөзүн долы манысында, чепер прозаның эсасы жанра өврүлмегини алапатландырды.

Поэзияда хем бу йылларда эсли өсүш болды. Оның эсасы векиллери халк шахырлары Ата Салых, Дурды Гылыч, шахырлардан А. Кекилов, Ш. Кекилов, Б. Сейтәков, Н. Помма, Гара Сейитлиев ве башгалар болдулар.

Бу йылларда халк шахырлары Ата Салых ве Дурды Гылыч эдеби хызматлары үчин дөвлет тарапындан сылагланды. Молламуртуң дәплерини шахыр Ата Салых довам этдирди. Шахыр колхоз дайханларының гахрыманчылыккы зәхметини, халкларын достлугыны вассп этди. Буларын хеммеси поэзияның газанан үстүнлиги болды. Эмма поэзияның говшак тараплары хем болды. Чеперчилик дережеси пес болан шыгырлар көп. Поэзияда сатира, юмор говшады. Совет адамсының мораль кешби, оның дуйгы-дүшүнжеси поэзияда етерлик гөркезиллип билинмеди.

Лиро-эпик жанрында бу йылларда Сейтәковын «От ичинде», А. Кекиловын «Соңкы душущык», Н. Помманың «Еңиш», Р. Сейидовын «Лебап гызы», Ш. Кекиловын «Азгын» поэмалары язылды. Биринжи үч поэманың гахрыманлары Түркменистанда болан гражданлык уршунуң хадысаларында херекет эдйёрлер. «Лебап гызы» гечмишде сөйгиниң ыкбалыны ве халкың зулма гаршы гөрешини гөркезмеклиге багышланып язылыпдыр. Эмма шу поэмаларда персонажлар энтек типик образ дережесине барып билмәндир. «Азгын» поэмасы сатирики хәснетде болуп, онда мораль тарапдан бозук бир тип паш эдилйёр. Эмма поэма чеперчилик тайдан өверлик дәлдир.

Бу йылларда драма жанры жанланды. Т. Эсенованың «Шемшат», Д. Агамәммедовын «Колхоз тойы», А. Говшудо-

вың «Жума», А. Дурдыевиң «Ачар» пьесалары дөреди. Гечен йыллара гаранда драма жанры көп өсди. Эмма положител адамың образыны ишлемек бу йылларда драма жанрында ёкары дережә етип билмеди.

Чагалар эдебияты песе дүшди. Шу мынасыбетли «Совет эдебияты» журналы 1937-нжи йылдан 1940-нжы йыла ченли тержимелери хасаба алманыңда, чагалар барада екеже-де эсер йүзе чыкмады дийип язар.

Эдеби танкыт гечен йыллара гаранда өсди. Танкыды макалалар хиллери боюнча дөрт топара бөлүнйәр. Эдебиятың өсмегине отрицател тәсир эденлер, өвги, йүзгөрүжилик хәсиетде боланлар, эдебиятың диге формасына баха берйән бир тараплы макалалар ве сагдын танкыды эсерлер болды.

Эдебиятың өсмегиниң мөхүм себәплериниң бири түркмен халкының медениетиниң өсмегидир. Түркменистанда мекленлериң, ёкары окуп жайларының ве бейлеки ылмы-медени жайларың саны бәшйыллыклар ичинде гүйчли өсди. Республикада тәзе интеллигенция өсүп етишди. Халкың дүшүнжесинде, ахлагында улы өзгериш эмеле гелди. Бу хаыкатлар медениетиң бир гөрнүши болан эдебиятың өсмегине гүйчли тәсир этди.

Түркмен эдебиятының өсмегинде рус эдебиятының тәсири гүйчли болды. Тәсириң гечиш ёлларының бири-де тержиме ишидир. Тержиме ишини языжы-шахырларың өзлери алып барды, бу иш олар үчин уссатлыгы өврениш мекдеби болды.

Шу йылларда рус эдебиятының бейик векиллериниң яды-гәрликлери мынасыбетли языжы-шахырлар метбугатда көп-көп чыкыш этдилер. Бу чыкышлар олары өз объектлери билең дүйпли таныш болмага межбур эдйәрди. Бу тәсириң гечиш ёлуның биридир. Тәсириң гечиш ёлуның бир гөрнүши шахырларың, языжыларың рус эдебияты билең өзбашдак таныш болмакларыдыр.

Рус языжыларының Түркменистана гелмеклери, оларың арасындакы душушыклар, М. Горькиниң милли эдебиятлары өсдүрмек барадакы аладасы тәсириң гечиш ёлуның мөхүм гөрнүшидир.

Тәсириң эдебиятта йүзе чыкышыңдан мысаллар. А. Дурдыевиң «Эсериң тәсири» диен хекайасы Горькиниң эсерлериниң жемгыетдәки ролуны гөркезмеклиге йөрите багышланып язылан эсердир. А. Чеховың «Унтер Пришибеев» билең Н. Сарыхановың «Байың гахары» хекайасының гурлушында хем гөркезйән ахлакларында дүйпли якылык бар. Н. Сарыхановың «Шүкүр багшы» повестинде гечмишде түркмен тебигатыңдан чыкарылан нетиже А. Чеховың «Сәхра» диен эсериндәки ялыдыр ве шуңа мензешлер.

Түркмен эдебиятының өсмегинде халк дөредижилигиниң ролы улы болды. Халк дөредижилиги эсасында А. Кекиловың «Чопан ве патыша», «Күйзе ве тилки», Б. Сейтәковың «Аязхан» поэмалары хем Б. Аманов билең Г. Буруновың «Кеймир көр» пьесасы язылды. Шейле эсерлериниң үсти билең шахырлар гечмишде түркмен халкының дөреден иң говы демократик идеяларыны совет дөврүнде чепер эсере гечирип, түркмен совет медениетини байлашдырдылар. Булардан башга-да, «Айгытлы эдим» романында, Н. Сарыхановың А. Дурдыевиң хекайаларында, А. Говшудовың эсерлеринде эртекилер, накыллар, аталар сөзи чеперчилик серишдеси хөкмүнде көп уланылды. Языжылар халк дөредижилигини уланың махалында, оны шол болшуна гайталаман, эйсем зәхметкеш халкың бәхбиди нукдай назарыңдан хас айдыңлашдырдылар ве йитилешдирдилер.

Н. Сарыхановың хекайаларының эсасындакы гаршылыклар душманчылыклы хәсиетде болмадык, машгала меселесинде йүзе чыкың конфликтлердир. Бу гаршылык тәзе билең көнәниң арасындакы гаршылык хөкмүнде «Соңкы өй», «Ак там», «Сөйги» хекайаларында әр-аял Көмегиң ве Огулгерегиң арасында дөрәйәр.

Огулгерек мөвхүм затлара ынаняң болса-да, зәхмет сөйүжи, чыдамлы, машгаласына чәксиз мәхирли көне түркмен аялының типик образыдыр. Огулгерегиң отрицател хем положител тарапларыны биле аланыңда, онуң типиклигини дүрмуш гөркезйәр. Көмек Огулгерекең дүшүнжеси боюнча ёкарда дуряр. Огулгерегиң терсине, Көмек гиң гөврүмли, угур тапыжы, дегишген ве шат. Хут Көмегиң образында языжы адамларың дүшүнже ве ахлагында эмеле гелйән тәзелиги гөркезйәр. Эмма языжы Көмегиң өзүни хем көнәниң галындыларыңдан бүтинлей азат болан адам хөкмүнде гөркезмейәр. Көмекде ики характер—тәзе ве көнәниң галындысы мыдама гөрешйәр. Көмек хемише галындыдан халас болмага чалышяр.

Көмеге ве Огулгерере баха бермек билең, языжының шу йылларда дөреден көп образларына баха бермек боляр. Бу языжының тематикасының чәклилиги я-да хайсы-да болса онуң отрицател тарапы дәлдир. Бу онуң положител тарапыдыр, бир теманы дүрли хекайаларда, дүрли вакаларда, дүрли чеперчилик ёл билең ишләнлигини гөркезйән, языжының дөредижилигине белли бир айратынлык берйән тарапыдыр.

«Арзув» хекайасының гахрыманлары Аман билең Жемалың хем дүшүнже ве ахлак айратынлыклары машгалада йүзе чыкың гаршылыкларда айдыңлашяр ве адамчылык хиллери боюнча ёкарда гөркезилиши ялыдыр. Эмма хекайаның оригиналлы-

ты шол дүшүнжениң ве ахлагың башга тәрде, оларың халкларың доганлык-достлугына болан гарайышларында йүзе чыкканылыгындадыр.

«Ширин» хекаясы темасы, гөркезийн типлери ве характерлери боюнча ёкаркы хекаялардан тапавутланяр. Хекаяда гаршылык мекдеп окувчысы Ширниң ата-энеси тарапындан сатылмагы билен башланяр хем шонуң төверегинде яйбанланяр. Ширниң образы дурмушда габат гелйән ортача бир затдыр. Эмма мугаллыма Мәхриниң образы болса гөрелдели образдыр.

А. Дурдыевиң «Ер уссатлары» хекаясында коллективниң образы оңат берлипдир. Эмма хекаяның положител гахрыманы Байрама хемме тараплайын ишленен образ диймек болмаз. Онуң индивидуал айратышлыгы говшак йүзе чыкарылыпдыр. Чишик билен Жайтыгүл болса типикдир. Языжы олардакы ялталыгың, индивидуаллыгың, яранжаңлыгың ве улумсылыгың үстүнден гүлүп масгаралаяр.

«Багтлы йигит» повести композицион гүрлушы боюнча ики этапы башдан гечирйәр. Биринжи этапда положител гахрыман Аннагулы гүлкүнч ве масгара тип. Икинжи этапда болса гошунчылыкда тербиеленип, ахлак тарапдан өзгерен, дүшүнжө тайдан өсүп, хемме тараплайын кәмиллешен бир типдир.

«Багтлы йигит» повести А. Дурдыевиң дөредижилигинде иң говы эсерлерин бири болды. Эсерде гатнашян персонажлар жемгыетдәки дүрлн характерли адамларың типик образлары болуп, олар дурмуш хақыкатларында барлананда ынандырырлар.

А. Дурдыевиң «Баллы молла» эсери тутушлайын гүлки эсасында язылан юмористик хекаядыр. Хекаяда үстүнден гүлүнйән Баллы молла өвүнжең, гопбамсы, еңилкелле, бихепбе эдилип гөркезилипдир. Муңдан башга-да, ол мораль тайдан бозук. Шонуң билен бирликде, акмак, өз үстүнден гүлүнйәнлигине дүшүнп билмейәр. «Смех одна из самых сильных орудий против всего, что отжило и еще держится...» («Герцен об искусстве» (223 сах.) дийип, Герцен гөркезийәр. А. Дурдыевиң юмористик эсеринде өмүрни гечирен, эмма хениз яшамага чалышян бүтин ызагалак хадысалар гүлки билен паш эдилйәр. «Заставить улыбнуться над богом Аписом—значит расстричь его из священного сана в простые быки. Снимите рясу с монаха, мундир с гусара, сажу с трубачиста, — и они не будут страшны ни для малых, ни для больших» (шол ерде, 223 сах.). А. Дурдыев «монахларың рясасыны» сыпырып ташлаяр, көне «Апислериң» үстүнден гүлүп, олары йөнекей сыгырлара өврүп гойяр. Онуң әхмиети хем шундадыр.

«Ватан оглы» повестиниң гахрыманы Чары бу йылларда дөредилен иң говы образларың биридир. Тәзе типли интеллигентниң, коммунистниң ички портретини бүтин белентлигинде гөркезмек максады билен, языжы өзүниң гахрыманыны өрән кын, йити, чылшырымлы гаршылыкларың ичинде херекет этдирйәр. Чарының белент адамчылык айратышлыгы хут кын ягдайларда сынагдан гечени үчин ынандырыжы болуп дуряр. Конфликтниң йити болмагы положител гахрыманың әхли ахлак айратынлыгыны айдың гөркезийәр ве галп адамыны долы паш эдйәр. Характери йүзе чыкарян, эсерниң чеперчилик дережесини кесгитлейән еке бир дил ве композиция дәлдир. Эсерниң чепер болмагында гөркезилйән ваканың чепер болмагы асла олардан кем роль ойнамаяр. Ине, шу хақыкатлары повестиниң тежрибесинде гөрмек боляр.

Ата Салыхың «Бизде бар» (1938), «Бизде бар» (1940) шыгырлары совет адамларының гахрыманчылыклы ишлерини засп эдйәр. Халк шахыры Ата Салыхың «Бейик сердар» (1939), «Калинин» (1939), «Совулмаз язың» (1940), Дурды Тылыжың «Сердарымыз», «Узак яша» (1939), «Саг болсун» шыгырларының ве шуңа меңгеш лирики гахрыманлары сердарлар болуп дуряр. Эмма шу шыгырлар сердарларың бейик шахсыети барада долы образ берип билмейәрлер. Муңдан башга-да, шу зейилли шыгырларда индивидуал айратынлык ве өзбашдаклык ёк.

«Шемшат» ве «Колхоз тойы» пьесаларында отрицател типлер положител гахрыманлара гаранда ынандырыжы берлипдир.

Совет халкларының доганлык-достлугы темасы хем эса-сан прозада ишленилйәр. «Ватан оглы» повестинде Морозовың ве Хал мергениң, Морозовың ве Чарының арагатнашкларында рус ве түркмен халкларының достлугының гөркезилини, Морозовың образында рус халкының улы доганлык ролуның беян эдилиши хем бу образларың тербиелейжилик әхмиети йүзе чыкарылар. Н. Сарыхановың «Арзув», «Онуң какасы Ярнепес» диен хекаяларының гахрыманлары Аманык, Жемалың, Ярнепесиң образларында пролетар интернационализм идеясының диңе бир яш неслиц дүшүнжесинде дәл, әйсем түркмен гаррыларының-да дуйгы-дүшүнжесинде орнашанлыгыны, оларың мораль кешбиниң өзгеренлигини гөрмек боляр.

Совет халкларының доганлык-достлук идеясыны пугталандырмак «Айгытлы эдим» романында Артыгың ве Чернышовың образында берлипдир. Чернышов рус революцион пролетариатының векили хөкмүнде Артыкда революцион дүшүнжениң эмеле гелмегинде хем онуң өсмегинде гүйчли тәсир эдйәр.

Романда пролетар интернационализминин дөрөмөги, өсөмгү гөрөшлөр билен багланышыкта гөркезиллипдир. Халкларын бейик доганлык-достлугунын өнүндө бөвөт болуп, буржуаз-миллетчилиги, пантүркизм, панисламизм дуряр. Пролетар интернационализминин шу реакцион идеологиялара гаршы гөрөшдө дөрөп хем пугталанышы романда реал гөркезилйэр. Халкларын арасында эмеле гелен достлугун марксистик-ленинчилик, деңлик, пак йүрекли хызматдашлык эсасдалыгы, буржуаз жынспаразлыгын терсине, бу достлугун совет халкларыны бири-биринден дашлашдырмап, олары бейик совет Ватанында бирлешдирйөнлиги, бу бирлешиниң башында улы доган хөкмүндө рус халкынын дурянлыгы романда догручыл хем чепер гөркезиллипдир.

Халкларын доганлык-достлугуны васп этмек темасы бу йылларын поэзиясында етерлик дережеде өз беяныны тапып билмедн. Говы шыгырларын болмагы билен бирликде, кэбир чеперчилик тайдан говшак шыгырлар хем болды.

«Айгытлы эдим» романы түркмен халкынын революциянын өңүсрасындакы яшайшыны хем Түркменистанда болуп гечен гражданылык уршуну гөркезийэр. Языжы шол дөврүн адамларыны, оларын яшайшыны, адамчылык хиллерини, оларын бири-бирине болан арагатнашыгыны гөркезмек үчин жемгыетдэки топарлардан көп-көп типлери берипдир. Романын баш гахрыманы Артык эзилен түркмен дайхан көпчүлигиниң типик векилидир. Шол дөврүн жемгыет шертлери билен багланышыкта түркмен зэхметкеш дайханларында болуп билжек адам ахлагынын говы тарапларыны языжы Артыгын образында жемлейэр. Артыгын дуйгусы дашкы гаршылыклар тиз жогап берип билйэр. Ол эзижилери йигренйэр. Артыгын төверегиндэки адамлар билен болан арагатнашыгы адамкөрчилик эсасда. Артык зэхмет сөйүжи, мерт, дурнуклы, шовсузлык себэпли рухдан дүшмезек. Артыгы агыр ахлакта ве ганыгызгынлыкда айыплайжылар хаклы дэлдирлер. Агыр жемгыетчилик шертлеринин өнүми хөкмүндө Артыгын ахлагынын бу тарапыны-да өз дөври үчин типикдир дийип дүшүнмек герек. Артыгын отрицател тарапы хөкмүндө онун сөзлеринде ве херекетлеринде гаршылыгын көплүгини беллемек герек.

Романда тарыхы хакыкатлар революцион өсүшдө гөркезиллипдир. Коммунисттик идея гөрешин баршында өсйөр ве зэхметкешлерин бейнисинде орнашяр. Шуна гөрө-де, Артыгы ялңышылыктарда айыплап, ол ялңыша ёл бермели дэлди диййеп танкытчылар хаклы дэлдирлер. Артык өз ялңышылыктарында ве гөрешин ичинде өсүп етишен типик гахрымандыр ве айры-айры танкытчыларын фантазия инкубаторындан чыкан ре-волюционер дэлдир. Онун типиклиги хем шундадыр.

Чернышовын образында коммунисттик характериң көп тараплары берлипдир, эмма ол кэбир моментлерде пассив, дайханлар билен арагатнашыгы кэбир ерлерде говшак.

Айнанын образында көне жемгыетдэки түркмен зэхметкеш аялларынын агыр ягдайыны хем-де мертлигин, сөйгө вепаылыгын белент нусгасыны гөрмек боляр. Айнанын үсти билен окыжы түркмен зэхметкеш аялынын иши ве яшайшы билен долы ганыш болуп билйэр. Айна, элбетде, совет дөврүнүн гызы дэл. Ол соватсыз, жемгыетчилик ишинден четде, өз хак-хукугына долы дүшүнмейэр. Онун өз дөври үчин типиклиги ве реаллыгы шундадыр.

Халназар бай эксплуататор оба феодалынын типик образыдыр. Халназарын баш идеалы — пул, байлык. Онун ахлагы хем шуна боюн эгдирилен. Ол яланчы, хилегэр, улумсы, яранжаң, горкак, рехимсиз. Халназарын ерин, сувун говы, аграмлы бөлүмини өзүне гечирип, халкы гүзеран чешмесинден махрум этмеги, санашыкдакы огурлыгы, хусусы бэхбиди үчин Арутюна яранжаңлык эдип, халкын бэхбидине хыянат этмеги, халкын уруш зерарлы ачылык чекйэн махалында галланы басып гоймагы, гапысындакы батрактар Мавы, Майса барадакы рехимсизлиги, шуларын хеммеси байын вагшы ички портретини догручыл гөркезийэрлер.

Хожам агалык сүрүжи топарларын габахат ишлерини аглавчы идеологиянын векилидир. Хожамын жөги, мекир, яранжаң кешбинин берлиши окыжыда канагатланарлык дуйгыны дөрөдйэр.

Китапта гатнашян арчынлар, мираплар, патыша хэкиметинин ерли халкы аңсат таламак үчин онун өз арасындан етишдирен гулларыдыр. Буларын мораль кешбинин языжы еке бир халк билен болан арагатнашыкларында йүзе чыкарман, өз арагатнашыкларында хем йүзе чыкаряр. Буларын образында эксплуататор топарын мораль чүйрүклигини языжы реал гөркезипдир.

«Айгытлы эдим» түркмен эдебиятынын тарыхында илкинжи дөрөн реалисттик романдыр. Романда реалисттик хэсиетде дессанлара гаранда нэме тэзелик бар? Догры, дессанларын-да көне түркмен дурмушынын көп тарапларыны догры гөркезийёпчилигини инкэр эдип билмерис. Эмма ол догручуллыгын динден, мөвхүм затлардан сайланып билмөнчилигини хем энтек сада хэсиетини айтмалыдырыс. «Айгытлы эдим» романында реализм ёкары дережэ етйэр. Революциянын өңүсрасындакы түркмен дурмушы халкын ыкдысады, медени дережеси, гражданылык уршы, инлис империализминин колониал максатлары, зэхметкешин өз юрдуна болан сөйгүси, гахрыманчылыклы гөрешлери реал гөркезиллипдир. «Айгытлы эдим» романында окы-

жы халкың традицион дурмушы, урп-адаты, дэп-дессуры, иши, хүнэри, ахлагы билен чуннур таныш болуп билйэр.

Түркмен гечмиш-эдебиятының говы реалистик дәплерини довам этдирмек билен бирликде, «Айгытлы эдим» мысалында түркмен прозасы бу барада рус гечмиш эдебиятының хем говы дәплерини гөрелде эдинйэр. Гоголь, Шедрин, Чехов ялы рус эдебиятының бейик векиллери өз заманының дурмушыны догры гөркезип, оны танкытлаярдылар. Ленин Толстойң дөредижилигине «Рус революциясының айнасы» дийип баха берди. Соңра бу реализм Горький тарапындан («Эне») өсдүрилди.

Классыкы эдебиятың говшак тарапы дурмушы «объектив реаллыкда» гөркезйэнлигиндедир. «Айгытлы эдим» романы болса дурмушы догручыл беян этмекде М. Горькийң дәбине эсасланып, оны гаршылыкда, гөрешде ве өсүште гөркезйэр.

Халкылык принципинде хем «Айгытлы эдим» романы гечмиш эдебияттан тапавутланяр. Магтымгулының, Зелилиниң, Кеминэниң дөредижилигинде халкың агыр дурмушыны гөркезмек ве эжижилери паш этмек хәсиети гүйчлүдир. Эмма классыкы эдебиятың бу векиллери халкылык меселесини сынпы гөреш меселеси билен утгашдырып билмәндирлер. Меселем, «Зөхрә-Тахырда» залым патышаның гаршысында Адыл патышаның гойлушы ве шуңа мензешлер.

Бу меселе рус гечмиш эдебиятында хас йити гойлупдыр. «В наше время народность сделалось первым достоинством литературы и высшею заслугою поэта» (Белинский, Москва—1950, стр. 355) дийлип, айдылан сөз шол дөвүр рус эдебиятының бүтин болшуна чуң гөз етирилип айдылаң сөздүр. Эмма бу языжылар коммунистик партиялылык дөврүни гөрүп билмедилер. Шуна гөрә-де, оларың дөредижилигинде халкылык меселеси социалистик тенденциоз хәсиете гечип билмеди. Буларың халкылык дәплерини М. Горький («Эне») өсдүрди. «Айгытлы эдим» романы бу принципде гечмиш эдебиятындан сайланып, онда халкылык меселеси коммунистик партиялылык меселеси билен утгашяр. Романда Коммунистик партия халкың иң говы идеаллары, рөвшен гелжеги угрундакы гөрешлере ёлбашчылык (Чернышовың, Куйбышевиң образларында) эдйэр. Шу жәхтден ол бу бабатда хем гечмиш эдебиятың иң говы дәплериниң довамы ве ёкары дережеде өсүшидир.

Шейлеликте:

1938—1941-нжи йыллар түркмен совет эдебиятының гүйчли ёкары гөтерилиш йыллары, прозаның кемала гелен, эдебиятда социалистик реализмиң пугта орнашан, эдебиятың идея ве тематики тайдан байлашан дөври болды.

Гысга хекаялар ве повестлер язмак дәбиниң пугталанмагы ве биринжи улы романың дөремеги билен 1938—1941-нжи йылларда түркмен эдебиятында реалистик проза эдебиятда өнде барыжылык хәсиетине эе болуп башлады.

Мазмуны ачып гөркезмекде языжылар индивидуал ве өзбашдак болдулар, эмма оны реал гөркезмекде ве идея бирлигинде олар жебислешдилер. Бу болса түркмен совет эдебиятында профессионал языжыларың пейда боланлыгыны аңладяр.

Бу фактлар 1938—1941-нжи йылларың түркмен совет эдебиятының өсүшинде айратын бир этап болуп дурянлыгыны ве яш түркмен совет эдебиятының тарыхыны өврнемекде бу йылларың эдебиятының айратын әхмиете эедигини гөркезйэр.

М А З М У Н Ы

I. Уршун өңүсүрасындакы эдебиятын умумы ягдайы	5
II. Положител гахрыманың образы ве көнөниң галындыларына гаршы гөрөш	36
III. Совет халкларының достлук ве доганлык арагатнашыкларынның шөхлелениши	73
IV. Түркмен совет эдебиятында тарыхы-революцион теманын ишленилиши	83
V. Н е т и ж е	122

РАХМАН РЕДЖЕПОВ

Предвоенная туркменская
советская литература

Түркменистан ССР Ылымлар академиясының Редакцион-неширят
советиниң карары боюнча чап эдилйөр.

Корректор Э. Гулжаев
Техредактор Г. М. Кошлыев

Йыгнамага берилди 8/XII-1959 й. Чап этмәге ругсат эдилди 12/IV-1960 й.
Зак № 2158. Чап листи 8,25. Учет-нешир листи 8,25. Нешир № 47/182.
Физ. листи 8,25. Кагыз форматы 60x92¹/₁₆. Тиражы 1000.
Бахасы сахап № 5 4 ман. 95 к.; сахап № 7 5 ман. 95 к. И—03087.

Түркменистан ССР Ылымлар академиясының чапханасы.
Ашгабат ш., Энгельс к., жай № 4 (90).